

प्रकाशक:—डी. एन्. मोघे, बी. ए.

प्रोप्रा.—स्कूल अँड कॉलेज, बुक-स्टॉल, कोल्हापूर.

या ग्रंथाच्या पुनर्मुद्रणाचे, भाषांतराचे वगैरे सर्व हक्क संपादकाचे स्वाधीन आहेत.

३

मुद्रक:—कृ. द. सहस्रबुद्धे,

प्रोप्रा.—श्रीशानेश्वर प्रेस, कोल्हापूर.

अभिप्राय

साहित्याचार्य श्री. ताल्यासाहेब केळकर आपल्या अभिप्रायात म्हणतात:—

रा. रा. कुळकर्णी यांनी प्रसिद्ध केलेलें बुद्धिवळ्ळीडेवरील संस्कृत पंडिताचें पुस्तक मी पाहिलें. खेळाच्या हौसेनें संशोधनांत प्रवेश केल्याचें हें एक नमुनेदार उदाहरण म्हणून सांगतां येईल. मूळ ग्रंथ संस्कृतांत होण्याचें कारण एक शतकापूर्वीं विद्येची भाषा संस्कृतच असें ठरून गेल्यासारखें झालें होतें. पण आतां संस्कृतचा अभ्यास कमी झाला आहे. आणि ज्ञानदानानें समाजाची सेवा करावयाची तर मराठी भाषेच्या द्वारेच केली पाहिजे, हें लक्ष्यांत घेऊन रा० कुळकर्णी यांनीं मूळ ग्रंथांतील संस्कृत श्लोकांचें भाषांतर मराठीत करून दिलें आहे, हें योग्यच झालें. बुद्धिमत्तेच्या दृष्टीनें मित्रांच्या खेळापेक्षां 'बुद्धिवळ्ळा'च्या खेळाला अधिक बुद्धि लागतें हें निःसंशय होय. आणि महाराष्ट्रांत बुद्धिवळ्ळाचा खेळ खेळणारे लोक अद्यापि आहेत. त्या लोकांकडून या ग्रंथाचें स्वागत होईल याविषयी शंकाच नाही. पण संशोधक या नात्यानें रा० कुळकर्णी यांनाहि विद्वान् लोक योग्य तें श्रेय दिल्यावांचून राहणार नाहीत. आपला इतर धंदा व्यवसाय सांभाळून वकील वर्गातील लोक अशा विद्येच्या करमणुकीत कांहीं वेळ घालवितील तर वाङ्मयग्रंथांत बरीच भर पडेल, आणि फुकट जाणाऱ्या रिकाम्या वेळाचें चीज होईल.

पुणें ता. २६।७।३७

न. चिं. केळकर.

(१) या सशोधनावदल टाइम्स ऑफ इंडियाचे संपादक ता. २८ जुलै १९३७ चे अकात Current topics (प्रचलित विषय) मध्ये लिहितात [Times of India, 28 July 1937] —

Chess enthusiasts will be intrigued by the discovery of two Sanskrit manuscripts on the game, unearthed by Mr G. R. K. Haldikar of Kolhapur.

According to Sir William Jones the first president of the Bengal Royal Asiatic Society, it was in India that chess first originated and developed. The latest discovery appears to fortify this theory.

One of the manuscripts, entitled *Vilasmani-manjari* was written by Pandit Trivengadacharya on the orders of Peshwa Baji Rao II. It was discovered in 1928 and contains an exposition of various systems. In addition, a hundred problems in chess, are propounded and the solutions provided.

The second manuscript discovered in 1936, contains commentary, in the course of which, reference is made to a treatise on chess by one Laxman Pandit. It is believed that the manuscript dates back to the tenth century A. D.

अनुक्रमणिका

Foreword: by Dr. Bal Krishna, M. A., Ph. D. etc.

- १ प्रस्तावना.
 - २ कै. ती. रा. रा. रामचंद्र नारायण पगू धकील याचें सचित्र
अल्प चरित्र.
 - ३ निवेदन.
 - ४ उद्गोष्ठात.
 - ५ विलासमणिमजरीचे इतर उपलब्ध हस्तलेख.
 - ६ खेळाचें नियम-हिंदुस्थानी व युरोपीय अशा दोन्ही पद्धतींचे.
 - ७ (१) विलासमणिमजरी
 - १ प्रस्तावना खंड
 - १ प्रश्न खंड
 - २ उत्तर खंड
 - ८ बालक-हित-बुद्धिवल-क्रीडनम् (संस्कृत मूळ)
 - ९ सदर ग्रंथाचें मराठी भाषानर.
-

Hinda—Sunday 6th August, 1937.

A neat vindication of Chess is revealed in the lines of Ibn Ul Mutazz said to be the son of a Caliph of ancient Persia Here it is

O thou whose cynic sneers express
The censure of our favourite Chess
Know that its skill is science self
Its play distraction from distress
It soothes the anxious lover's care
It weans the Drunkard from excess
It counsels warriors in their art
When dangers threat and perils press
And yields us when we need them most
Companions in our loneliness

FOREWORD

The author of this book is to be heartily congratulated for discovering two Sanskrit Manuscripts on the popular game of chess in his own town of Kolhapur. This place has remained the seat of learning for centuries and is known as the Kashi or Benares of the Deccan. Old and rare manuscripts must be lying with several families. Mr G R. Kulkarni, Haladikar has been fortunate to unearth Sanskrit books which had not been known to the scholars before.

Chess is a valuable contribution made by the Hindoos to the world of sport. This game claims an antiquity and enjoys a popularity which no other intellectual game does. It is known in India by the two Sanskrit names of Chaturang and Buddhibal. The former means a game of four parts and the latter a game of talents. In its early form it was played with dice by four persons, each one dividing the present chess men into four groups of four colours and each group consisting of eight pieces. This was a popular game for gambling. It is now out of use after a life of nearly two thousand years. Later on, the element of chance in playing dice was replaced by that of talent. Herein the players and the colours were reduced to two and each player had sixteen pieces. A few changes were also introduced in their powers.

The history of these changes which were forced, in the opinion of Mr Kulkarni, by the legal prohibition of gambling by the then Indian Law-givers, lies hidden behind the very name of the Buddhibal as opposed to Daiwabal or a game of chance. [Buddhi= Talent, Daiva=fortune]

As a matter of fact, no early Indian work on the subject was known a few years before. Scholars had knowledge of

the existence of this game from only stray references in Indian literature. With the very scanty material at their disposal, Sir William Jones (1790), Captain Cox, and Dr. Duncan Forbes arrived at the conclusion that the game first originated in India as Chaturang and developed as Buddhibal. These conclusions were now and then challenged by scholars, as they were based on very insufficient evidence. Mr. H. J. R. Murrey, the great English scholar and the author of the monumental work 'A History of Chess,' (1913), is the principal critic of this theory.

For a long time, the existence of Sanskrit works on the game was anticipated, yet no work on chess was discovered until 1928 when 'Vilas Mani-Manjari' was found by the present author. It briefly describes the Hindustani (Indian), Vailayat (English), Dakshinatisa (Deccani), even the Chinese and other systems of chess. In addition, it propounds one hundred problems in chess and gives their solutions.

Problem No. 75 is an example of a new system. This unique discovery in the chess literature is styled Mahavilas (Higher Chess), as it is to be played on a board of $10 \times 10 = 100$ squares with three additional pieces, the prince, the minister's son and the queen. The 'Hindu' has aptly remarked that 'the publication of this system is opportune when proposals for an enlarged chess board are thick in the air, and are suggested by players like J. R. Capablanca. Double-chess, Blan-chess etc., the latest being the Dread-naught Chess invented by Max Rieck of Cape Town, which like Capablanca's chess is played on a board of hundred squares.' (Hindu Illustrated Weekly-5th Jan. 1930)

The second work known as 'Balak-Hit-Buddhibal Kridanam' was discovered in 1936. It gives elementary rules of the game of chess for the benefit of children by an unknown author. It consists of only seven verses but contains a commentary entitled 'Bhamini'. In this a re-

ference is made to a big treatise on chess, written by one Laxman Pandit and to several other authors without mentioning their names. Both the Manuscripts were discovered here at Kolhapur by Mr Kulkarni. He is inclined to place the compilation of the 'Manjari' between the period 1802-1814. It was written at the orders of Bajirao, the last of the Peshwas, when Sadashiv Mankeshwar was his prime Minister. Besides some of its problems were translated into English and printed by one Mr Cruz in 1814 A D at Bombay. Some detailed account will be obtained on the discovery of this translation. At the end of colophone fifth black half Thursday Shak 1749 is given. This corresponds to 1828-1829 A D and is certainly the date of copying the Manuscript by a scribe.

The date of the Balak-Hit can be based on indirect evidence alone. It depends upon the determination of the date of Laxman Pandit and his unknown treatise. Some of the chess terms used in Balak-Hit are quite new to us, and even to the author of the Manjari who uses the same Persian and Arabic terms in his Sanskrit text. These are Mritika for Mat (Mate), Bindukah-Buraji (a game ending when all pieces except pawns are killed), Vedha=Shah (to give check). Hence it must have been written when the original Sanskrit terms had gone out of use and were not employed by the versatile Shastri Trivengadacharya.

Prof Manmohan Ghosh of Calcutta has published a Sanskrit work named Chaturang-Dipika by Shulpani (15th century A D) with its English translation and an introduction which bears an ample testimony to his industry and learning. His book furnishes a very fascinating chapter on the history of this game and carries us back to the mythological period. It can be strongly recommended for a detailed information about Chaturang, the old four-handed game, its date, place of birth, circulation and other allied topics that are ably dealt with in this work. Professor Ghosh

has collected as many as thirty-two references to this game under such name as Ashtapad, Chaturang and Buddhibal from various Sanskrit works extending over the last three thousand years. Curiously enough, he could find only a solitary reference to Buddhibal in Vikram's 32 tales or *Sinhasana Battishti* of 14th century A D

He comes to the conclusion that India is the birth-place of both Chaturang and Buddhibal and traces back the history of Buddhibal to 500 A D. The development from the dice-play (Chaturang) to the talent-play (Buddhibal) remains shrouded in obscurity. It was believed that the elimination of chance and its replacement by talent was also the work of the Hindus yet no separate treatise on the game was discovered. This change was not a revolution but a development and the task was supremely difficult for the old game enjoyed popularity and royal patronage was backed up by religious rewards and punishments and yielded money to the player. Dice was condemned by *Smritikars* like Manu and the game had to be remodelled to suit the law-giver's prohibition. Hence changes were made and it was named Buddhibal. The number of players and colours the rules of play remained the same. Here we may cite the instance of bating and cross word puzzles competition, a device employed to evade the Gambling Act. In its new form Buddhibal captivated the Indian mind for fifteen centuries, and spread all over the world. The two works thus supply the missing link in the history of the game and are separated by about 4 to 5 centuries from each other. They will be useful as fixing two distinct land marks in the history of chess.

The problems propounded by the *Manjari* are samples of daring genius and intellectual heights. They are arranged in a mathematical and logical order of moves and the magnitude of difficulty felt in solving them. The author says, "they are impenetrable astonishing extraordinary games at

odds not easy to solve They will prepare you for world-championship." (Intro verses—28-29, page 10)

Professor, E Chintaharan Chakravarti of The Royal Asiatic Society, Calcutta has brought to light two more manuscripts on the game They are not as yet published

The Vilasmanjari is full of games at odds Mr. H Staunton in his famous treatise on odd games quotes liberally from the Italian author Carrera (1677 A.D.). From the extracts it appears that he (Carrera) must have before him some oriental work on such games It is said that the Mohammedans were fond of these games The question of the origin of these games has to be solved. We presume this branch of the game must have been the work of Hindus themselves Real light will be thrown by the discovery of manuscripts on game at odds For, when chance was eliminated from the game, some such device had to be resorted to, to equalise intellectual differences The odd games were invented for adding load to the superior player's talents.

In the light of the six manuscripts thus far discovered and more works unearthed in future the history of the game of chess will have to be re-written However, this much is certain that it was in India that the game of chess first originated and with lapse of centuries, it went on developing and gaining popularity so that it finally developed into an art Chess-playing in India reached a height of excellence which, if equalled in modern times, has never been surpassed We need not remind the reader that this game went out of its land of birth to China and Malaya on one side, and to Persia, Arabia and Europe on the other About 550 A.D. it was imported into Persia, and some three hundred years after, it spread into Arabia, as its earliest mention in Arabic literature occurs in a work which was written in 900 A.D. From the Arabic source the game spread to the various

countries of Europe, where the Persian words were adopted in playing the game. For instance, chess is another form of check which is a distortion of 'shah' or king. 'Mate' is Persian mat and Sanskrit Mritika. Therefore check-mate is shah-mat : i.e. the king is dead. Persian 'shatranj' is our Chaturanga, Persian 'Piyada,' is the same as Sanskrit Patti or Padati and the English Pawn.

Mr Kulkarni has taken immense pains in finding out the meanings of obsolete words in both the manuscripts and in illustrating the moves of the problems given in the Manjari. Chess players can easily get clues from his illustrations and thus enjoy the play as it was done in the courts of the Hindu and Muslim Rulers of the 18th century.

22nd Aug 1937 }
Rajaram College, }
Kolhapur }

BAL KRISHNA

प्रस्तावना

आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्--कालिदास.

अथ, प्रथकार च विषय याविषयी पुढें आम्हीं 'निवेदन' व उपोद्घात' वगैरेंत जें सागाबयाचें तें सांगितलें आहेच. येथें प्रस्तावनेंत या कार्यास ज्याचें बहुमोल सहाय्य झालें त्याचे अन्तःकरणपूर्वक आभार मानून कालरूपी महेशाच्या कृपेनें लाभलेली ही 'मंजरी' लोकाग्रेस अर्पण करीत आहो.

हा अथ तयार करताना खालील पुस्तकाचा फार उपयोग झाला हें नमूद करणें आमचें कर्तव्य आहे.

(1) Encyclopedia Britanica, Ed. 9th and 14th, (2) H. Staunton's two Books i Chess-player's companion, ii Laws and Practuce of Chess (३) मनमोहन, घोष एम्. ए., काव्यतीर्थ यानी संपादन केलेली चतुरंगदीपिका (४) मद्रास येथें प्रसिद्ध होणाऱ्या 'हिंदु' पत्रातील माहिती. याखेरीज इतर पुस्तकाचा जेयल्या तेथें उल्लेख केला आहेच.

येथील वयोवृद्ध अम्मातु, रा. रा. गोविंद सखाराम सरदेसाई माबळकर यानी आरंभापासून वेळोवेळीं उत्तेजन देऊन, उपयुक्त सूचना करून व प्रसंगविशेषी ग्रंथातील भाषेच्या दृष्टीनें मधून मधून सहाय्य करून व परिश्रम घेऊन प्रेमळ गुरूंप्रमाणें हें अवघड कार्य आमच्या हातून घडवून आणलें आहे. त्याचें ऋण केवळ शब्दांनीं किटणार नाही येथील वैय्याकरणी वे. शा. स. दत्तात्रयशास्त्री लेले यानी चालकहित-बुद्धिवळाच्या मापातरातील काही शकास्पळे विशद केली आहेत. त्यामुळे ह्या दुर्बोध ग्रंथाचें समग्र मापातर देता आलें. आपल्या अधिभार-वाणीनें या ग्रंथाचा पुरस्कार राजाराम कॉलेजचे विद्वान् इतिहाससंशोधक प्रिन्सिपॉल डॉ. बाळकृष्ण, एम्. ए., पी. एच. डी. यानी सुंदर

इंग्रजी भाषेत केला असून, त्यांनी या ग्रंथाची यथार्थतेने ओळख मराठी न जाणणान्या वाचकांस करून देण्याचें श्रेय घेतलें आहे. या ग्रंथात बंगाल प्रांतातील सशोधनाची माहिती नसती तर त्यास जो अपुरेपणा आला असता तो न येऊ देण्याचें कार्य बंगदेशीय विद्वान् प्रोफेसर व रॉयल एशियाटिक सोसायटी (कलकत्ता) या संस्थेचे एक अधिकारी प्रो. चिंताहरण चक्रवर्ती एम्.ए. काव्यतीर्थ, यांनी केलें असून, हा ग्रंथ तयार होत असता अत्यंत कळकळीने चौकशी करून, त्यांनी आपल्या सशोधनाची माहिती पाठविण्यामुळे महाराष्ट्रीय वाचकास, बंगाल प्रांतातील सशोधनाचा लाभ अनायासे झाला आहे. तथापि या पुस्तकातील माहिती व अनुमाने वगैरेची सर्व जबाबदारी केवळ आमचेवर आहे हे नमूद करणे इष्ट वाटते.

मुखपृष्ठावरील मोहक व अर्थपूर्ण रंगीत चित्र, आर्टिस्ट श्री. ना. कुलकर्णी या विख्यात चित्रकारांनी काढून दिलें असून त्यामुळे पुस्तकाच्या सौंदर्यात व भावपूर्णतेत भर पडली आहे. सशोधनाचें कार्य चालू असता या विषयास वेळोवेळीं प्रसिद्धि देण्याचें कार्य पुढील वृत्तपत्रकारांनी केलें. त्यात मद्रास येथील ' हिंदु ' पत्रानें संपादकीय लेख लिहून व सुवर्णच्या टाइम्स ऑफ इंडियानें Current Topics सारख्या महत्त्वाच्या स्थळीं माहिती देऊन या विषयास गौरविलें आहे. तसेंच, ' केसरी ', ' सकाळ ', ' त्रिकाळ ', ' प्रभा ', ' विद्याविमलास ', ' सत्यवादी ' वगैरे पत्रास पाठविलेली माहिती त्यांनी प्रसिद्ध करून विषय जनतेपुढें ठेवला याबद्दल बरील सर्वांचे आभारी आहों.

आमचे अनेक मित्र व हितचिंतक याजकडून परोपरीचें सहाय्य झाल्यामुळे हें दुर्घट कार्य तडीस गेलें त्यापैकी आमचे पदवीधर वकील मित्र रा. सा. व्ही. टी. पाटील, मि. वसंतराव खड्गेराव बागळ, मि. मल्हार घोंडो कुलकर्णी शिरदोणकर, वगैरे मि. विनायकराव हरिहरराव घोरपडे वकील, आणि आमचे मेहुणे रा. शंकर ग. बोधी यांचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे. आमचे एक स्नेही, कै. भीराम कोंडो सप्रे, ज्याच्यामुळे ही पोथी आम्हास मिळाली, ते हा ग्रंथ या स्वरूपात पाहावयास आज नाहीत

यावद्दल फार वाईट वार्टें. तसेंच गेल्या पिढींतील प्रसिद्ध खेळाडू कै. परशुरामपत भ्दिसकर वकील, यानीं हा ग्रंथ तपासून उपयुक्त सूचना केल्या. व तेही हा ग्रंथ पहाण्यास आज ह्यात नाहीत ही खेदाची गोष्ट आहे.

‘ज्ञानेश्वर’ छापखान्याचे मालक व कुशल व्यवस्थापक यानीं आपुलकीच्या भावनेनें छपाईचें काम मनोहर केलें आणि येथील होतकरू व उत्साही प्रकाशक, मि. डी. एन् मोघे. बी.ए. यानीं हा ग्रंथ प्रकाशनास घेतला. याचे, आणि याखेरीज आमचे इतर स्नेही व हितचिंतक ज्यांनीं आम्हास सहाय्य केलें त्यांचे आम्ही अन्तःकरणपूर्वक आभारी आहों.

सुप्रसिद्ध साहित्यसेवक श्री० न. चि. केलकर यानीं मुद्दाम तसदी घेऊन ग्रंथ पाहिला व या विषयाचा यथोचित गौरव केला यामुळे झालेल्या श्रमाचें साफल्य झालें.

कोल्हापूर ता. ६।८।३७

ग. र. कुलकर्णी हळदीकर

कै. ती. रामचंद्र नारायण ऊर्फ भाऊसाहेब पंगू वकील,

याचे

अल्प चरित्र

जोडोनिया घन उत्तम बेव्हारें ॥ उदास विचारें वेच करी ॥
उत्तमचि मति तो एक पावेल ॥ उत्तम भोगिल जीवखाणी ॥
परउपकारी नेणें परनिंदा ॥ परखिया सदा बहिणीमायी ॥
भूतदया गाई पशुचें पालन ॥ तान्हेल्या जीवन बनामाजी ॥
शातिरूप नोव्हें कोणाचें वाच्यत्व ॥ वाढवी महत्व बडिलाचें ॥
तुका म्हणे हेचि आश्रमाचे फळ ॥ परमपदबळ वैराग्याचें ॥

या अभंगातील एखादी तरी गोष्ट आचरणात आणण्याचे मनात आणिले तर तसें वागण्यास केवढा मनोनिग्रह, सपत्नीविषयी केवढी निर्लोभता आणि धर्मभ्रष्टा अशी रोमरोमात बाणली पाहिजे याचा थोडासा विचार केल्यास, ज्यानीं आजन्म बरील अभंग हा, बडिलानीं दिलेला ठेवा समजून, त्याप्रमाणें अक्षरशः आचरण ठेविलें, त्याची महती कोठवर वर्णन करावी? ती. भाऊसाहेब याचे वकील ती. नाना पंगु-हे भगवद्भक्त असून पदरीची वारी पायीं करीत, त्याची पाहुरगावर दडनिघा होती. त्यानीं 'रामभाऊस' येन वैभवाचे व तारुण्याचें काळीं बरील अभंगाप्रमाणें वागण्यास सांगितले व त्यानीं त्या आसिधारावराचें आमरण प्रतिपालन केले ! अवघे मॅट्रिक पर्यंत शिक्षण झाल्यावर करवीर सरकारच्या खासगी खात्यात दरमहा १० रु. ची नोकरी घरून डिस्ट्रिक्ट मीटरची परीक्षा १८८५ सालीं त्यानीं दिली व कोल्हापूर येथे वकीली करण्यास प्रारंभ केला. मुखातीलच पूर्वीच्याचि डींतील नामांकित वकील शानेश्वरीचे सपादक, रा. मावे (ज्यानीं आपली १ लक्ष रुपयाची इस्टेट श्रीआळदीस देऊन टाक केली आहे.) याचा त्याजवर लोभ बसला; त्या वेळचे

ली. जे. रा. रा. रामचंद्र नारायण
डॉ.
भाऊसाहेब पंगु.

ज. १५ आगष्ट १८६०.

मृ. २९ डिसेंबर १९३०

मुप्रसिद्ध न्यायाधीश कै. बळवत नारायण जोशी यांनी भाऊसाहेबाचा कायद्याचा व्यासंग, अचाट स्मरणशक्ति, विवेकबुद्धि, निरुत्तर कोटीक्रम, योद्धक्यात प्रतिपक्षास चीत करण्याची हातोटी, आपल्या अशीलान्या कामास ततोतत जुळणारे आधार निवडून दे कोर्टास दाखवून न्याय त्रिकण्याची झेली, या गुणाची प्रशंसा केली. हेच गुण असामान्य रीतिने अखेरपर्यंत त्याचे ठिकाणी होते. दिवाणी कायद्यात त्याची इतकी पारंगतता होनी की उलट वाचून मुर्झ हाय-कोर्टातील नाणायलेले बॅरिस्टर कायदेपंडित जरी दिले मसले, तरी 'भाऊ साहेबा'वरील पक्षकाराचा विश्वास बळवत नसे व तेथेही बुद्धिचा गुपाने सामने लढवून त्यांनी गहुतवेळा यश संपादन केले होते. कोणत्याहि चालवि लेल्या कक्षांतील माहिती, मिन्ही कौन्सिल व हिंदुस्थानातील हायकोर्टांचे निवाडे याचे कोणत्याहि मुद्यावरील आधार घाटेल तेव्हा स्मरणशक्तीच्या प्रभावाने पुस्तकाचा भाग व पृष्ठ यासह सोदांने ते सागत, आणि या शतांचे मुक्तद्वार कबळ पैसे देणाऱ्या पक्षकारासच नव्हे तर इतर गरजू लोकास व वकील वर्गासमुद्धा केव्हाहि उपदे असे संस्कृत, इंग्रजी व मराठी वाङ्मयावरील त्याचा व्यासंग तितकाच बगर होता. वेदांत, पुराणे, इति हास, चरित्रे, कादंबऱ्या, सतवाङ्मय, मराठी भाषेतील ५०।६० वर्षांतील लिखाण इ० विषयावरील ग्रंथ, यांचे वाचन स्वतः व अखेर डोळ्यास विषार झाल्यावर दुसऱ्या कडून वाचून करित. त्याची बुद्धि सर्वगामी असून गायनकला व सर्व प्रकारचे खेळ पत्ते-बुद्धिदळे, गजिफा, इ. त्यांना प्रिय असत. दुतल्या तांदुळासारखे निष्कलन आचरण, स्वामिमान, धर्मनिष्ठा, अगाध बुद्धिमत्ता, गरीबाविषयी कळवळा, निगर्ची स्वभाव, साधी राहणी, अनासक्ति या गुणामुळे ते, वीर वृत्तीचे वकील या नात्याने सर्वोस पार आदरणीय झाले होते. अशा निर्लोभवृत्तीने वागूनहि त्यांना भरपूर पैसा मिळाला व तो त्यांनी तो गरीबगुरीस आशेष्ट याच्या संरक्षणा-कडे व त्यातील होतकरू तरुणांच्या विद्याभ्यासाकडे व इतर गुणि व योग्य माणसाचा यथोचित परामर्श देण्याकडे खर्च केला.

शुद्धिपत्र

(अनुस्वार, न्हस्व, दीर्घ, काना आणि मात्रा, यांच्या चुका सहज लक्षांत येण्यासारख्या असल्याने दिल्या नाहीत.)

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७	७	आवाक्वा	आवाक्या
९	१८	१७९३	१६९३
९	२०	कौमु	कौमु
११	४	सॉटन	स्टोटेन
”	७	authors	authors
१६	१४	शक्ते याचे	शक्ते. तिचे
”	१६	आपल्या	आमच्या
”	१८	‘बुद्धिबळ’ झाले	‘बुद्धिबळ’ झाले.
”	१९	बलंतस्य	बलं तस्य
१७	२	लेले	लेला
२१	२१	रिकस	रीक
२४	२	सोत्कंठ च चतुरंग	सोत्कंठं च चतुरंग

विलासमणिमंजरी.

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	७	ंसारिणी	ंसारिणी
११	९	असावा समजूत	असावा असे समजूत
”	१३	राजाचा	राजाच्या
१३	१२	सद्याद्वा	सद्यद्वा
१२	७	बाबती	बाबतीत

अनेर पद्यपाठाच्या दुस्तन्नाने गुमारे दोन वर्षांच्या आचारानंतर
इहलोकची याथा तपनी संरक्षिती. अनेर येई पदंत गंतव्यभवन
मुटले नगहते.

सी. भाऊसाहेब माहे आईने सत्तेने पुनो. त्यांना गहपाठ साभून
त्यांचेकडून पुनचातन्याने पालननेषेन होऊन, त्यांच्या प्रगादाने श्री
वार गच्छे प्रसुत लेखकास आसी, त्यानेच वस गले हे पुस्तक, त्यांच्या
पपिय रमूतीस भक्तिमुक्त अन्तःकरणाने श्री अरंग करीत आई.

ग. रं. शुद्धकर्णी.

शुद्धिपत्र

(अनुस्वार, ऋस्व, दीर्घ, काना आणि मात्रा, यांच्या चुका सहज लक्षात येण्यासारख्या असल्याने दिल्या नाहीत.)

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७	७	आवाक्या	आवाक्या
९	१८	१७९३	१६९३
९	२०	कौमु	कौत्मु
११	४	सॉटन	स्ट्रीटन
„	७	authors	authors
१६	१४	शकते याचे	शकते. तिचे
„	१६	आपल्या	आमच्या
„	१८	‘बुद्धिबळ’ झाले	‘बुद्धिबळ’ झाले.
„	१९	बलतस्य	बलत्तस्य
१७	२	लेले	लेला
२१	२१	रिक्स	रीक
२४	२	सोत्कठ च चतुरंग	सोत्कठ च चतुरंग

विलासमणिमंजरी.

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	७	ंसारिणी	ंसारिणी
११	९	असावा समजून	असावा असे समजून
„	१३	राजाचा	राजाच्या
१३	१२	सद्याद्वा	सद्यद्वा
१२	७	बाबती	बाबतीत

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३५	९	पंचमा	पंचमौ
४७	१०	मंनुजबंधः	मनुजबंधः
६१	४	आनंदाश्र	आनंदाश्रम
६४	३	रूपे	रूप
१०९	१०	येऽपि	ये
११०	९	घरीं हा. जाऊन	घरीं जाऊन
१११	१६	मंज्यः	मंज्यः
१५२	२०	अष्टभि	अष्टभि
१७८	२६	त्या सुमारांस सबादोनशें	त्या सुमारास वा दोनशें
२२२	११	हन्ति	हन्ति ।
१११	१५	ध्वनय-मृतस्य	ध्वनयन्मृतस्य
"	१७	तं	तान्
"	१८	सचिवौ	सचिवः
"	२०	आवेधिते	अवेधिते
२२६	८	उज्जनमिती	उज्जानमिति
२२४	११	लघुप्रतिकरो	० करौ
"	"	न्यूनौच्यौ	न्यूनौ च यौ.

निवेदनांत पृ. १ वर उल्लेखलेलीं—नं. १ व ४ हीं पुस्तकें प्रत्यक्ष
पहावयास मिळालीं नाहींत.

पंचचामरम् जेथें असेल तेथें पंचचामरः असें पाहिजे.

निवेदन

बुद्धिचळ्याचा खेळ हा सर्व बौद्धिक खेळाचा राजा आहे. प्राचीन काळापासून आजतागायत त्याचा या देशात सर्वत्र प्रचार आहे. अलीकडे तीन चारचें वर्षांत युरोप, अमेरिका, आफ्रिका या खंडात प्रवेश होऊन तिऊडे त्याचा झपाड्याने प्रसार होत आहे. तेथील लोकांनी सध्या स्थापून, स्वतः नियतकालिके काढून, व या खेळाचे आंतरराष्ट्रीय सामने चालवून त्यास उत्तेजन दिले आहे.

मराठी भाषेत या खेळावर प्रसिद्ध झालेली खालील पुस्तके आम्हास मिळाली

१ बुद्धिचळ्याचा खेळणाराचा मित्र-हरिश्चंद्र चंद्रोग जोशी (१८५४).

२ बुद्धिचळ्याची मीडा-विनायक राजाराम टोपे (१८९२).

३ बुद्धिचळ्याचे १००० डाव-विष्णु सदाशिव दाते (१८९३)

४ बुद्धिचळ्याचा खेळ-तेल्ग.

५ बुद्धिचळ्याचा मार्गदर्शक -गो. गो. मुमुक्षुदास (१९२५)

या यादीत आमच्या आढळत न आलेला एखादा दुसरा ग्रंथ, आणि वृत्तपत्रे व मासिके यातून प्रसिद्ध झालेले किरकोळ लेख, याची भर घातली म्हणजे या विषयावरील मराठीतील लिखाण आढळेल.

या विषयावरील संस्कृत ग्रंथाचा शोध करील ग्रंथकारास लागूपाचें दिसत नाही. 'संस्कृत भाषेत ग्रंथ असल्याचें ऐकतो' असे टोपे लिहितात. रा. टोपे यांना पुढे केव्हातरी संस्कृत ग्रंथ मिळाला होता असे ' लो. टिळकाची गेली आठ वर्षे ' या पुस्तकातील पृ ४३० वरील टिळक आणि बुद्धिचळें ' या सदरातील पुढील विधानावरून दिसते.

' मी (टिळक) टोपे याचेजवळ संस्कृत पुस्तक पाहिले आहे. ते इमजी डाव जाणणारांनी लिहिले असोचेंचें दिसते.'

या वर्णनावरून सदरचा ग्रंथ दिलासमधिमनरी हाच असावा असे आम्हास वाटते.

प्रस्तुत 'विलासमणिमजरी' हा या विषयावरील संस्कृत ग्रंथ तिरुपति (श्रीवेंकटगिरी) चे कोणी त्रिवेंगडाचार्य नावाचे पंडित, अष्टावधानी व कवि यांनी श्रीमंत दुसरे बाजीराव पेशवे यांच्या प्रोत्साहनाने, विद्वान् पंडित व राजे लोक यांच्याकरिता मुद्दाम रचिला आहे, अशी स्वतः ग्रंथकाराने प्रस्तावनेत माहिती दिली आहे. याहून त्यांच्याविषयी अधिक माहिती मिळाली नाही. गेल्या शतकातील सुप्रसिद्ध इंग्रज खेळाडू व ग्रंथकार मि. हॉवर्ड स्टोर्टन यांनी आपल्या Chess Player's Companion, 1887, या पुस्तकात पृ. ३८७ वर असे लिहिले आहे:-

' The student will find striking examples of end-games at these odds in the Trivengadacharya Shastree, translated from the original Sanskrit, printed for the author by M D. Cruz, Bombay (1814) '

(त्रिवेंगडाचार्य शास्त्री यांनी संस्कृत भाषेत लिहिलेल्या ग्रंथाचे भाषांतर ग्रंथकाराकरिता, मि. एम् डी क्रुझ यांनी इ. स. १८१४ त मुंबई येथे छापून काढले आहे त्यात जिज्ञासूंना विषम डावाच्या अखेरीसहल आश्चर्यजनक नमुने आढळून येतील.)

यावरून या पंडिताची त्या वेळच्या कपनी सरकारच्या नोकरीतहि पुष्कळच प्रसिद्ध होती असे दिसून येते अर्थात् त्या वेळच्या महाराष्ट्रीयता त्याच्या खेळातील नैपुण्याची माहिती पुष्कळच असली पाहिजे.

ग्रंथाचे अंतरंग

यात प्रस्तावना, पूर्व(प्रश्न)खंड, उत्तरखंड (उत्तरें), अले तीन विभाग आहेत. प्रस्तावना अनेक दृष्टींनी महत्त्वाची असून, तीत इष्ट देवतास्मरणपूर्वक गुरुस्तवन, ग्रंथरचनेचे प्रयोजन, स्ववृत्तकथन, परिभाषा, हिंदुस्थानी व विलासती पद्धतीचे खेळण्याचे नियम वगैरे विषय असून, चिनी, दाक्षिणात्य, कार्णाटक, मिश्र कार्णाटक, महाविलास (१००

घराचा पट) वगैरे बुद्धिवळ्याच्या खेळण्याच्या पद्धतीचा चोटक उद्देश केला आहे, आणि सर्वांचे गुणावगुणात्मक तुलनात्मक परीक्षण केले आहे.

५८ ते ६२ व ७६ ते ८० ह्या डावाचा अनुक्रमे हिंदुस्थानी व विलायती पंचरत्ने असा उद्देश केला आहे व ते तसे रत्नमोलाचे आहेतही प्रथम स्तवकात ४८ डाव असून त्यात हे पंचरत्नी डाव सोडविण्याची चाचकाची इच्छा तयारीच अणु काय केली आहे असे दिसते बुद्धिवर्क खेळण्याच्या सामान्य नियमाची व मोहण्याची स्थाने व गति याची माहिती घेऊन या पुस्तकात दाखविल्याप्रमाणे स्वतः काही वेळ डाव पटावर माहून सोडविण्याचा प्रयत्न करावा आणि नंतर उत्तर पहावे, म्हणजे प्रयत्न म्हणतात त्याप्रमाणे हे डाव अश्रुय.

अर्भचा विपमा वधा, दुर्गमा विस्मयप्रदा ॥

निरूप्यतेऽत्र सकला येऽपि लोकविल्क्षणा ॥ -प्रस्ता०

आहेत. परंतु एवढ्याच कारणाने ते सोडविण्यास कदाचू नये टीपा-मधून डावाचे स्वारस्य दाखविण्याचा प्रयत्न आम्ही केला आहे. तयारि अद्या (*) खुणा वेळेले डाव नमुने म्हणून होतकरू खेळाटूनीं आत्मसात् करावे असे आमहाने सांगावेसे वाटते. एकाहून अधिक फुल्या दिलेले डाव त्या फुल्याच्या मानाने महत्त्वाचे आहेत.

खेळाटू विशेष निष्णात असेल तर तो स्वतः काही बघने स्वीकारून प्रतिपक्षास थोड्यागुत सवलतीहि देतो उदाहरणार्थ, आपला, बजीर डावातून अजीरात काढून टाकून प्रतिपक्षास दोन बजीर देतो, विशिष्ट प्याचास चुना लावून ठराविक घरीच त्या प्याचाने मात करतो. (इंग्रजीत अशा प्याचास Capped-up pawn असे म्हणतात व खुणे साठी चुना लावण्याऐवजी प्याचास अगुस्तानासारखे टोपण घालतात) दुसऱ्यास जबरदस्तीने आपणावर प्यादी करावयास भाग पाडतो-यास यथग्रहण अथवा प्यादी घेणे म्हणतात, या प्रकारच्या डावास विपम डाव अशी संज्ञा आहे. हे प्रकार म्हणजे खेळातील, बुद्धिचातुर्याचे काही उत्कृष्ट मासले आहेत. पंचरत्न म्हणून यात डाव आहेत, त्यात बरील प्रकारांपैकी काही प्रकारचे डाव आहेत.

ह्या डावाची जी जोपासना व वाढ पौर्वात्य लोकांनी केली आहे, तिची कदाचित् बरोबरी पाश्चात्यान्यान होईल, वरचढ होणार नाही, असे स्टॉटनचे म्हणणे आहे. ‡

जगातील प्रमुख खेळाडू आपण १०० घराचा पट शोधून वाढला आहे असे म्हणून निरनिराळ्या कल्पना पुढे माडीत असता या प्रथात १२५ वर्षांपूर्वी सर्वांग परीपूर्ण व निर्दोष अशी महाविलास नावाची पद्धति वर्णन केली असावी हे निःसंशय कौतुकास्पद आहे.

दुसरा खेळणारा कच्चा असेल तर एक दोन खेळीतच त्यास फसा लोदळावा हे, ६४, ८३, ८४, व ९३ ह्या डावात दाखविले आहे. अशा प्रकारच्या डावास इंग्रजीत Fools' mate किंवा Scholar's mate म्हणतात पंडित त्रिवेंगडाचार्य 'परबुद्धप्रामाण्याधीन' असे नाव देतात.

पहिला डाव एक खेळीत होणाऱ्या प्यादीचा दुसरा दोन खेळीत होणाऱ्या प्यादीचा व पुढे तीन चार पाच इत्यादि आधिकाधिक खेळ्यात होणाऱ्या प्यादीचे डाव अशा चढत्या क्रमाने, प्रथातील डाव माडले आहेत. सर्वांत मोठा डाव (न. ६२) हा सव्वादोनशे खेळ्याचा आहे. स्वतः प्रथकाराने ही माडणी कोष्टकरूपाने दाखविलेली असून ते कोष्टक पृष्ठ १४ वर दिले आहे.

थोडे डाव दुसऱ्यावर प्यादी करणे किंवा स्वतः वर करून घेणे या उभयविध प्रकाराचे असून त्याची रचना पार चातुर्याची आहे. काही डावात बरोबरी फशी करावी हे सांगितले आहे.

‡ The felicity displayed by Oriental players in the invention of these odds and their extraordinary skill in giving them may be gathered from such Eastern works as have come down to us. Such works, unfortunately, are very rare. They consist for the most part, too, of problems and end-games only, but no one can study these beautiful productions, without the conviction that, at a very early age, Chess-playing in the East, must have reached a height of excellence, which if equalled in modern times has never been surpassed.

Chess-Player's Companion, by H Staunton P. 380

ग्रंथकारांनी सर्व प्रश्नोत्तरे, परिचित व सुंदर वृत्तांत संस्कृत भाषेत दिली असून त्यातील पदलालित्य, भाषाप्रभुत्व व कवित्व पाहून मन थक होतं !

या विषयावरील अप्रकाशित संस्कृत ग्रंथसंशोधनाची अवश्यकता.

गेल्या दहा वर्षांत “मजरी”ची आम्हास चार हस्तलिखिते मिळाली. सुमारे १२५ वर्षांपूर्वी तिचं इमजी रूपांतरहि होण्याइतकी मान्यता तिला मिळाली होती, तेव्हा तिच्या आणखी प्रति मिळविण्याच्या खटपटीत आम्हास ‘बालकहितबुद्धिवलक्रीडनम्’ नावाचं एक लहान हस्तलिखित करवीरीच सापडलं.

आम्ही इहली प्रसिद्ध केलेल्या या दोन्ही हस्तलिखितात पूर्वकालीन इतर ग्रंथकार व ग्रंथ यांचीं नावं आलेली आहेत, दाक्षिणात्य, मिश्र कार्णाटक, वगैरे खेळाच्या निरनिराळ्या पद्धतींचेहि त्यात उल्लेख आहेत. यावरून संस्कृत व तामिळ भाषेतील हस्तलिखितांच्या संशोधनात या ग्रंथाचा शोध होणं इष्ट आहे.

बंगाल प्रांतातील संशोधन.

चतुरंग क्रीडेवरील संस्कृत भाषेतील १ ‘चतुरंगदीपिका’ व २ ‘चतुरंगतरंगिणी’ हे दोन ग्रंथ कलकत्त्याचे प्रो. मनमोहन घोष एम्. ए., यास मिळाले. पहिल्या ग्रंथास ऐतिहासिक विवेचन, आधार, टीपा व इमजी भाषांतर जोडून त्यांनी तो प्रसिद्ध केला आहे. चतुरंगक्रीडे संबंधाने साद्यत मा हवी त्यांनी फार परिश्रमपूर्वक दिली आहे. त्यांनी पुस्तकास जोडलेली इमजी प्रस्तावना अनेक दृष्टींनी वाचनीय व मननीय झाली आहे. मर्मशास हें पुस्तक संप्राप्त आहे.

प्रो. चित्ताहरण चक्रवर्ती, एम्. ए., या बंगदेशीय विद्वान् गृह स्थानी प्रो. घोषाचें संशोधनकार्य पुढें चालविलें आहे व त्यास त्यास यश येत चाललें असल्याचें समजून आलें आहे, तथापि त्याचें संशोधन पुरें होऊन प्रसिद्ध होण्यास थोडा अवकाश आहे.

ह्या प्रस्तावनेत ‘चतुरंग’ हा शब्द पाशाने खेळला जाणारा दैवाधीन खेळ या अर्थाने सर्वत्र योजला असून, ‘बुद्धिवल’ हा शब्द इहली प्रचारात असलेल्या खेळान्दल आहे. चतुरंगाची विशेष माहिती उपोद्धातात आणि बुद्धिवळाची एका स्वतंत्र प्रकरणात पुढें दिली आहे.

हल्ली उपलब्ध असलेल्या ४ प्रयाषेकी, 'दीपिका' व- 'तरंगिणी' हे 'चतुरंगा' यरील प्रथम असून आज आम्ही छापलेले 'बुद्धिबळा' यरील आहेत.

'चतुरंग' ही क्रीडा पार प्राचीन कालापासून सुमारे २।३ हजार वर्षे या देशात रूढ होती व नंतर धंदू पडली आहे. चतुरंगाचा प्रचारकाल व त्याचा बुद्धिबळक्रीडेतील रूपांतराचा प्रकार याचे विवेचन पुढे उपोद्घातांत केले आहे.

प्रचलित आख्यायिकाप्रमाणे या खेळाची रचना रावणपत्नी महोदरी हनी आहे. हिदुस्थानावर स्वारी करणाऱ्या सिरिया देशाच्या सेमिरामिस राणीने या खेळातील प्रधानबलशाली बजीराचे 'राणी' (Queen) मध्ये घेणार केले. या दोनच गोष्टीवरून हल्लींच्या सुशिक्षित महिलांनी स्त्रीजातीच्या अभिमानाने तरी या खेळात प्राविण्य संपादून त्यात आणखी काही सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणे अगत्याचे नाही काय ?

या खेळातील चातुर्याने स्वतःची व पतीची सकटातून मुक्तता केल्याची मनोरंजक गोष्ट 'दिलाराम' ची मात या नावाने प्रसिद्ध आहे. इराणातील दोन राजपुत्र खेळत असता ताबडी बाजू खेळणाराने, डावात आपली पत्नी 'दिलाराम' हिला पणास लावले डाव अगावर येणार असे दिसताच राजपुत्र खिन्न झाला तोच दिलारामन नवऱ्यास पुढील योग्य ती खेळी सुचवून त्या करवी डाव जिंकविला !

बुद्धिबळाचा खेळ ही एक बौद्धिक तालीम आहे. अडचणीतून मार्ग काढून हातीं असलेल्या साधनानींही विजय संपादण्याचे अवघड काम उरकावयाचे असल्याने, या खेळाने बुद्धीचे तेज वाढून आत्मविश्वास दृढ होत जातो मैदानावर लढावयाच्या खेळात ज्याप्रमाणे क्रिकेट, तसा बैठकी सामन्यात बुद्धिबळे हा सर्वश्रेष्ठ खेळ होय. हा खेळ खेळणाराची

! हा डाव अद्यापहि प्रसिद्ध असून स्टॉटनच्या लॉज अँड प्रॅक्टिस ऑफ चेस, पृ. १३ वर दिला आहे.

नीतिमत्ता व प्रामाणिकपणा उच्च दर्जाचा असतो. असे प्रसिद्ध इंग्रज मुत्सद्दी व कायदेपंडित सर जॉन सायमन यांचे म्हणणे आहे *

यद्दृष्टेने सस्कृत मापेंतील हे दोन ग्रंथ आम्हास मिळाले. ते मुद्रित करण्याच्या प्रसंगाने जी अवातर माहिती मिळाली तीतील महत्वाचा माग पुढे उपोद्घातात दिला आहे. सशोधनाच्या दृष्टीने ती अपुरी असून अद्यतः चुकीची असण्याचाहि समभव आहे. ती पुरी व विनम्र करण्याचे काम तज्ज्ञांचे असून आमच्या आवाक्याबाहेरचे आहे.

ग्रंथकाराचे आपल्या 'विलासमणिमजरी' या अपत्यावर निर-
तिशय प्रेम असून त्या अपत्याच्या बहुगुणसंपन्नेतबद्दल त्यास,
असामान्य विश्वास आहे. पुण्याचा सुगंध, मधु व सौंदर्य आणि
रत्नांचे, तेजस्वी, रमणीय व चिरस्थायी असे मनोहारित्व याचा गोड
संगम या ग्रंथात आहे. म्हणून विलास क्षणजे बुद्धिबळाचा खेळ हीच
कोणी रत्नवेली, त्या वेलीस आलेली रम्य व गंधयुक्त-मजरी असे
अन्यर्थक विलासमणिमजरी हें नाव या ग्रंथास ग्रंथकाराने दिले आहे.
परंतु तें नाव थोडे दुर्बोध असल्यामुळे दुसरे नाव-बुद्धिबळ क्रीडा-
रत्ने असे साधे व सुटसुटीत असे आम्ही योजिले आहे.

अशा मजरीचा मोला या विस्तीर्ण वसुधरेच्या पाठीवर व
निरवधिकालाच्या उदरात, कोणी एखादा विचक्षण असा असेल कीं जो
इला आपल्या मस्तकावर भूषण म्हणून धारण करील, असा पंडित
त्रिवेंगडाचायोंनी भरवसा प्रकट वेला आहे त्यास अनुसरून महाराष्ट्रातील
मर्मज्ञ व बुद्धिरत्नप्रेमी वाचक या ग्रंथाचा योग्य तो परामर्श घेतील
अशी आम्हांस उमेद आहे.

कपिलतीर्थ, कोल्हापूर. }
ता. २४-६-३७ }

ग. र. कुलकर्णी, (हळदीकर.)

* (High standard of morality and honesty among
Chess Players हिंदु इस्ट्रे० वीकली १३६-१९३७, पृ. २४)

उपोद्घात

बुद्धिबल क्रीडेचें उत्पत्तिस्थान व उत्पादक.

या खेळाचा जन्म कोणत्या देशात झाला याविषयी विद्वानांचे निरनिराळे तर्क आहेत. निरनिराळ्या पंडितांनी निरनिराळ्या कारणानी ग्रीस, बाविलोनिया, इजिप्त, इराण, चीन, हिंदुस्थान, अरबस्तान, आयर्लंड व पॅलेस्टाइन, यापैकी कोठल्यातरी एका देशास या खेळाच्या उत्पत्तिस्थानाचा मान देण्याची आपल्याकडून खटपट केली आहे.

सुश सालोमन राजा, राबणाची पत्नी मदोदरी, इराणी बादशहा कस्तिस, ग्रीक राजपुत्र पालेमीडस, तत्त्ववेत्ता अरिस्टॉटल, राणी सेमिरामीस, सेनोनिया, कोणी एक ब्राह्मण व शत्रेजा नावाचा कोणी इराणी ज्योतिषी यापैकी कोणाला कोणाच्या गळ्यात या जनकत्वाच्या मानाचें पदक अडकविण्याचा प्रयत्न कित्येक विद्वानांनी केला आहे. यातील काही नावाना दतकथेखेरीन आधार नाही, काहीना ऐतिहासिक सत्याचा पाठिंबा नाही, आणि इटली, आयर्लंड, वेल्स येथील काही खेळाचें अल्पस्वल्प सादृश्य या खेळाशी पाहूनच कित्येक संशोधकांनी बुद्धिबळाच्या उत्पत्तीचा सबब तत्तद्देशीय कित्येक इतिहासप्रसिद्ध व्यक्तींशी जोडला आहे.

या खेळाची उत्पत्ति चीन देशात झाली असे इ. स. १७९३ त मि. साइल्स आयर्विन यांनी प्रसिद्ध केलें. त्याचें म्हणणे असे आहे:- “चिनी राजा कौमु ऊर्फ लिन पॅंग याच्या कारकीर्दीत इ. स. पूर्वी १७४ साली शेन्सी देशावर त्या राजाची स्वारी झाली. त्यावेळी सैनिकास रिकाम्यावेळी गुतविण्यासाठी इनसिंग नावाच्या सरदारानें हा खेळ काढला. चिनी भाषेत या खेळास चुदशाऊक्रीडा-(Choke-choo Hong Ki) असे म्हणतात.” आमचे ग्रंथकार पंडित त्रिवेंगदाचार्य या पद्धतीचा उल्लेख ‘चैनादेरत्नसारत्वात्तन्मत न स्पृशामहे’ (प्रस्ता. श्लो. १२ पृ. ६) असा करितात.

मि. एन ब्लॅड यानी इ. स. १८५० त प्रसिद्ध केलें कीं इराणात जन्म पावून हा खेळ हिंदुस्थानात आला; व तेथें त्यात अनेक सुधारणा झाल्यावर त्यासह तो परत इराणात गेला.

अलीकडील सशोधनानें हिंदुस्थान हीच या खेळाची जन्मभूमि आहे. हा सिद्धांत आता विद्वानास मान्य झाला असून त्या गोष्टीस मुख्यतः खालील लेखकाचे प्रयत्न कारणीभूत झाले आहेत.

१ ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीचे डॉ. हाइड (Hyde) यानी इ. स. १६९४ त सदरचें मत प्रथम प्रतिपादिलें. परंतु याना हा खेळ खेळता येत नव्हता किंवा सर विल्यम जोन्स प्रमाणें सस्कृत वाङ्मयाचा थागहि लागलेला नव्हता.

२ सस्कृत भाषेंतील अनेक काव्य-नाटकाचे भाषांतरकार, व कलकत्ता हायकोर्टाचे एक सत्कालीन न्यायाधीश (इ. स. १७८१ ते १७८९) सर वुडलियम जोन्स, यानी डॉ. हाइड याचे मतास पुष्टि देऊन एशियाटिक रिव्हर्स भाग दोन या पुस्तकात भविष्यपुर्ण, अमर-कोश, आणि निरनिराळ्या भाषात असलेलीं मोहऱ्यांचीं नावें यावरून हा खेळ हिंदुस्थानातच प्रथम निर्माण झाला असें सिद्ध केलें. तथापि या खेळाचा स्पष्ट उल्लेख सस्कृत वाङ्मयात सापडला नाही, हेंहि त्यानीं नमूद करून ठेविले आहे.

३ डॉ. हिर्म कॉक्स यानी इ. स. १७९९ चे सुमारास एशियाटिक रिव्हर्स, भाग ७ यात ‘ ब्रह्मदेशातील बुद्धिबळाचा खेळ, ’ (Burmese Chess) या विषयावर लिहिलाना जोन्सचाच सिद्धांत कबूल केला आहे.

४ प्रो. हॅकन फोर्बस् यानी ‘ बुद्धिबळाचा इतिहास ’ (History of Chess) हा ग्रंथ सन १८६० त प्रसिद्ध केला. त्यात त्यानीं अनेक कारणें देऊन कॉक्सच्या वरील सिद्धांतास पुष्टि दिली आहे. तरीहि त्या मतावर, व्हायडर लासा (इटॅलियन), व फॉ डर लिडे (जर्मन) यानी अक्षेप घेतले आहेतच. हिंदुस्थानांत हा खेळ २-२॥ हजार वर्षांवर चालत आला असल्याचें मात्र सर्व एक वाक्यतेनें कबूल करतात.

यापैकी काही जणांनी बुद्धिवळाचा खेळ, मूळच्या चतुरंग (शत. रंग—Chess) खेळातूनच निघाला, असेंहि लिहिले आहे. सर विल्यम जोन्स व डॉ. फोर्बे यांनीच हा प्रश्न उत्तम प्रकारे सोडविला आहे. यासंबंधाने प्रसिद्ध इंग्रजी ग्रंथकार मि. हौवर्ड सॅटन याने असे लिहिले आहे:—It has been proved beyond the possibility of question by the admirable researches of Dr. Duncan Forbes that the original authors of chess-board and its arcana were the Hindus (Laws and Prachise of chess P. I) तथापि डॉ. डकन फोर्बेचे मत असे आहे की, इसवी सनाच्या ३ ते ९ शतकात जेव्हा अहिंसाप्रधान बुद्धधर्माचा पगडा या देशावर बसला तेव्हा मानवी स्वभावातील स्वाभाविक युद्धप्रवृत्तीला वेगळे वळण देण्यासाठी बुद्ध भिक्षूंनी या खेळाची कल्पना काढिली.

५ या खेळासंबंधात ज्याचे मत प्रमाण मानण्यात येते त्या एच. जे. मरे याच्या 'बुद्धिवळाचा इतिहास' १९१३. (History of Chess) या ग्रंथात बरील मत मान्य केलेले नाही.

६ कलकत्त्याचे प्रो. मनमोहन घोष यांनी चतुरंगादीपिकेच्या इंग्रजी उपोद्घातात बरील सर्व मतांचे विवेचन करून म्हटले आहे की, मि. मरे यांनी जोन्स व फोर्बे सिद्धांताविषय—या खेळाची जन्मभूमि हिंदुस्थानच आहे या—दिलेली कारणे फारशी सबळ नाहीत तथापि ज्या आधारावर या सिद्धांताची उभारणी जोन्स वगैरेंनी केली आहे ते आधार अपुरे आहेत.

प्रो. घोष यांनी संपादिलेले तरंगिणी व दीपिका हे ग्रंथ आणि हल्ली आम्ही प्रसिद्ध केलेले पुस्तकहि प्रो. मरे यांच्या अवलोकनात आले तर ते आपले हे मत बदलून जोन्सच्या मतालाच मान देतील असे वाटते.

कारण त्यांनी अगदी अलीकडे प्रिटिचचेस मॅगॅझिन डिसेंबर १९३६ चे अकात 'बुद्धिवल' क्रीडेचे आयुष्य किती (How old is Chess) या विषयावर एक लेख लिहिला आहे. त्यात गंगा नदीच्या प्रदेशात (Ganges Valley) मध्ये इ. सन ५७० च्या सुमारास बुद्धिवळाचा जन्म झाला असावा असे म्हटले आहे. त्यांनी दिलेली कारणे भिन्न असली तरी या ग्रंथांनी त्यांच्या या मतास दुजोरा मिळेल.

संस्कृतांतील ग्रंथांचा व ग्रंथकारांचा निर्देश

१ " बालकहितबुद्धिबलक्रीडनं " यांत लक्ष्मणपंडित, लक्ष्मणादिभिरनुकृतात्, अपरे, अपसिद्धान्तिनः, केचित्, वगैरे उल्लेखावरून भामिनी टीकाकाराने अनेक ग्रंथांच्या आधाराने टीका लिहिल्याचें दिसतें.

२ चतुरंगदीपिकेंत १ चतुरंगपद्धति, २ दिव्यमालिका, ३ यामल व ४ भारत या ग्रंथांचा; आणि १ व्यास, २ यम, ३ पितामह, ४ गौतम, ५ भृगु, ६ मनु, ७ अगस्त्य, ८ महामनु, ९ जाबालि, १० ऋष्यशृंग, ११ पितामहमनु, १२ याज्ञवल्क्य, १३ मिश्र, व १४ गुरुचरण, इतक्या ग्रंथकारांचा उल्लेख आहे. ग्रंथकारांपैकी काहीं नावें सर्वांच्या परिचयाचीच आहेत; परंतु इतर कारणानीं सुप्रसिद्ध असलेल्या त्या महात्म्यांनींच याहि विषयावर ग्रंथरचना केली आहे असें निर्विवादपणें म्हणण्याचें घाडस आज तरी करणे योग्य नाही. बाकी चतुरंग, अष्टपद, शारी (सारी) या नावांनीं या खेळाचा निर्देश संस्कृत शास्त्रायात अनेक जागीं आढळतात, हें त्यांच्या प्राचीन भारतीयत्वाचें निःसंशय गमक आहे.

खेळाचा इतिहास.

या खेळाचा इतिहास सुमारे ४१५ हजार वर्षांचा असावा असें संशोधकांनीं ठरविलें आहे. त्या कालाचे साधारणपणें असे खंड पडतील:-

१ चतुरंगाचा काल:- पुराण कालापासून इसवी सनाच्या पाचव्या शतकापर्यंतचा;

२ बुद्धिबळाच्या उत्क्रमणाचा काल:- इसवी सनाच्या पाचव्या शतकापासून ती पंधराव्या शतकापर्यंतचा सुमारे हजार वर्षांचा,

३ बुद्धिबळाच्या आधुनिक स्वरूपाचा काल:- इसवी सनाच्या १५ ते १८ शतकाच्या अखेरचा चारशें वर्षांचा,

४ नंतरचा आजपर्यंतचा काल, १००।१२५ वर्षांचा. यास आम्हीं युरोपियन शास्त्रीय पद्धतीचा काल हें नाव देतो.

चतुरंग.

हें या खेळाचें अगदी पहिलें नाव असून इल्लीं तो प्रचारात नाही. हा खेळ अमुक वेळीं खेळला म्हणजे वैभव प्राप्त होईल इत्यादि

कल्पनानीं या खेळास पूर्वी एक प्रकारचें धार्मिक स्वरूप होतें. त्या वेळीं तो हल्लींच्याच पटावर खेळत.

यात हिरवा, पिवळा, काळा व तांबडा अशा चार रंगाचीं प्रत्येकीं आठ आठ सोंगटी असत. प्रत्येक रंगास राजा, हत्ती, घोडा, नौका (उट) व चार पदाति (प्यादी) असत. पुढील आकृतीत दाखविल्याप्रमाणें वरील सोंगट्यांची मांडणी करीत.

पत्त्याच्या खेळात ज्याप्रमाणें समोरासमोरील भिडूंची एक वाजू असते, त्याप्रमाणें चतुरंगात हिरवा व काळा मिळून एक वाजू व बाकीचे दोघे मिळून दुसरी वाजू असते. पत्त्याच्या खेळाप्रमाणें खेळण्याचा क्रम डावीकडून उजवीकडे असतो.

चतुरंगांतील सोंगटी व त्यांची पटावरील मांडणी.

काळा (क)

पिवळा (ड)

॥	५			रा	ह	घ	ना
५	५			प	प	प	प
३	५						
॥	५						
						प	रा
						प	३
प	प	प	प			प	५
ना	घ	ह	रा			प	॥

तांबडा (ब)

हिरवा (अ)

संक्षेपचिन्हें.--रा=राजा; ह=हत्ती, घ=घोडा; ना=नाव, प=पत्ति=प्याद्या.

छापलेल्या दुसऱ्या प्रबंधात 'चतुरंग' शब्दाचा उपयोग न करितां " बुद्धिबळ " हाच शब्द वापरला आहे.

बुद्धिबळ

बुद्धिबळक्रीडा ही 'चतुरंग' क्रीडेतून निघाली. चतुरंग व बुद्धिबळ दोन्हींचेहि जनक हिंदू लोकच आहेत. आरव लोक नव्हेत ही क्रीडा सुमारे १२/१४०० वर्षे हिंदुस्थानात रुढ आहे. काही काल दोन्हीही क्रीडा समकालीनच रुढ होत्या. हिंदुस्थानातून 'बुद्धिबळा'चा खेळ इराणात गेला. तो कधी कसा गेला हे अद्याप निश्चित झालेले नाही. तेथून हा खेळ आरबस्तानात मुसलमानी खलीफाचे आभयाखाली पोफावला.

नंतर त्याचा युरोपीयन राष्ट्रांत प्रवेश व सुधारणा झाल्या. इंग्लिश-पद्धतीची मुरघात १९ व्या शतकाच्या मुरवातीस झाली. व पुढे त्यात प्रगति झाली. येवढी माहिती बुद्धिबळक्रीडेसबधीं बऱ्याच निश्चितपणें मिळू शकतें याचें आता क्रमानें वर्णन करूं.

मार्गे सांगितल्याप्रमाणें 'बळ' हा शब्द सोंगेंद या अर्थी वापरला आहे. म्हणून आपल्या मतें पूर्वीच्या चतुरंग खेळान 'चतुरंगबळ' असें नाव असायें. पुढें त्यातील अक्षक्रीडेचा दैवाधीन भाग ह. पाशे बगळून बुद्धिची जोड त्यास दिली म्हणजे 'बुद्धिबळ' झाले या शब्दातच हा इतिहास दडला आहे. पंचतंत्रातील 'बुद्धिर्यस्य बलतस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ।' या श्लोकात बुद्धिबळ शब्दावर कोटि—*Prud*—केली असावी असें वाटतें. संस्कृत वाक्यात या क्रीडेचे उल्लेख 'बुद्धिबळ' या नावाने पारसे सापडत नाहीत. प्रो. घोष यांनी पक्त सिंहासन बसीशीतील 'बुद्धिबळ' शब्दाचा स्पष्ट उल्लेख दिला आहे. या विषयावरील ग्रंथ कालाच्या उदरात गडप झाल्यामुळे मुसलमानांनी चतुरंगास 'बुद्धिबळ'चें स्वरूप दिलें असें कित्येक पाश्चात्य विद्वानांचें मत आहे. तें मत चुकीचें आहे असें जोन्स, फोर्बस, स्टौटन बगैरेनी सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु, त्यांभपाशी निरुत्तर प्रमाणें नव्हती. प्रो. घोष यांनी बुद्धिबळाच्या हिंदुस्थानातील अस्तित्वाबद्दल १४ व्या शतकाच्या पूर्वीचा आधार मिळत नाही असें म्हटलें आहे !

प्रो. घोष यांच्या सदर मताने बदल होण्यास या पुस्तकात छापलेले ' बालकहित-बुद्धिवल ' हा ग्रंथ पुष्कळ अशी कारणीभूत होईल असे आम्हास वाटते.

बालक-हित-बुद्धिवलक्रीडनचा काल इ. स. च्या १० ते १२ व्या शतकाच्या अलीकडील नाही असे पृ. २१८ वर आक्षेप दाखविलेच आहे. यात उल्लेखिलेल्या ग्रंथापैकी काही ग्रंथ मिळाल्यास ' बुद्धिवळा ' विषयी अधिक माहिती मिळून त्याचा कालनिश्चय स्पष्ट होईल. स्टॉटन लिहितो —

" There can be no question that the Hindu game was, at some unrecorded period... converted by the Hindus themselves into the form, which it presented when first introduced by them to the Arabs "

—Laws and Practice of Chess, P. 5

" हिंदु लोकांचा हा खेळ अरबस्तानात ज्या स्वरूपात प्रथम नेला त्यापूर्वी अनिश्चित अशा काळांत हिंदूनीच त्याचे तसे रूपांतर केले होते. "

पहिली मापेतील, कर्नामक-इ-अतेरग्री (इ. स. ६ वे शतक) आणि चतुरंग-नामाक (इ. स. ६५०-८५०) या दोन ग्रंथावरून, इ. स. ५५० च्या सुमारास इराणात हा बुद्धिवळाचा खेळ प्रचारात होता. चतुरंग ग्रंथावरून तो (Chess) इ. स. च्या ५ व्या शतकात चतुरंगाचा बुद्धिवळ झालेला असा असला पाहिजे असे प्रो. घोष यांचे मत आहे.

मि. मरे यांनी ब्रिटिश चेंस मॅगॅझिन मधील लेखात, (पृ. ११) एका हिंदु राजाच्या वकीलाने इराणच्या सुश्रु बादशाहास बुद्धिवळाचा पट-डाव सोडवावा किंवा खडणी द्यावी अशा अटीवर-नजर केल्याची परिमन मापेत जी कथा आहे, तिच्या आधारावरून तो खेळ हिंदुस्थानातील नव्या स्वरूपातील ' बुद्धिवळा ' चा असला पाहिजे, ' चतुरंग ' चा नव्हे, असे म्हटले आहे कारण ' चतुरंग '

पूर्वीच प्रचारात असल्याने सदर बादशादास माहित असलेल्या खेळाची नजर अशा अटीवर कोणी देणार नाही. याप्रमाणे 'बुद्धिवळाचा' शोध मार्गे इ. स. ५७० पर्यंत लागत जातो. चिनी प्रवासी फों ह्येन याने इ. स. ३९९ ते ४१४ मध्ये हिंदुस्थानात प्रवास केला होता. त्याच्या प्रवासवर्णनात (बुद्धिवळाचा—chess) चा उल्लेख नाही, हे हि मि. मरे यानी नजरेस आणले आहे.

याप्रमाणे या प्रकरणावर प्रो. घोष, मि. मरे व या पुस्तकातील दोन मय यामुळे अधिक माहिती मिळून सशोधकांचा पुढील मार्ग सुगम झाला आहे, व सापत्तची हिंदी पद्धतीची बुद्धिवलक्रीडा इ० स० च्या ५ ते ११ शतकाच्या मध्यतरीच्या काळात प्रचलित होती हेही यावरून ठरत आहे.

‘चतुरंगा’चे ‘बुद्धिवल’ केलें म्हणजे काय केलें ?

मूळ डावातील पट, सोंगट्यांची सख्या व त्याच्या गति व अधिकाराचे नियम सामान्यतः कायम ठेऊन चतुरंगात पुढील सुधारणा केल्या. १ खेळणारे गडी २ सोंगट्याचे रंग व ३ राजे, याची सख्या घारीवरून दोनीवर आणिली. फासास फाटा दिला. पापपुण्याच्या लामाची भीति नाहीशी करून त्यास शुद्ध बौद्धिक क्रीडे (intellectual pastime) चे स्वरूप दिले.

या सुधारणा कालावधीने व क्रमाने होत गेल्या असल्या पाहिजेत. हिंदुस्थानातील ज्या पद्धतीचे वर्णन विलास-मणि-मंजरीत केले आहे, त्यात या सुधारणांची स्थित्यंतरे दिसून येतात. उदा. मिथकाणाटिक, व काणाटिकाचे वर्णन पहा (प्रस्ता. ५, ६.). नंतर निरनिराळ्या सुधारणांचा समन्वय करून सर्वोत्तमसुंदर अशी हिंदुस्थानी पद्धति बनविली असावी.

मोहऱ्यांच्या गर्तीत परक होऊन दोन राजाऐवजी मग्री व राजा अशी मोहर्गी येऊन, राजास २॥ परे जाण्याचा अधिकार देऊन, नोबेऐवजी उठे आला व त्याचे उग्राण मध करून निरकस घाल दाद दिली. या सुधारणा कधी व कसकशा केल्या हे कळण्यास साधन

न-हैंतें ! 'वा. हि. बु. श्री.' च्या टीकेंत सौगन्ध्याच्या मति य अधिकार विपर्या सुंदर उदापोट केला आहे. त्यात बजीराय अर्डीच घराचा अधिकार असावा हें म्हणणें माढलें असून त्याचें स्वतःन केलें आहे.

यावरून 'बालकहितबुद्धिवलक्रीडनम्' या ग्रंथाच्या किती तरी शतकें आधीं 'बुद्धिवळा'चा उदापोट या देशात होत होता, हें दिसून येतें. तथापि चतुरंग व बुद्धिवल समकालातच काही शतकेपरंत-आज नाटकें व सिनेमा आहेत त्याप्रमाणें-अस्तोदयाच्या स्थितीत होते.

'बालक-बुद्धिवलक्रीडन'मध्ये एतप्राय झालेले संस्कृत भाषेंतील काही शब्द आहेत. 'विलासमणिमजरी'त त्याच्याऐवजीं मुसलमानी भाषेंतील शब्द संस्कृत श्लोकात दिले आहेत. पाहिले त्रिवेण्णद्याचार्यंच्या अर्पी वरील शब्द उपयोगात आणीत नाहींत त्या अर्पी 'बालकहितबुद्धिवलक्रीडन'चा काल आणखी मागे नेला पाहिजे. उदा०-इह देणें, मात, बुजि या शब्दांच्या अर्थाचे 'वेधन,' 'मृत्तिका,' 'विंदुकः' इ. शब्द असून, ते त्या अर्थानें आज उपलब्ध नाहींत.

तसेंच, 'शतरंज' हा शब्द 'चतुरंग' शब्दापासून निघाला असून मूल इराणी व आरबी भाषेंतहि तो परकीय शब्द आहे. याप्रमाणें 'शतरंज' हा स्वतःन खेळ नाहीं असें ठरलें म्हणजे हिंदूंनी बुद्धिवळाचा खेळ मुसलमानी राष्ट्राकडून घेतला हें म्हणणें आपोआपच निराधार ठरतें.

बुद्धिवळाचा परदेशांतील प्रसार

आशिया खंडातील देशात पुरातन काळापासून या खेळाचा प्रसार आहे. त्याचा इराणात प्रवेश इ. स. चे सहाज्या शतकाच्या मध्यमार्गी झाला. पेरूवो भाषेंतील दोन ग्रंथांचा उल्लेख मागे याविपर्या केला आहेच. फिदुसीच्या शाहनाम्यात शतरंजाचे वर्णन

† A point of prime interest to the cultivated chess-players is the date and motive of conversion of this Asiatic game..... (१ c Changes in the powers of Bishop, Queen and King) The exact history of these changes is hidden in the gloom of dark ages awaiting fresh discoveries....

आहे. तुर्कस्तानातील खलीफानी पुढे सातव्या शतकात इराणदेश जिंकल्यावर हा खेळ अरबस्तान व बायझंटायिन राज्यात गेला. अरबी भाषेत इ. स. ९०० चे सुमारास अल्ली अदली नावाचा ग्रंथ असून, खलीफान्या उदार आश्रयामुळे त्या भाषेत, शतरंज (Chess) खेळावर बरेच ग्रंथ निर्माण झाले आहेत. (मरे पृ. १६९.) त्यापैकी उपलब्ध ग्रंथावरून हा खेळ खलीफाना किती प्रिय होता हे दिसून येते.

मुसिद बादशाहा हरून-अल-रशीद याचा मुलगा मुस्तासिम विह्या खलीफ याने रचलेला डाव व अल्ली शतरंज याचा डाव आणि 'दिलाराम राणीचा' डाव असे डाव अजूनहि मसिद आहेत. 'विलास-मणि-मजरी'त दिल्लीच्या बादशाहाचा अवघड म्हणून ७ वा डाव दिला आहे. मुसलमानी राष्ट्रांनी या खेळात किती व कशा सुधारणा केल्या हे येथे विस्तारभयास्तव देता येत नाही. तेथून पुढे हा खेळ युरोपात स्पेन, इटली, फ्रान्स या देशात जाऊन इंग्लंड जर्मनी रशिया वगैरे सर्व युरोपभर पसरला आहे, व हल्ली युरोपियन पद्धतीच विशेष रुढ आहे. तात्पर्य हे शतकापासून १५ वे शतकापर्यंत या खेळाचा एवढा इतिहास मिळतो.

पुढिवलक्रीडेचे अर्वाचीन युग

इ. स. च्या पंधराव्या शतकानंतर अर्वाचीन युग सुरू होते. या काळाचा विश्वसनीय इतिहास मिळतो. परंतु तो इंग्रजी प्रयकारांनी सविस्तर दिलेलाच आहे. इ. स. च्या १६ व्या शतकात राजास सुरुजात जाण्याचा अधिकार मिळाला. 'फर्जी' (वजीर-मन्त्री) या पुरुषवाचक मोहऱ्याचे स्त्रीवाचक 'राणी' हे मोहरे झाले. प्याद्याची पहिली चाल इच्छेप्रमाणे दोन घरांची झाली, व त्यास जाता जाता मारण्याची (en passant) सुमा मिळाली. राजाच्या स्थानाची अदला बदल होऊन ते समोरासमोर आले. लेखनपद्धति निश्चित झाली. या व दुसऱ्या इतर सुधारणा होऊन आजच्या युरोपियन पद्धतीचा खेळ रुढ झाला आहे. इंग्लिश पद्धति १८०८-२१ च्या सुमारास चालू होऊन या १००-१२५ वर्षांत ती अधिकाधिक लोकप्रिय होत चालली आहे आणि हिंदुस्थानातही तीच जास्त रुढ होईल असे दिसत आहे.

१०० घरांचा पट.

या विपरीत ७५ व्या डावाच्या प्रारंभी या पटावरील डाव कसा खेळावा हे सांगितले आहे. चौसष्ट घरांच्या पटावरील खेळांत उत्कृष्ट बुद्धिवंतांच्या चातुर्यास वाच नाही म्हणून त्यांना त्यांत पुरेसे समाधान वाटत नाही, याकरिता बुद्धिवळाच्या हल्लींच्या पटाची धरें व मोहरी वाढवून पहिल्याहून अवघड व बुद्धिचातुर्यास आणखी अवसर देणारा पट काढला पाहिजे, असे या खेळांतील काही जगप्रसिद्ध खेळाडू म्हणू लागले आहेत. मि. जे. आर. कॅपान्लॅका हे त्यांत प्रमुख आहेत. त्यांनी $१० \times १० = १००$ घरांचा एक पट सुचविला असून त्यांत हल्लींच्या सोंगट्या शिवाय हत्ती शेजारी चेंन्सलर व मार्शल या नांवाची दोन मोहरी कडेच्या पट्टीत ठेवावयाची. चेंन्सलर यास घोडा व उंट या दोही मोहऱ्याची आणि मार्शल यास घोडा व हत्ती या दोघांची गति असून खेळणाराच्या मर्जीप्रमाणे कोणत्याहि एका गतीचा त्या त्या मोहऱ्यांनी एका खेळीस उपयोग करावयाचा; अशी सुधारणा त्यांनी सुचवून या खेळास 'Brighter Chess' (सवाई बुद्धिवळे म्हणजे त्रिवेंगडाधार्यांचा महाविलासच) असे नांव देण्याचे योजिले आहे.

या डावाचा प्रसार झाल्यास वरील इष्ट हेतु सिद्धीस जाईल आणि बुद्धिवळाचा खेळ हा बुद्धीच्या बळाचाच आहे हे खरे ठरेल, असे त्याचे म्हणणे आहे.

हेडनॉट चेस:-दुसरा अशाच तऱ्हेचा डाव कपटाऊनचे कोणी मॅक्स रिव्स यांनी कल्पिला आहे. यांत हेडनॉट नांवाची जादा मोहरी असून, ती एक घर तिरकस व दोन धरें सरळ अशा गतीने जाण्याची योजना केली आहे.

डबल चेस:-हा युनायटे स्टेट्सचे मि. ज्युलियन ग्रॅड हॉवर्ड यांनी कॉपीराइट घेतलेला असा आहे. यात पट $१६ \times १२ = १९२$ घरांचा असून बुद्धिवळे चौसष्ट आहेत.

निओ चेस:- (नवा घु. खेळ) हा दोघांतच खेळण्याचा असून प्रत्येक बाजूस १ राजा, २ वजीर, ३ हत्ती, ४ घोडा, ५ उंट व ६.

“ राशोक्त कः स्य ? । तेनोक्त दूतकारोऽह । राजन्, सारिकल सोत्कठ च चतुरग च कपर्दक च चोच्चलितमुष्टिक च गतागत दशचतुष्कं खेलितु जानामि. ”

यातील ‘ दशचतुष्क ’ हा १०० धराचा पट आहे हे उघड आहे. प्रो. घोष यांना या पटाची माहिती नसल्याने ‘ दशचतुष्क ’ शब्दाचे मर्म त्यांच्या ध्यानीं आले नसावे. जाता जाता सांगावयाचे ते असे की सैमुरलिंग यास या खेळाचा नाद असून त्याच्या प्रखर बुद्धीला चालू खेळ अपुरा वाटला म्हणून, त्याने $१० \times ११ = ११०$ धराचा पट तयार करून त्यावर तो खेळत असे, असे स्टॅटन म्हणतो. त्याच्या पटाची समम माहिती देता न आली तरी बुद्धिवतास प्रस्तुत खेळ अपुरा वाटतो याचेहि हे उदाहरण आहे.

एकदरीत हिंदी चतुरगाचे रूपांतर बुद्धिवळात होऊन त्यातूनच ‘ महाविलास ’ निर्माण झाला हे स्पष्ट आहे आणि हे तिन्ही खेळ म्हणजे ‘ चतुरग ’ ‘ बुद्धिवळ ’ आणि ‘ महाविलास ’ केवळ हिंदूभूमीतच वजले, वाढले आणि विस्तारले यात तिळमात्र संदेह नाही !

ग. रं. कु.

संशोधनाविपर्यायी थोडी अधिक माहिती.

पं. त्रिवेंगडाचार्यांचा उल्लेख एका जर्मन नियतकालिकात इ० स. १८७३ त पुढील शब्दात आढळतो:-

‘Trevengadacharya Shastree—Essays on chess, adapted to the European mode of play. . . . translated from original Sanskrit’—Bombay 1814 (ही माहिती प्रो. चक्रवर्ती यांनी कळविली आहे.) हे इमजी भापातर (निवेदन पान २ पहा) दृष्टी मिळत नाही. त्यामुळे मि. क्रझ यांनी भापातर केलें की छापण्याचें काम केलें हे समजण्यास साधन नाही.

प्रयकारानें आपलें वर्णन श्री. बाजीराव पेढवे यांच्या तोंडानें केलें आहे. मात ‘चिरमस्मानुभाषितः’ (प्रस्ता० श्लो० ५ पृ. २) ‘आमचे बहुत काळापासूनचे आश्रित’ असें शब्द आहेत. सदाशिव माणकेश्वर व पंडित यांचा जिव्हाळा आहे. यावरून त्रिवेंगडाचार्यांचें वास्तव्य महाराष्ट्रात थरेंच दिवस झालें असावें.

तसेच सदाशिव माणकेश्वर, त्रिवंकजी हेंगळयानंतर दुसऱ्या बाजीरावाचे प्रधान होते. त्यांच्या कारकीर्दीत सुमारे १८०२ ते १८१४ च्या काळात वि. म. ची रचना झाली असावी. राघोबा या बाजीराव या पितापुत्रांना गृहकलहामुळे इमजाचाच आश्रय घराच ध्यावा लागला. त्यावेळीं बाजीराव त्याचे आश्रित त्रिवेंगडाचार्य यांना युरोपियन लोकांचा सहवास घेऊन त्यांच्या पद्धतीची माहिती पढितानी घेतली असावी. व पुढें प्रथ तयार झाल्यावर त्याचें भापातर—हे भापातर समग्र ग्रंथाचें की, त्यातील काही टाकाचें, हे सांगता येत नाही—मि. क्रझ यांनी छापून काढलें. या काळासवधी अधिक संशोधन झालें पाहिजे. सदाशिव माणकेश्वर इ. स. १८१७ त मृत्यु पावले.

पृष्ठ २१४ वर दिलेला सन १८२८-२९ हा काल जामच्या पोयीचा लेखनकाल आहे. रचनेचा नव्हे.

+

+

+

वा० हि० बु० चा काल निश्चित होण्याचें मुख्य साधन म्हणजे ‘लक्ष्मणा’ चा प्रथ सापडून त्याचा काल निश्चित होणे, हे होय.

त्रिवेंगळाच्या यांच्या वेळेला त्यातील, मृत्तिका=मात वेध=शह; बिंदुक?
=बुजि; व वजीराची अडीचाची गति हे शब्द मुळीच प्रचारात नसावेत.
यावरून सदर शब्दाचा पूर्ण विसर पडण्यास व त्या ऐवजी परकीय
भाषेंतील शब्दाचा प्रवेश होण्यास लागणारा कालावधि मानला आहे.
उत्तरहिंदुस्थानात व दक्षिणेंत मुसलमानी राज्य चिरस्थायी होण्यापूर्वीचा
भ्रमून या ग्रंथाचा काल दहा ते बारा शतकाच्या पूर्वोक्ता मानला आहे.
ही त्या कालाची उत्तर मर्यादा आहे. शिवाय यात, जोरी खेळास दिलेले
महत्त्व; निवळ प्याद्यानीं राजास खेळतां येत नाहीं हें सांगणें, वजीराची
प्राथमिक अडीच घराची चाल, घोड्याचें उड्डाण; प्याद्याच्या पुनरु-
जीवनाचा उद्घापोह, टीकेंतील अनेक प्रयकाराचे उल्लेख, यावरून बुद्धि
बलाच्या परिणतावस्थेचा मध्यकाल असावा. अर्थात् हें अनुमान असून
आणखी भक्कम पुरावा मिळणें अवश्य आहे.

या ग्रंथाचा लेखक व लेखनकाल याचा शोध करून सशो-
धनाचा प्रकाश पडणें अगत्याचें आहे.

मूळ श्लोक आठ असावेत असे ' टीका बुद्धिबलाष्टके कुर्वे, ' असें
टीकाकाराच्या पहिल्या श्लोकावरून दिसतें, परंतु सर्व श्लोक उपलब्ध
नाहींत. व या आठ श्लोकाचा कर्ता व टीकाकार हे भिन्न असा-
वेत हेहि श्लोक व टीका यातील अपचालित=जीवतौ या शब्दाच्या
अर्थावरून घाटतें.

+

+

+

मराठी ग्रंथात एकनाथकृत (इ. स. १५४८ ते १६०९) भावार्थ-
रामायणात (बालकांड ११. २४९.) बुद्धिबळाचा उल्लेख असा आहे:-

जेवि बुद्धिबळें वाहें कोटे ॥ मिथ्या राजा प्रधान हत्ती धोडे ॥

.

.

.

‘बिंदुक [बिंदु + क; कः-लघुता दासविणारा प्रत्यय;]=शून्य.

कोणत्याही गोष्टीचा अभाव दासविण्यास बिंदु किंवा शून्य
घालून दाखवितात. बिंदुकः हा शब्द या डावात सर्व मोहण्याचा अभाव
दासविणारा शब्द आहे. बिंदुलें=शून्य. पहा ज्ञानेश्वरी अ. ९ ओ. ४६१

भग जाती व्यक्ती पडे विंदुलें । जेव्हा भाव होती भज भीनलें ।

‘बुद्धिवळांतील शब्दांची वंशावळ.

चतुरंग	बुद्धिवळ	मराठी	मुसलमानी (पर्शियन)	इंग्रजी
१ चतुरंग	बुद्धिवळ	बुदवळ, मुद्धिवळ.	शतरंज, सदरंज शतरंग, नरद.	Chess
२ क्रीडाचक्र अष्टकोष्टी.	खेलनागण पट	पट	बिसाती शतरंज.	Chess- board.
३ बल	व्यक्ति, बल.	बुदनळ, सोंगटे, नरद.	मुहरा नरद.	Piece, Chess- men
४ राजा.	राजा.	राजा.	शाह.	King
५ ०	प्रधान, मंत्री.	वजीर.	फर्जान, वजीर,	Queen.
६ हस्ती.	हस्ती.	हत्ती.	दख Tower,	Rook.
७ अश्वः	अश्व.	घोडा.	अस्प, फर्स,	Knight
८ नौका, तरी.	उष्ट्र.	उट.	फिल.	Bishop
९ पत्ति, बटी.	पत्ति, पदाति,	प्यादा-दें	पियादा.	Pawn
१० विघन ?	वेधन, वेधः	शाह.	शाह (कर्दन)	Check
११ कावकाष्ठ ?	चिडुक्.	बुजि.	बुरुजि.	०
१२ हनन	मृतिका.	मात.	मात (Dead)	Mate
१३ ०	पत्तिमृतिका ?	प्यादेमात,	शाहमात	Ch-mate

हिंदुस्थानातून इराण, तेथून अरबस्तान, इटली, स्पेन, फ्रान्स, जर्मनी व इंग्लंड अशा क्रमाने पुढे हा खेळ प्रसार पावला आहे. म्हणून पर्शियन व इंग्लिश नावात साम्य दिसत नाही.

आणखी बुद्धिवळावर संस्कृत ग्रंथ उपलब्ध होतील त्यात 'विषम' डावांसवर्षी (games with odds) उहापोड केलेला आढळून येईल. इटॅलियन ग्रंथकार करीरा (१६१७ इ. स.) याचा या विषयावर ग्रंथ आहे. त्यातील बरेचसे उतारे स्टौटन देतो. त्यावरून त्यास प्रत्यक्ष, नसला तरी भाषातरीत असा एखादा हिंदुचा ग्रंथ मिळून, त्या आधाराने तो लिहिला असावा. मुसलमानी राष्ट्रास विषम डाव प्रिय असत असे म्हणतात. परंतु ही वाढ मूळ हिंदुस्थानातच झाली असली पाहिजे, असे एकदर या खेळाची या उपलब्ध संस्कृत ग्रंथावरून जी परिणति दिसते, त्यावरून काटते. चतुरंगानून फाशाचे उच्चाटन झाल्यानंतर तिब्वळ बुद्धिवळावर खेळ येऊ लागला. परंतु दोषाच्या बुद्धि सारख्या असणार कशा ! तेव्हा अधिक बुद्धिवानावर जादा बौद्धिक बजन (load) घालून व दुसऱ्यास काही सवलती देऊन दोन्ही बाजू समान करण्याचा प्रकार सुरू होणे ओघानेच प्राप्त झाले. त्यामुळे विषम डावाची निर्मिती झाली या देशावर मुसलमानांचे अतिक्रमण होण्याच्या पूर्वीच्या काळात बरेच लिखाण झाले असावे. हा बुद्धिनिदर्शक खेळ असल्यामुळे युद्धातील नानाप्रकारची व्यूहरचना व त्याचे भेदन करणे, हेही बुद्धि बळावरील ग्रंथात असण्याचा संभव आहे. (डाव ८० ची रचना पहा)†

बुद्धिवळाचा आरंभ इ. स. च्या ५ शतका पर्यंत लागतो (उपो. पृ. १८) त्यानंतर सुमारे तीन चारशे वर्षांत, गुप्त वगैरे हिंदुसाम्राज्याच्या मरमराटीचे काळांत या विषयावर ग्रंथरचना होणे संभवनीय आहे

† . It was not till after chance had been abolished in the regulation of the game, that the art of giving odds was made a study and a system then indeed the game became a trial of pure skill It is reasonable to suppose, no long time would elapse before (p 380) the genius of players has devised to obviate the inequality of skill between competitors (p VII) . Such Eastern works on odds, are very rare Staunton-Chess player's Companion, p 380

‘ विलासमणिमंजरी ’ची हस्तलिखिते.

विलासमणिमंजरीची एक हस्तलिखित प्रत आम्हास प्रथम इसवी सन १९२८ त मिळाल्याचें आम्हीं ता. १७।८।१९२९ च्या ‘ केसरी ’त जाहीर केलें. तसेंच ‘ महाविलास ’ (१०० घराच्या पट-पद्धतीची माहिती) ता. ५ व १२ जानेवारी १९३० च्या मद्रासच्या ‘ हिंदु इलस्ट्रेटेड बुइलीत ’ इंग्रजीत प्रसिद्ध केली. प्रस्तुत ग्रथाच्या प्रतीचा आम्हास कसकसा शोध लागत गेला हें आता सांगतों.

ही आम्हास इ. सन १९२८ त मिळाल्याचें वर १. फोल्हापूर प्रत सांगितलेंच आहे. ही चांगल्या चिबट कागदावर लिहिलेली पोथीच्या आकारात (७" X ११") आहे. पोथी बहुतेक पूर्ण असून सुंदर, स्वच्छ व बळणदार यालबोध अक्षरांत लिहिली आहे. इच्या पूर्व व उत्तर खंडाची पृष्ठे अनुक्रमे ५२ व ५३ असून १ लें पृष्ठ गहाळ आहे. त्यामुळें आरम्भीचे १० श्लोक नाहीत. शेवटचे पृष्ठ थोडेसे कसरीने रालेले असून त्यावर पोथीचा लेपनकाल व ग्रथसंख्या नमूद आहेत. प्रत्येक डावाखाली मराठी भाषांतर आहे.

‘ आनंदाभ्रम ’ पुर्जे या संस्थेतील न. ३५५७. उपलब्ध २. पुर्जे प्रत वर्ष १९३१. अपुरी. सर्व संस्कृत भाषेत. प्रस्तावना व १ ते ६४ डाव आणि १ ते ८ डावाची उत्तरे एवढाच या प्रतीत मजकूर आहे. त्याची नकल आम्हीं करवून आणिली.

इतिहाससंशोधक कै. वि. वा. राजवाडे यांच्या संप्रदायीन प्रतीवरून ‘ संशोधक ’ मासिक वर्ष १ ते ३ मध्ये १९३३-३५ त क्रमशः छापलेली. संग्रहक आणली एक हस्तलिखित मिळाल्याचें पृ. १. धुळें प्रत ३ पर लिहितात. परंतु दोन्ही प्रतीचें वर्णन करीत नाहीत. छापील प्रत बहुताशी पूर्ण. पण तीत अनेक अशुद्धे राहून चुका वार झाल्या आहेत. त्यापेढी बऱ्याच आमच्या पुस्तकांत सर्वत्र दारविस्वा आहेत. त्यांसाठी या पुस्तकाची १०६,

११६, १२१, १६२, १६७, १७२, १७८, १८९, १९४, २१२ इ. पृष्ठे पहावीत. शेवटच्या ९६ वे १०० डावाचा मजकूर छापण्यात प्रभोत्तरातील मजकुराची गळत झाल्याने आलेली दुर्बोधता आमची पोथी नसती तर मुळीच गेली नसती. दोन्ही पोथ्यातील त्या मजकुराची पाटकी पाने कल्पनेने जुळवून मजकुराची माढणी केली असावी असे दिसते. पोथ्या धड की पाटलेल्या आहेत, याबद्दल संपादकीय मजकुरात मुग्धता स्वीकारली असली, तरी पोथी पाटलेली असावी, हे सत्य पृ. ८३ वरील टीपेत "मूळ दोन्ही पोथ्यात एवढा तुकडा जुळत नाही" या टीपेच्या रूपाने बाहेर पडले आहे ! या चुकाचे मानहि संपादकास नाही ! यापेक्षा मिळालेल्या पोथ्याची वस्तुस्थिति वर्णन केली असती तर बरे झाले असते. संस्कृत मजकूर छापण्यात सधे करण्याचे नियम न पाळल्याने तो वाचताना फार प्रयास पडतात. असो. संपादक, रा. र. विष्णु हरि निखुरे. प्रकाशक, भास्कर वामन भट, चिटणीस:-राजवाडे संशोधन-मंदिर, धुळे. संपूर्ण छापील प्रत १९३६ च्या मार्च महिन्यात मिळाली.

धुळे प्रतीत झालेल्या या चुका शोधून त्या दाखविण्यास आम्हास बेल मोडून फार भ्रम प्याचे लागले त्यामुळे या पुस्तकात काही पाने निष्कारण वाढून त्या मानाने खर्चहि वाढला आहे. तथापि 'राजवाडे संशोधन-मंदिर' या संस्थेच्या चालकांच्या नजरेस ही गोष्ट आणून यापुढील त्यांचे नवीन प्रकाशन अधिक काळजीपूर्वक व्हावे या हेतूने हा चुका दाखविण्याचा खटाटोप केला आहे ! हा ग्रंथ धुळ्यास प्रसिद्ध होत असल्याने या ग्रंथाचे प्रकाशन करण्याचा आमचा रहित केलेला वेत त्या प्रतीच्या चुका नजरेस आल्यानंतर पुन हाती घेऊन ही आवृत्ति काढावी लागत आहे.

हिंदुस्थानसरकारच्या पुराणवस्तुसंरक्षक खात्याकडून एक ऱ्हुमोल

व प्रचंड ग्रंथसंग्रह रॉयल एशियाटिक सोसायटी,

४ कलकत्ता प्रत कलकत्ता ब्रँच या संस्थेच्या स्वाधीन केला गेला, त्यात

मिळाली ही प्रत अपुरी असून तीत दुसरा स्तवकच

नाहीं व ४ व्याचे फक्त दोन श्लोक आहेत, असे संस्थेचे एक अधिकारी

प्रो. चिंताहरण चक्रवर्ती एम् ए काव्यतीर्थ, यांजवडून आम्हास समजले.

बुद्धिवळाचा खेळ खेळण्याचे नियम.

[प्रथकार त्रिवेंगडाचार्य यांनी आपल्या प्रस्तावनेत खेळण्याच्या देशी विदेशी सर्व पद्धतींची संक्षिप्त माहिती दिली आहे. तथापि अगदी नवीन खेळांइतक उपयोगी पडेल अशी विस्तृत माहिती देण्याविषयी प्रकाशकार्ना आग्रहाची सूचना केल्यावरून हा भाग पुस्तकास आरम्भी जोडण्यात येत आहे.]

खेळाच्या अनेक पद्धतींपैकी हिंदुस्थानात पूर्वापार चालत आलेली व अद्यापि आमच्या जुन्या पिढीतील मंडळी, जिचा सररहा उपयोग करतात ती, हिंदुस्थानी पद्धति आणि नवीन पिढीत जिचा प्रसार एक सारखा वाढत असून जी अखेर मान्य होणार अशी चिन्हें दिसत आहेत ती, युरोपीयन-इंग्लिश पद्धति, या दोनच पद्धतींची माहिती पुढें दिली आहे. पुढें दिलेल्या नियमावरून खेळ खेळण्याइतकें व या पुस्तकातील इतर समजण्याइतकें ज्ञान होईल. प्राविण्य आगी येण्यास आपल्याहून वरचढ खेळणाराशी खेळण्याची सवय ठेवावी. व प्रसंग विशेषी त्याम ढावातील वजीर वाढावयास लागून खेळावें.]

सूचना:-देशी व विदेशी खेळण्याच्या पद्धतीत साम्य पुष्कळच आहे व त्यातच दोन्ही पद्धतीतील फरक जेथल्या तेथें दारारिले आहेत. इंग्लिश पद्धतीतील विशेष फरक जाड अक्षरांनी दारारिले आहेत.

नियम

(१) हा खेळ दोन सामनेवाल्यात झणजे खेळाडूत होतो. एक-मेकास परराज, प्रतिराज, विरुद्धराज, उलटी राज असे संबोधण्यात येते.

(२) ढावात खेळावयाचीं सोंगटीं दोन रंगाचीं असतात. देशी पद्धतीत तांदळा आणि हिरव्या; आणि विलायतीत पांढऱ्या व काळ्या रंगाचीं असतात. प्रत्येक खेळाडूस एकेक रंग असतो.

(३) प्रत्येक राजूला एक राजा, एक वजीर, दोन हत्ती, दोन उट, दोन पोहे आणि आठ प्यादी मिळून प्रत्येकास सोळा व दोघाचीं मिळून

एकदर डावात ३२ सोंगटी म्हणजे बुदबळ असतात. त्यांना इंग्रजीत Pieces (पीसीस्) म्हणतात आर्ली त्यास सोंगटी (बुदबळ) असे नाव दिले आहे. बुदबळ लाकूड, हस्तिदंत वगैरेपासून बनवितात.

(४) खेळाच्या आरम्भी दोनी पक्ष समबळ (सारख्या शक्तीचे) असतात.

काळा सुरवातीची मांडणी. (विलायती) १६

ह	घो	उ	व	रा	उ	घो	ह
प	प	प	प	प	प	प	प
प	प	प	प	प	१	१	प
ह	घो	उं	व	रा	उं	घो	ह

पांढरा (जाळा)

१६

(५) प्याद्याखेरीज वाकोच्या सोंगट्यास ' मोहरी ' म्हणतात. राजाची गणना ' राजा ' अशीच स्वतंत्र असते.

(६) हा खेळ (वरील आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे) $8 \times 8 = 64$ घराच्या चौरस पटावर खेळतात. पट कोपडाचा, लाकडाचा, किंवा जमिनीवर खडूने रेषा काढूनहि बनवितात. व तो दोन खेळाडू आपल्यामध्यें टेवून आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे सोंगटी माडून खेळतात. (रा=राजा; ह=हत्ती, उ.=उंट, घो.=घोडा, प=प्यादा)

(७) आकृतींतील माटणी विलायती पद्धतीची आहे. त्यांत प्रथम खेळणाराच्या म्हणजे पांढरा रंगवाल्याच्या उजव्या हातास राजा व डाव्या हातास बजीर असतो व दुसऱ्या बाजूचे राजा व बजीर पहिल्याच्या राजासमोर राजा, आणि बजीरासमोर बजीर असे मांडतात. पण हिंदी पद्धतीत प्रत्येकाचा राजा व बजीर हे अनुक्रमे त्याच्या उजव्या डाव्या बाजूस असतात.

(८) खेळातील सोंगट्यास खालील गति (चाली) आहेत:-

(अ) समोर, सरळ, पुढे अथवा मागे, उजव्या किंवा डाव्या हातास एक अथवा अनेक घरे जाणें.

(ब) तिरफक गतिनें मागे पुढे कोन्यानें वर्णरेषेनें-जाणें.

(क) अडीच घराची गति, कोन्याही बाजूस दोन घरे समोर जाऊन एक घर उजवीकडे किंवा डावीकडे आडवें जाणें यास अडीच घराची गति म्हणतात. यासोपेक्षा ती तीन घराची गति असता पुढे जाऊन नंतर आडवें जावें लागतें, म्हणून अडीच घराची गति म्हणतात.

(द) घुंगरांत जाणें (कॅसलिंग Castling) तटबंदी करून घेणें.

कॅसलिंग म्हणजे, राजा व हत्ती हे जागचे हलण्यापूर्वी व त्यांच्या दरम्यानचीं सर्व मोहरीं वेधून बाहेर गेलेलीं असलीं म्हणजे जरूरीप्रमाणें राजास घोड्याच्या परीं व हत्तीस उंटाच्या घरीं एकदम जाण्याचा अधिकार. हा बरील अटी पाळून एकाच वेळ बजावतां येतो. राजा व हत्ती या दोघांस हलविण्याची एकाच खेळी मानतात. मात्र राजास शह आल्यास हा अधिकार सवड अमूनहि बजावतां येत नाही. त्याचप्रमाणें राजाला कॅसलिंग करतांना न्या परीं ठेवावयाचें त्या

घरावर प्रतिपक्षाचा मारा असल्यासही हा अधिकार चालवितां येत नाही.

(इ) चालत असतांना मारणें—En passant—या प्रकारांत मारणारें प्यादें आपल्या पांचव्या घरीं असावें लागते, व परपक्षाचे प्यादें, मारणाऱ्या प्याद्याच्या शेजारच्या कोणत्याहि पट्टीत, आपल्याच घरीं असून, दोन घरें जाण्याचा आपला अधिकार वजावणारे असे असावे लागतें. म्हणजे एक घर जातांना जसा त्यानें परपक्षाचा मार खाल्ला असतां तसाच, त्याला दोन घरें गेल्यासहि खावा लागतो. मार खाल्लारें प्यादें मरतें व त्याच्या पुढील घरांत हें मारणारे प्यादें येतें. एकंदरीत मारणारें प्यादे घोड्याच्या चालीप्रमाणें दीड घर जातें म्हणावयाचें.

(फ) हिंदुस्थानी पद्धतीत कॅसलिंग व चालत असताना मारण्याचा (en passant) नियम नाही.

(९) बुद्धवळाच्या गति (चाली) व अधिकार

(१) राजा—हा शेजारच्या कोणत्याहि एका घरात सरळ अथवा तिरकस जाऊ शकतो. मात्र अशा जाण्याच्या ठिकाणीं शत्रुपक्षाचा जोराचा मारा नसला पाहिजे. राजास शत्रु मिळण्यापूर्वी फक्त एक वेळ घोड्याप्रमाणें जडीच घरें जाण्याची मुभा हिंदुस्थानी (देशी) पद्धतीत आहे. या ऐवजीं विलायती (इंग्रजी) पद्धतीत राजास सुरक्षित ठिकाणीं जाण्यासाठीं कॅसलिंग (बुरुजात जाणें) ही सबलत ठेविली आहे.

(अ) राजा प्रतिपक्षाच्या राजाशेजारी जाऊ शकत नाही.

(५) राजा डावात अखेरपर्यंत असतो. तो मरत नाही. राजे एकमेकांस मारत नाहीत.

(२) वजीर:-हा सरळ किंवा तिरकस, मागे अथवा पुढे, वाटेल तितकी धरें जातो. मात्र वाटेतील धरें मोडली पाहिजेत. परपक्षांचे सुदयळ मध्येच आले तर, त्याला मारून घेऊन त्या जागीं वसतो व ते आपल्याच रगाचे असल्यास त्याच्या जवळच्या घरी यायतो. उढी मारून जात नाही. सर्व मोहण्यात हाच सर्वात बलिष्ठ आहे. कारण, यात हत्ती व उट यांच्या गतीचा संयोग आहे.

(३) हत्ती:-हा केव्हाहि सरळ, आडवा अथवा उभा, मागे व पुढे जातो. त्यास तिरकस गति नाही. यापुढे तो वजीराच्या खालोखाल सामर्थ्याने आहे. वाटेत आलेल्या सुदयळासमोराने वजीराप्रमाणेच यास धांयाचे लागते.

(४) उट:-हत्तीस ज्या प्रमाणे एक सरळ जाता येते, त्याप्रमाणे उडास एक तिरकस जाता येते. याची सर्व नियम वजीर व हत्तीप्रमाणे म्हणजे उट हे मोहरे हत्तीहून कमी प्रतीचे आहे. दोन्ही बाजूचे उट एका नळकाडीत असतात तेव्हा त्यास 'एकपंगी' म्हणतात.

(५) घोडा:-हाच एक अडीच धरें जाणार मोहरा आहे. आणि उट हत्ती व वजीराप्रमाणे न थारता यागतीत अमलेल्या सुदयळावरून उढी मारून जातो. याच्या गतीत समोसतालची आठ धरें मिळतात. घोड्याच्या टप्प्यांनीच आठ धरें आकृतीत दाखविनी आहेत.

आकृतीत घोड्यापासून १, घोड्यापासून २, घोड्यापासून ३ इ. ८ पर्यंत अर्धाच धरें आठ होतात. अशी कोणत्यादि परापासून दुसरी अडीच धरें समजायी. (पृष्ठ ३६ वरील आकृति पहा.)

* चतुरंगात राजे मरत. गिहासन येजे, चतुरांग्यात प्रवेश करजे, मरत्याची मोहरी घेजे इ. प्रकारासहि जे दिव्याचे स्वरूप दिलेले आहे, त्यांनि परंच भेद 'सुदयळा' काढून टाकून परराजास सुदान मारा-यान्या हा एकच उदात्ता प्रकार ठरविता येण. मान धा. पु. हि. च्या टीकेत पृ. २२१ वर, 'नृपश्च भन्निन्यात्' असे टीकाकार म्हणतो.

घोड्याची चाल.

		६		७			
	८				२		
			घो				
	७				४		
		६		५			

(५) वजरे, हत्ती, उट, घोडे हीं मोहरी परपक्षाच्या बुदबळास मारू शकतात. स्वपक्षाच्या बुदबळास जोर करतात. मेऱ्यावर जिवत होतात. प्यादे मात्र जिवत होत नाही.

मोहरी पुढें जातात व मार्गे येऊ शकतात व डाव्या उजव्या बाजूही आपल्या अधिकारप्रमाणें जातात परंतु प्यादे फक्त पुढेंच जातें. मार्गे अथवा बाजूम जाऊ शकत नाही.

(६) प्याद्यांच्या गति :—

(अ) प्यादे सरळ पुढें फक्त एक घर जातें, मार्गे अथवा बाजूम जात नाही.

(ब) मारण्याच्या वेळीं उजव्या किंवा डाव्या बाजूस पुढें तिरकस जातें.

(क) राजा, वजीर व दोन हत्तींच्या पुढील प्यादी प्रथम खेळीस दोन घरे जाऊ शकतात.

इंग्रजी हावांत कोणतेंही प्यादें असें दोन घरें जाऊं शकतें.
(१०) मोहरीं जिवंत करणे. *

आठव्या घरीं पोचलेल्या प्याद्याबद्दल त्या घरचें मोहरे-मूळ तें मोहरे पटात नसेल तर जिवंत करता येतें. व मूळचें प्यादें पटातून काढून टाकावें लागतें.

(११) घोड्याच्या आठव्या घरीं प्यादें गेलें म्हणजे त्याचा घोडा होतो. त्यावर प्रतिपक्षाचा मारा नसेल तर जिवंत होताक्षणींच तो घोडा आपल्या गतीनें (२॥ पराच्या) पाहिजे तेथें उडी मारतो. पण घोड्याच्या आठव्या घरीं परपक्षाचें मोहरे असून, तें मारून घोडा होत असेल, किंवा घोडा होणाऱ्या अडोचाच्या घरीं परपक्षाचा राजा असेल किंवा घोड्याच्या आठव्या घरवर प्रतिपक्षाचा मारा असेल, तर घोडा होनाच उडत नाही. हा मारा परपक्षाच्या राजाचा असेल आणि घोडा होण्याकरता जाणारे प्यादें जोरात असेल, तर तो राजा मारू शकत नसल्यानें, तो घोडा उडू शकतो.

राजाचें प्यादें आठव्या घरीं गेल्यास त्याचा वजोर होतो.

इंग्रजी पद्धतीत प्यादें मोहऱ्याच्या आठव्या घरीं गेल्यास त्याचें कोणतेंही मोहरे होतें. मग मूळचें प्यादें जिवंत असो अगर नसो. किंवा मोहरे जिवंत न करतां प्यादें तसेंच ठेवतां येतें. म्हणून एकापेक्षां अधिक वजोर दोहोपेक्षां अधिक हत्ती, उंट, घोडे होऊं शकतात.

इंग्रजी पद्धतीत प्याद्याम चालत असतानां मारण्याचा (en passant) चा अधिकार आहे. हा हिंदी पद्धतीत नाही.

१२ शह आणि त्याचे प्रकार.

(१) राजा हा इतर मोहऱ्याप्रमाणें मारला जात नाही. परंतु परपक्षाच्या सुदबळाच्या मान्यात सारढळा असता त्यास 'शह' लागला असें म्हणतात.

● मोहरी जिवंत करण्याची कल्पना मूळ चतुरंगद्रीढेत असून प्यादें शेवटच्या घरी जाणें, यास 'पदपद' असें स्वतंत्र नांव दिलें आहे; कारण प्याद्यास आपणें स्थान सोडून महा घरेचें चालावें लागतें.

(२) असा 'शह' देवानां इंग्रजी पद्धतीत 'शह' म्हणून उच्चारणे लागते.

[हा उच्चारण्याचा प्रकार हिंदु पद्धतीत सरुहा नाही व तो असणें इष्ट आहे, असें पं. त्रिवेण्डाचार्यानी या पुस्तकात ठिकठिकाणी 'शाहं वदेत्' असें म्हटलें आहे यावरून वाटते. बा. हि. क्री. मध्ये 'वेध' हा शब्द लावला आहे. तोहि प्रचारात आल्यास ठीक होईल,

मराठीत शह देणं या अर्थी शब्द मिळत नव्हता. वि.स. त सर्वत्र 'शाहं' दद्यात्, 'नृपं वदेत्' अशी शब्दयोजना आहे. तो शब्द 'वेधनं' 'वेध' हा आता पुन्हा मिळाला. मूळ चतुरगात 'विधन' हा शब्द त्या अर्थी असावा असें दिसतें. त्याचें भाषांतर प्रो. थोप abstract या इंग्रजी शब्दानें करतात. व हा शब्द पाणिनीत मिळत नाही असेंहि लिहितात (चतु. दीपि. पृ. १२) वेधन हा शब्द चंद्रसूर्यास राहूकेतूचा 'वेध' लागतो या कल्पनेतून निघाला असावा.]

नाशहः—शह लागलेल्या राजास,

(१) त्या घरातून शह चुकेल अशा प्रकारे हलविणें भाग आहे किंवा,

(४) शह देणारें मोहरें व तो राजा वाच्यामध्ये आपलें प्लातें बुदबळ आडवें घालून तो शह चुकवावा किंवा,

(५) शह देणारें बुदबळ मारता येण्यासारखें असेल तर तें मारावें.

(६) या सर्व प्रकारास 'ना शह' करणें असें म्हणतात. एका पक्षानें शह दिल्यानंतर दुसऱ्यास 'ना शह' करणें भाग आहे. 'ना शह' करताना या तीन प्रकारातील जो सर्वांत फायदेशीर होईल तो घ्यावा. घोळ्याचा व प्याद्याचा 'शह' राजाला हलवून अथवा शह देणारें सोंगटे मारून काढावा लागतो.

(७) 'ना शह' करणें अशक्य होईल तर त्याजवर डाव होतो. म्हणजे खेळ पुरा होतो. राजे केव्हाहि एकमेकाजवळ म्हणजे एकास एक लागलेल्या घरात येऊ शकत नाहीत, व एका बाजूच्या बुद-

बळाच्या गतीच्या मोकळ्या मार्गात (बुदबळाने रोघलेल्या पटीत) उलट वाजूचा राजा येऊ शकत नाही; तसा तो येणे म्हणजे तो 'शहात' प्रतिबंधाच्या जागेत येणे होय.

काटशहः—कोणत्याहि वाजूचा राजा व दुसऱ्या वाजूचे मोहरे याच्या दरम्यान (मध्यवर्ती) असणारे दुसऱ्या वाजूचे बुदबळ, वाजस सरकवून, राजा मोहऱ्याच्या मान्यात आणता आल्यास, त्यास काटशह केला असे म्हणतात; आणि अशा वेळीं वर नियमामध्ये सांगितल्या प्रकाराने 'ना शह' करणे माग आहे.

शह काटशहः—काटशह करताच दरम्यानच्या उचललेल्या बुदबळाचाहि राजास पुनः शह लागला, तर त्यास शह काटशह किंवा इंग्रजीत डबल चेक (Double check) असे म्हणतात.

शह काटशहाचा 'ना शह' करण्यास राजासच हलकावे लागते. अन्य प्रकाराने 'ना शह' होत नाही.

शहशह—राजास शह चुकविण्यास एकच घर राहते, व तेथेहि पुनः शह येऊन पूर्वीच्या घरी जावे लागते. अशा वेळीं राजास दोनच घरे राहून, दोन्ही घरात शह येतो. त्यास 'शह शह' किंवा इंग्रजीत Perpetual check—परपेट्युअल चेक असे म्हणतात.

एक पक्ष दुसऱ्याची सरशी होईल या मीतीने आणि दुसऱ्याच्या राजास 'शहशह' करता येईल अशी संधि पाहून, त्या संधीचा उपयोग करून घेतो तेव्हा तो डाव यरोयरीचा होतो.

रोपावेकी एकाचाहि डाव झाला नाही म्हणजे यरोयरी होत्ये.

राजास मोहऱ्याचा शह लागून 'शह' काढण्यास मार्ग नसला म्हणजे त्यास 'मात' म्हणतात.

मार—मान. एका वाजूचे एकच राहिलेले मोहरे शराने मेलें म्हणजे बुजि होत्ये, परंतु तो शह आगला असतां त्या वाजूचा राजा हलविण्यास जागा नसली म्हणजे मात होते व मोहरे मेलें असल्याने बुजिरी होत्ये म्हणून यास मारमात म्हणतात. म्हणून हा डाव बुजिरेसा वारस व मातेवेडां कमी मानतात त्यास मार—मात म्हणतात.

(बा. बु. क्रीडेंत यास 'मृतमृत्तिका' हा शब्द दिला आहे. पृष्ठ २२४.)

प्याद्याच्या शहानें मात झाली असता प्यादेमात किंवा प्यादी म्हणतात.

('प्यादी' प्या विजयास हिंदी पद्धतींत फार महत्त्व आहे. प्रतिपक्षी सरस असेल तर 'प्यादी' देणें हें फार कठीण व बुद्धिचातुर्याचें काम आहे. प्यादें हें सर्वांत दुयळें बुदबळ. त्याचें सरक्षण करून त्याजकडून अखेर प्रतिपक्षाचा राजा जिंकवयाचा, हें सर्व डावाचें ध्येय होऊन, हला व बचाव करताना समयसूचकता, धैर्य, दूरदर्शित्व, कल्पना, युक्तिप्रयुक्ति लढविणें इ. गुणांचा विकास यात होतो. हा डाव खेळणारे खेळाडू व रणागणातील आपल्या सेनेच्या हालचाली करणारे सेनापति यांच्या मनोवृत्तींत मुळीच अंतर नाही. हिंदु राष्ट्रांनें 'प्यादी' या विजयास योग्य महत्त्व देऊन डावात बौद्धिक आनदाची सूक्ष्म स्थानें निर्माण केली असून त्याच्या विकासाची परमोच्च सीमा गाठली आहे!)

१ मल्ली. प्यादींत मल्ली म्हणून एक प्रकार पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. पटावर दोन बाजूचे दोन राजे व प्रत्येक बाजूस एकेकच एकाचें मोहरें असून फक्त विजयी पक्षाचें एक प्यादें अधिक राहतें व त्या प्याद्यानें प्यादी झाली म्हणजे तिला मल्ली म्हणतात.

२ या मल्लींत दोन्हीकडे एक एक घोडें, एकेक उट, एकेक हत्ती, वजीर, असले म्हणजे त्या मल्लीस अनुक्रमें १ घोडमल्ली १ हुचमल्ली १ गजमल्ली ४ फकीरी किंवा परमहसी अशीं नावें आहेत.

हत्तीमल्ली व घोडमल्ली हे डाव घोड्याच्या प्याद्यानेंच होतात. इतर मल्ली कोणत्याहि प्याद्याने होतें.

कूजी. एका बाजूची सरशी असून विरुद्ध बाजूचा राजा आपल्या मोहम्यानी अगर प्याद्यानी वेढिलेला असतो. त्याचें खेळण्याचें मोहरें हरेस सापडलें असतें. अशा वेळीं सरस बाजूचा खेळाडू त्यावर डाव करण्याच्या इच्छेनें आपलें मोहरें अशा रीतीनें हलवितो की, त्यामुळे विरुद्ध बाजूस खेळण्यास जागाच उरत नाही. अशा वेळीं डाव कुजला किंवा कूजी (Stale-mate) असें म्हणतात.

(त्रिवेंगडाचार्य यांनी 'कुंठितवध' हे नाव दिलें आहे.)

डावाचा शेवट व त्याची विशिष्ट नावे

वुर्जिः—एक बाजूचा राजा, व एक किंवा अधिक मोहरी आणि दुसऱ्या बाजूचा फक्त राजा—मग उभयताची प्यादीं असोत वा नसोत—अशी स्थिति आली म्हणजे ज्याचा नुसता राजा राहतो त्यावर वुर्जि झाली असे म्हणतात. हा सर्वांत लहान विनय मानतात.

इमजो पदार्तांत 'वुर्जि' हा प्रकार मानत नाहीत. मोहरे मेल्ले तरी अखेरपर्यंत डाव चालवावा लागतो.

(आजपर्यंत 'वुर्जि' या अर्थाचा नूळ संस्कृत शब्द मिळत नव्हता. या. धु. क्री. मध्ये सातव्या श्लोकात 'बिंदुकः' हा शब्द त्या अर्थाचा दिला आहे.)

पंचमोहरी—एका बाजूचे राजा व उट, आणि धोडा, आणि दुसऱ्या बाजूचा राजा आणि उट अथवा धोडा, असे असून पहिल्याने दिलेला शब्द मारून पुनः दोन मोहरी दोन बाजूंस राहतात व डाव बरोबरीचा होतो. एक मोहरे असणारा वुर्जिही करून देत नाही. अशा डावात पंच-मोहरी म्हणतात. दोन्ही बाजूंचे एकही प्यादे उरले नसल्यास ती पंच-मोहरी म्हणजे बरोबरी समजून डावाची अखेर होते, अशी कित्येक ठिकाणी चाल आहे.

(हा एक 'बरोबरीचा'च प्रकार आहे. निवेगडाचार्यांनी पृ. ८२।८५।९२ वर काही प्रकार दिले असून शेवटचा डावहि आरम्भासून अखेरपर्यंत—आद्यत बघ—प्रकार बरोबरीचा आहे.)

मारामारी किंवा जोराजोरी

बुदबळ खेळण्याचे दोन प्रकार आहेत.—

१ बळी किंवा जोराजोरी व २ निर्बळी किंवा मारामारी. या-पैकी, पहिल्या प्रकारात मोहऱ्यास व प्याद्यास एकमेकाचा जोर राहोड अशी ती खेळतात. जोरात असलेले एकमेकांचे बुदबळ परस्परानी मारावयाचे नसते. जे मोहरे किंवा प्यादे निजोरी असेल अथवा होईल, ते तेथे मारता येते. परंतु जोरात असलेले बुदबळ काटण्याने मरते. किंवा जोर करणारे बुदबळ स्वतः विरत बसले असेव, तर त्याच्या

जोराचा उपयोग होत असला, तर जोर असणारे बुदबळ मरते, किंवा राजाचा जोर एकाचा बुदबळास असून विरुद्ध पक्षाचे त्यावर दोन जोर झाले, तर ते बुदबळ मारता येते, आणि एखादे प्यादे सातव्या घरी असून त्याच्या जोरात एखादे मोहरें असेल, व ते मारलें असता प्याद्याने मारून जें मोहरें जिवंत होणार, तें पटावर जिवंत असेल, तर अशा प्याद्याचा जोर नाही, असे समजून त्या प्याद्याच्या जोरातील मोहरें मारता येते. व शेवटी एकच मोहरें शिल्लक राहिलें म्हणजे मारामारी करता येते. (बिनजोरातील बुदबळें मारता येतात.)

जोराजोरीत राजा शहाशियाय हलत नाही, परंतु त्यास आपल्या-जवळील बिनजोरी बुदबळ मारण्याकरता हलता येते; व मागे सांगितल्याप्रमाणे एक मोहरें राहून मारामारीचा प्रकार सुरू होतो. त्यावेळीं दोन्ही राजास शहाशियाय हलता येते

यात प्यादीशिवाय दुसरा डाव होत नाही. परंतु शेवटी एकहि प्यादे उरलें नसेल तरच मात करता येते. प्यादी होतेवेळेस प्याद्या वरचा मारा चुकविला पाहिजे. जोराजोरीचे खेळाचा प्रचार फार थोडा आहे. हा प्रकार हमजी पद्धतीत नाही. यात 'सर्व बुदबळावर जोर ठेवणें' हेच महत्त्वाचें आहे.

मारामारी किंवा बिनजोरी (निर्बळी) खेळ यात बुदबळास जोर असतो अगर नसो, त्यांना मारण्याचा हक्क एकमेकांस आहे. यात डावपेंच, कौशल्य वगैरेस पूर्ण वाव आहे, म्हणून सर्व देशात याचा प्रसार आहे. या पुस्तकातील सर्व डाव या प्रकारचेच आहेत. हा प्रकार आळा म्हणजे जोराजोरीचा डाव सहज येतो बुर्जी, मात वगैरे प्रकार यातच आहेत.

किरकोळ

१. एका घरात एकाशिवाय अधिक बुदबळें येत नाहीत. (मूळ चतुरंगांत ती येत.)

अवश्य खेळी

मागे डावाची अखेर होण्याचे प्रकार सांगितले आहेत. त्याप्रमाणें बुर्जि मात वगैरे होण्याचे प्रसंग आले असता, आपली मोहरी मारावयास

देऊन डाव वाचत असल्यास बाजरीजें भाग आहे. अशा मारावयास देण्यानें पुढें प्यादीसारखा मोठा डाव होत असेल, तर आमच्यावर बुजि किंवा मात झाली—मोहरे वळी देत नाही—म्हणून भागत नाही. अशा खेळीस अवश्य खेळी म्हणतात.

१ राजास हत्तीचा अगर उटाचा शह येत असून मात होत आहे, पण वजीर अथवा हत्ती इरेस घालून तीं वाचते, तर तीं मोहरी इरेस घातलीच पाहिजेत. मातच करा—इरेस घालत नाही, असें म्हणता येत नाही.

२ लहान मोह्यानी मात होत असून मात होणाऱ्या घरावर हत्ती, किंवा घजीराचा मारा असेल, तर तीं लहान मोहरीं मारून ते हत्ती वजीर मारावयास दिलेच पाहिजेत.

३ आपलें मोहरे प्यावानें फुकट भरत आहे व राजास शह लागला आहे अशा वेळीं प्रथम राजाचा शह अवश्य काढला पाहिजे फुकट मोहरे भरतें, म्हणून शह काढत नाही, असें म्हणता येणार नाही.

४ एका बाजूचा प्यादा सातव्या घरापर्यंत गेलेल्या असून त्याचें एकाच मोहरे शिल्लक असून तें मारलें जातें, अशा वेळीं त्यास बुजि झाली, असें म्हणता येत नाही. ते प्यादे आठव्या घरी नेऊन मोहरे त्रिवंत केलेच पाहिजे.

५ घोडा होण्याकरतां गेलेलें प्यादे सातव्या घरीं असून, तो होणाऱ्या घरावर उलट बाजूचा मारा नसल्यास, त्या घरासमून कोणत्याही अडी-चाव्या घरी उलट बाजूचा राजा असेल, तर त्या राजास शह न देता घोडा दुसरीकडे खेळणें अवश्य आहे.

खेळाच्या तीन अवस्था

हावाच्या, मुरवात (opening मध्य (middle), व अन्धेर अशा तीन अवस्था आहेत. मुरवातीची माहिती देणारी इंग्रजीत पुस्तके आहेत. त्याचा अभ्यास करावा.

मध्य. (middle) यात बचाव व हत्ता हा भाग कसतानाशक्ति व बुजिचातुषानें ठरऊन परस्परांचें छिद्र पाहून त्यावर मारा करणें या गोटीस हत्ती पार महत्त्व देतात. पूर्वी राजाच्या आसनास पुढे क्षेत्र

होऊन एकमेकावर प्यादी करण्याकडे लक्ष्य असें हल्लीं तसें. नाही. तुमची सरशी झाली म्हणजे झालें. रणक्षेत्र कोठेहि असो.

अखेर. (end-games) हे उत्तम खेळाडूंचे डाव अभ्यासून शिकावे. विलासमणिमजरीतील डाव हे अखेरी डावाचे उत्कृष्ट नमुने आहेत.

खेळाडूंचें घोरण

राजास होतां होईल तों घाह लागू न देणें, आपल्या बाजूकडील मोहरें शक्य तों जोरी ठेवणें; दुसऱ्या राजास घाह देऊन त्यास सर-
क्षित ठिकाणापासून बाहेर काढणें; दुसऱ्यास आपल्या बाजूस मजरी-
सारखीं जाड मोहरीं आणण्यास सवड न देणें, आपल्या पक्षाकडील
मुख्य मोहरीं दुसऱ्याच्या बाजूस नेऊन त्याची धुळघाण उडविणें; हे
हेतु मनात धरून डाव खेळावा. प्रसंग विशेषीं दुसऱ्याची फळी फुटत
असेल तर आपले एकादें प्यादें किंवा मोहरें मारावयास देण्याची लालूच
दाखवावी. (यास इंग्रजींत ग्यांभीट—Gambit—देणे म्हणतात.)

॥ श्रीः ॥

पद्मिनि त्रिवेगाद्याचार्यविरचित

विलासमणिमंजरी

२. दुसरे बाजीराव पेशवे याची प्रशस्ति आणि ग्रंथरचनेचा उपक्रम—

श्रीबाजी सार्वभौमो निखिलगुणगणप्लाघनीयः कदाचित् ।

हर्म्यागारं प्रविष्टः सकलवसुमतीमंडलव्यातकीर्तिः ॥

सर्वैः सभ्यैरुपेतो निजसचिववरं दृष्टिपीयूषवर्षैः ।

सिंचन्प्रोवाच रम्याक्षरमधुरमिदं सर्वकार्ये कृतार्थः ॥ ३ ॥

सकल पृथ्वीतलावर ज्याची कीर्ति दुमदुमून राहिली असून गुणसंपन्नतेमुळे सर्वांच्या स्तुतीस पात्र होऊन कृतकार्य झालेले असे सार्वभौम श्रीबाजीरायप्रभु एके समयी आपल्या सभ्य अनुयायांसह बाह्याच्या रम्य आधारात आले आणि तेथे आपल्या मुख्य मन्त्र्यावर दृष्टिक्षेपाची अमृतवृष्टि करून त्यांनी पुढील सुंदर मधुर भाषण केले—

हे धीर त्वं वरेण्यः विमलतरमतिः सर्वकार्येषु वक्षो ।

मानी मत्प्रीतिपात्रं ह्यसि परममतः सर्वदेशप्रशस्त्यै ॥

ग्रंथो भाव्यो नवीनः सकलजनहितश्चातुरंगप्रधानः ।

विद्वांसो राजसंघाः प्रमुदितमनसा शेषरे यं बहेयुः ॥ ४ ॥

“हे सचिवभेष्ट ! तुम्ही फार चतुर, बुद्धिमान, माझे अत्यंत आवडते असून सर्व कामात दक्ष आहा; माझी इच्छा आहे की तुम्ही चतुरंग (बुद्धिवल) विपद्भावर असा एक ग्रंथ करवावा की, त्याची चहूकडे वाहवा होऊन विद्वानांनी व राजेलोकानी त्या ग्रंथास भूषण समजून तो आपल्या मस्तकी धारण करावा.”

३. ग्रंथकाराचे गौरवयुक्त वर्णन करून त्याजकडून ग्रंथ करविणेची श्रीमत प्रधानास आज्ञा करतात—

श्रीतिर्पतिपुरी शिष्टसंसेव्या यस्य जन्मभूः ॥

स इदानीमिहैवास्ते चिरमस्मानुपाश्रितः ॥ ५ ॥

त्रिवेंगडाचार्यसुधीः कविर्यो ह्यष्टावधानादिकलाविभोः ॥

त्वत्प्रीतिपात्रं परमं ततस्त्वं सुसंस्कृतं कारय पथजालैः ॥ ६ ॥

“ शिष्ट लोकांनीं भरलेली तिरुपतिनगरी ही ज्याची जन्मभूमि आणि जे आमचे बहुत दिवसाचे आश्रित, ते आपले पंडितवर येयेंच आहेत; हे पंडितवर त्रिवेंगडाचार्य, कवि, अध्यावधानी आणि अनेक कलामिष्ठ असून तशात तुमचे पार आवडतेही आहेत. करिता, त्याजकढून वरील ग्रंथ सुंदर संस्कृत मापेत पद्ययुक्त असा तयार करवा. ”

४. आशेनुरूप प्रस्तुत ग्रंथरचना—

ततस्तद्वसुधाधीशभव्यचित्तानुसारिणी ॥

सदाशिवप्रधानोपदिष्टां शैलीं विभावयन् ॥ ७ ॥

चतुरंगविलासस्य तत्त्वं ज्ञात्वा तनोत्यसौ ॥

त्रिवेंगडाचार्यमुधीर्विलासमणिमंजरी ॥ ८ ॥

सदाशिव प्रधानांनीं सांगितलेली ही (बाजी) राजाची भव्य कल्पनाचैली मनात ठेवून, चतुरंगविलासाचें (बुद्धिबलक्रीडेचें) तत्त्व जाणणारा हा (मी) पंडित त्रिवेंगडाचार्य ‘ विलासमणिमंजरी ’ची रचना करीत आहे.

५. प्रत्येक डाव म्हणजे एक रत्नच अशा भावनेनें ग्रंथावर रत्नस्तवकाचें रूपक—

चतु पट्टिवरामृत्यरत्नपत्रोपशोभितां ॥

दीर्घरत्नचतुर्नालां षोडशप्रसवोज्ज्वलाम् ॥ ९ ॥

अनर्घ्यैकशिरोरत्नामष्टयुग्मफलावृताम् ।

शतरत्नौघरचितां परितः स्फुरितप्रभाम् ॥ १० ॥

एनां हि शेरपरीकृतं कचिद्भूयाद्विचक्षणः ॥

विस्तीर्णारत्नगर्भास्याश्वधिर्नाप्यनेहसः ॥ ११ ॥

या मंजरीस पहिल्या चौसष्ट विलास (डाव) रत्नरूपी पानांनीं शोभा आली आहे; चार (६५ ते ६८) विलासरत्नांच्या तिला लाव दहाळ्या आहेत; सोळा (६९ ते ८४) विलासरत्नें ही तिची कुल्ले; सोळा (८५ ते १००) ही पळे; एक बहुमोल रत्न हें तिचें अग्र; अशी ही शमर + बेरीज १०१ होते, मूळ पोथीत डाव न. ५९ दिलेलाच नाही. — स.

रत्नपुष्पांनी प्रकाशित व सुगंधित अशी जडलेली व गुफलेली आहे;
(म्हणजे ह्यात रत्नाच तेज व फुलाचा सुगंध यांचा मधुर संगम आहे.)
जिच्या पोटी अनंत रत्ने आहेत अशी वसुधरा विस्तीर्ण असून कालासही अंत
नाहीं; म्हणून कोणी तरी मर्मज्ञ, जिची प्रभा सर्वत्र पाकळी आहे अशा
या मंजरीस आपल्या मस्तकी मूयण म्हणून मिरवीलच मिरवील.

६. खेळण्याचे देशपरत्वे भिन्न प्रकार—

अथ परिभाषा—

हिंदुस्थानं च कार्णाटं बैलायतमिति त्रिधा ॥

महाविलासो देशेषु यत्र कपि न भेदभाक् ॥ १ ॥

निर्बलं सवलं चेति द्विविधं तत्प्रकीर्तितं ॥

निर्बले निर्बलं इत्यात् सवले तूभयं स्मृतम् ॥ २ ॥

या खेळाचे १. हिंदुस्थानी (उत्तरेकडील), २.कर्नाटकी (दक्षि-
णात्य) व ३.विलायती (युरोपीय) असे खेळण्यांचे तीन प्रकार आहेत
महाविलास (१०० घराच्या पटावरील) खेळ ज्या ज्या देशात खेळतात
तेथे तो भिन्नप्रकारक नाही.

निजोरी व जोरी अशाहि खेळण्याच्या दोन तऱ्हा आहेत; पहि-
ल्यात फक्त विनजोरात असलेल्या बुदबळास मारता येते; दुसऱ्यात ही
अट नसते.

७. सर्वोत्कृष्ट खेळणारा—

परोक्षमपरोक्षं च तदपि द्विविधं भवेत् ॥

परोक्षक्रीडनं तावत्सर्वदेशप्रशस्तिभाक् ॥ ३ ॥

चतुर्भिश्शास्त्रतत्त्वज्ञैश्चतुर्दिक्षु प्रतिष्ठितैः ॥

यः समं प्रतियुद्धेत समकाले स उत्तमः ॥४॥

एकेन वा पुनर्द्वाभ्यां त्रिभिर्वाऽक्षिनिमीलनैः ॥

प्रतियोद्धाऽपि तत्तुल्यो बाह्नारूढ एव हि ॥५॥

हा खेळ परोक्ष (खेळणान्याचे डोळे बाधून) व अपरोक्ष (ते न बाधता) असाहि खेळण्यात येतो. पहिल्या प्रकारचा खेळ तर कोणत्याहि देशात प्रशसेस पात्र आहेच.

या खेळाचें शास्त्र व तत्त्व (मर्म) जाणणींच्या चौघाजणांस आपल्या चार दिशास बसवून (चार वेगळ्या पटावर) जो कोणी एकाच-वेळीं त्याचीं हाथ चालवितो तो खेळाहू उत्तम होय.

डोळे बाधून खेळणाराचे बाबतीत जो एका विशा दोघा अथवा तिघा अशा बरोबरीच्या सामनेवाल्याचीं खेळेल तो तर वाहनातून मिरवणूक काढण्याच्या योग्यतेचा होय.

८. डावात विजयी होण्याचे प्रकार—

युर्जिर्मातुः पेदमातुरिति त्रेधा जयो नृणाम् ॥

मारुमातुर्विकल्पे तु युरिजेरेकदेशभाक् ॥ ६ ॥

एकशेषे प्रमत्तास्युरुष्ट्राश्वगजमंत्रिणः ॥

उत्तरोत्तरमुन्मादे भटबंधं वरं विदुः ॥ ७ ॥

युरजी, मात, प्यादेमात (प्यादी) हे विजयाचे अनुक्रमें श्रेष्ठतर प्रकार आहेत. सामनेवाल्याचें पटावरील अखेरचें मोहरें मारून जी मात होते ती वास्तविक युरजीच आहे; पण तिला कोणी मारमात म्हणतात.

डावात उट, घोडा, हत्ती क्रिया बजीर हें एकच मोहरें उरलें असता (प्यादी बुकविण्याकरिता) तें माजविण्यात येतें; अशा वेळीं जर कां उलट बाजूची प्यादी शाली तर तिचें महत्त्व बरील शिलकी असलेल्या मोहण्याच्या अनुक्रमानें उत्तरोत्तर अधिकाधिक समजलें जातें.

९. कर्नाटक व मिश्रकर्नाटक पद्धतीतील बुद्धिवळाचें गमनसामर्थ्य—

नृपतुल्यो भवेन्मन्त्री गमने शकटो भटान् ॥

रत्नं यति सदनं द्वयं कोणेन; मानवाः ॥ ८ ॥

परमं सदनं प्राप्य सर्वेऽमात्यप्रदाः स्मृताः

मुख्यकार्णाटकमिदं तद्विशेषः कथिद्रवेम् ॥ ९ ॥

एकं द्वीयीन्भटांस्त्यक्त्वा सर्वे हन्या महीशितुः ॥

शाहं नेय पदेत्तापचापग्राधादि संभवः ॥ १० ॥

मिभकार्णाटकमिदं ज्ञेयं विधुधसत्तमैः ॥

शेषाः सर्वेऽपि सिद्धांता हेन्दुस्थानरट्टशाः स्मृताः ॥ ११ ॥

यजीर राजाप्रमाणेन जातो; उट प्पाचांवरून उडी मारून तिरकस होन घरे जातो; प्रत्येक प्पादे शेकटन्या घरी पोचल्यावर यजीर होतें; ही कर्नाटकी पद्धत. तीतहि कोठें कोठें परक माह तो असा-कोगत्याहि बाजूच्या राजाची मुदबळे १।२ किंवा ३ प्पादीं खेरीज सर्व मारता येतात. घोडा घगेरे (प्पाचांचीं झालेलीं) मोहरीं त्रिबत होन तो त्यांनीं शह देता येत नाही अशी मिभकर्नाटकीची चाल आहे. इतर सर्व नियम बहुधा हिंदुस्थानी पद्धतीप्रमाणेच आहेत.

(यरील दोनी पद्धतींची आम्हांस बिलकुल माहिती न मिळाल्यानें हे मापांतर बरोबर असेलच अशी खात्री देवयत नाही— स.)

१०. चिनी घगेरे इतर पद्धति—

चेनादेरूपसारत्वात्तन्मतं न स्पृशामहे ॥

दुर्गलान्विविधान्पक्षान्प्रायो न स्पृष्टुमुत्सहे ॥ १२ ॥

चिनी घगेरे पद्धतींत फारसें तस्य नसल्यामुळे व इतर निरनिराळ्या पद्धति म्हाळ असल्यामुळे त्यांचे वर्णन करण्याची आमची मनीषा होत नाही.

११. मोहन्याचें परस्पर बलाबल—

भटात्सपादत्रिगुणस्तुरंगमः ॥

रथस्तु पादोनचतुर्गुणोधिकः ॥

गजस्तु पाङ्गुण्यमुपैति, मंत्रचित्

तुल्यो भवेद्वादशभिः पदातिभिः ॥ १३ ॥

१४. राजाचा एक विशेष अधिकार; व काही प्याद्याची विशेष गति—

अप्राप्तशाहो नृपतिः सकृदश्वगतिं स्पृशेत् ॥ १८ ॥

शह लागण्यापूर्वी राजा केव्हाही एकच वेळ घोड्याप्रमाणे अडीच घरे जातो.

अमात्यनृपनागानां भटा यांति गृहद्वयम् ॥

स्वस्वामिनो निजस्थानादभ्रष्टाःस्युर्न चान्यथा ॥ १९ ॥

राजा, वजीर व हत्ती आपल्या स्थानावरून हालले नसतील तरच त्याची प्यादी पहिल्या खेळीस एकदम दोन घरे जाऊ शकतात, एरवी नाही.

१५. बुर्जी केव्हा होत्ये—

भटभिन्नं राजबलं सर्वं मोहरसंज्ञकम् ॥

तेषु शिष्टः प्रमत्तः स्यात्तन्मृतिर्बुरजिः स्पृतः ॥ २० ॥

मृतोर्ध्वमबिलंबेन यदि जायेत मोहरः ॥

बुरिजिर्न स विज्ञेयः सर्वसिद्धांतकोविदैः ॥ २१ ॥

यदि शाहद्वयं दद्यान्मुहुर्न समतां व्रजेत् ॥

गृहाभावे तु नृपतेरन्यमुख्यबलग्रहः ॥ २२ ॥

बालप्रलपितो यस्मादपसिद्धांत एव सः ॥

प्याद्याखेरीज राजाच्या सर्व सैनिकास 'मोहरी' म्हणतात. त्यापैकी अखेरचे एकच मोहरे उरले व ते माजस्यामुळे मेलें म्हणजे बुर्जी होत्ये. पण असे मोहरे मरताच त्याबाजूचे एकादे प्यादे आठव्या घरी जाऊन मोहरे होईल, तर ती बुर्जी नव्हे, असें सर्व शास्त्रवेत्ते मानतात.

राजास तेच ते दोन शह सारखे येत असले तरी ती बरोबरी होत नाही आणि अशा प्रसंगी राजास जाण्यास दुसरे घर नसेल तर त्याने दुसरे मुख्य मोहरे दरावे असें म्हणजे हा अपसिद्धांत असून शह बालिश बडबड आहे.

१६. विलायती पदत (बुदबळांच्या चाली)—

वैलायते भटाः सर्वे स्वेच्छया सदनद्वयम् ॥ २३ ॥

गंतुं क्षमाः सकृन्मूलस्थानात्स्युर्यदि नो चलाः ॥

गृहद्वयं भटो गच्छेद्यदि नान्यभटः पथि ॥ २४ ॥

अन्यया कलहेच्छा चेदंतरा निहतो भवेत् ॥

उत्तमस्थानगाः सर्वे भटाः सर्वप्रदाः स्मृताः ॥ २५ ॥

विलायती सेळांत सर्व प्यादी, वाटल्यास आपल्या मूल ठिकाणाहून एकदांच दोन घरे, मध्ये दुसऱ्याचे प्यादे आडवे आठ नसल्यास, जातात. नाहीतर मारामारी करण्याची इच्छा असल्यास ते मध्येच मारले जाते. शेवटच्या घरी प्यादे गेल्यास त्याचे कोगतेही मोहरे करिता येते.

राजास नुरक्षित जागी ठेवणे (कॅसलिंग Castling)—

सकृन्नृणेन नागेंद्रमुलंघ्य नृपतिर्नृजेन् ॥

प्रागशाहोऽपि नृपतिः स्वस्थानादच्युतो यदि ॥ २६ ॥

(घर लागला असूनही) आपल्या स्थानावरून न हललेला राजा हत्तीस ओलांडून (घोड्याच्या घरी) व हत्ती राजास ओलांडून उंटाच्या घरी एकदम ठेविला जातो. (यास इंग्रजीत कॅसलिंग म्हणतात.)

मंस्थाप्येकं नरपतिं सर्वानाहूय वा पुनः ॥

वध्यो नरपतिर्नित्यं घुरिजिनात्र विद्यते ॥ २७ ॥

विलायती सेळात राजाचे एकूण एक सैनिक मेले तरी डाव न थांबवितां राजावर मात करण्याची असल्याने त्या सेळात बुर्जी हा डाव नाही.

घुळेंप्रतीत पुढील श्लोक आहे; तो आमच्या प्रतीत नाही.

भटमोहरवंधो वा ह्यन्यस्मात्स्वस्य बंधनं ॥

प्रतिज्ञातं तु निर्वाहमथ तत्त्वं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

प्यादी, मात, किंवा स्वतःवर डाव करण्यास प्रतियोद्धास माग पाडणे, थांबहल ग्रंथांत वर्णन करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे ती पुरी करून तिचे मर्म सांगण्यांत येईल.

(पुढे दिलेल्या डावांत हे मर्म जागजागी प्रकट केले आहे.)

१७. ग्रंथकर्त्याचा हेतु—

वैलायतान्महाभेदान्हैन्दुस्थानांश्च सर्वशः ॥

वक्ष्यामि विजिगीषूणां जगद्विजयहेतवे ॥२८॥

विजयेच्छूंस जगद्विजय (World-Championship) मिळावा म्हणून,
विलायती व हिंदुस्थानी खेळाचे सर्व मुख्य भेद मी सांगणार आहे.

१८. प्रधातील डाव कसे आहेत—

अभेद्या विपमा बन्धा दुर्गमा विस्मयप्रदाः ॥

निरूप्यंते ऽत्र सकला येस्युर्लोकविलक्षणाः ॥२९॥

यातील सर्व डाव सुटण्यास कठीण, अवघड, आश्चर्यजनक, व लोक-
विलक्षण असे आहेत.

१९. डावाची मांडणी—

एकद्वित्रिचतुःपंचषष्ठसप्ताष्टनवाधिकैः ॥

एकविंशतिपर्यंतमादितः क्रमशः स्मृतः ॥३०॥

तदूर्ध्वं तु यथासंख्यं सप्ताद्विंशतावधि ॥

आरभापासून एक, दोन, तीन, चार, पाच, सहा, सात, आठ,
नऊ...असे एकवीसपर्यंत क्रमाने बदलत्या खेळीत होणारे डाव दिले आहेत.
श्यापुढे ते, सख्येनुसार सप्तादोनशे खेळीत होणाऱ्या डावापर्यंत आहेत.

२०. पुढे दिलेल्या डावाची लेखनपद्धति (नोटेशन)—

संख्या नृपार्थकाः शब्दाः कचिद्भवनबोधकाः ॥ ३१ ॥

राजभागास्थिताः सर्वे राजकीया गजादयः ॥

मंत्रिभागे स्थिताः सर्वे मंत्रिणः समुदीरिताः ॥ ३२ ॥

आदौ यस्य गतिः प्रोक्ता प्रथमं तस्यचालनं ॥

तस्यैव विजयो ज्ञेयो यदि नान्यदुदीर्यते ॥ ३३ ॥

नृपद्वयं मंत्रियुग्मं हैन्दुस्थाने परास्मुखं ॥

वैलायते तु साम्मुख्यं तयोर्भूयात्परस्परं ॥ ३४ ॥

अयं पक्षो गरीयान्स्यात्सुबोधो लिखितुं क्षमः ॥

अतस्तदनुसारेण ज्ञेयं पक्षद्वयं सदा ॥ ३५ ॥

सामान्यफलयोगे तु फलसाम्यमुदीर्यते ॥

अन्यत्रासंभवाद्वापि परिशेषाद्विनिर्णयः ॥ ३६ ॥

अत्र प्रधानाश्चादिशब्दानां मुख्यार्थकत्वेन सर्वदोद्वारश्चितनीयः ।

[३१ व्या श्लोकातीत "नृपायकाः" हा पाठ आम्हास पहावयास मिळालेल्या सर्व पोष्यातून असल्याने तोच मूळात कायम केला आहे; परंतु त्या पाठाची अर्थनिष्पत्ति आम्हास साधी नाही. सारा पाठ 'नृपायकाः' असा असावा समजून भाषांतर केले आहे. —सं.]

राजा वगैरे मोहण्याच्या नावापुढील अकबाचक शब्द केन्हा केन्हां त्या त्या मोहण्याच्या पटीतीत ते "घर" याचा निदर्शक आहे.

राजाच्या उजव्या आगची ही राजाची व बजीराच्या डाव्या आगची मोहरी ही बजिराची असे समजणेच आहे. उदा. रासो ५ = राजाचा घोष्याचे ५ वे घरी, वठ. ७ म्ह. बजीराच्या उठाचे ७ व्या घरी.

निलायती येळ्यात राजे व बजीर हे एकमेकासमोर पटावर माढतात. हिंदुस्थानीत एकाच्या राजासमोर दुसऱ्याचा बजीर अशी माझी असते.

उभयपक्षाची खेळ्यात बरोबरी होऊन डाव संतला तर "बरोबरी" असे लिहिले आहे. डाव होणे शक्य नाही, वगैरे प्रसंगां त्या त्याप्रकारे निगंय दर्शविले आहे.

या पुस्तकात 'प्रधान,' 'घोडा' वगैरे शब्दांनी ती ती मोहरी नेहमी सांगितली आहेत हे स्पष्टपणाने दिसते.

२१. निरनिराळ्या पद्धतीविषयी प्रयत्नाचे मत—

अत्र दाक्षिणान्यचतुरंगविलासस्यात्सबलत्वेन निर्मलस्य च समानयलवन्निपद्यमेधविपनदुर्गकुंठितशक्तिमत्त्वेन चैनादेर्नियत-विषयपराहतत्वेन महाविलासस्यातिशयबुद्धिमद्विवेचनीयत्वेपि

७५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥

युक्तिपरंपराकवलितत्वेन तत्समशीलतया मतद्वयं सारा-
सारविवेचनाय तत्त्वबुभुत्सोर्न्युत्पत्तिसिद्धये अन्यप्रपंचितनिर्युक्ति-
कापसिद्धांतसाहस्रसंजनितबहुतरविभ्रमकवलितदुराग्रहोन्मादपर-
वशतरपरोत्कर्षासहिष्णूनां पंडितंमन्यानां मतिमांशप्रकाशनांथ च
पूर्वोत्तरखंडविभागेन वैशद्येन व्याख्यास्यामः ।

दाक्षिणात्य पद्धतींत, जोरी व विनजोरी खेळण्याच्या प्रकारामुळे
अमेय व विपम आणि बुद्धीची शक्ति कुठित करणारे प्रकार आहेत
म्हणून; चिनी वगैरे खेळात विशिष्ट हेतु नाही म्हणून; महाविलास
पद्धतींत अत्यंत बुद्धिमत्ता व विवेचकता लागत असूनही तिचा प्रचार
अत्यल्प आहे म्हणून; उत्तरेकडील (हिंदुस्थानी) पद्धतीच अत्यंत
प्रशस्तनीय आहे. विलायती पद्धत देखील अनेक असद्व्य कल्पनांनीं
ग्रासली आहे. यासाठी दोन्ही पद्धतींतील ग्राह्यग्राह्य भागाचा विचार
करून, तत्त्वजिज्ञासूकरिता अखेर सिद्धांत काय आहे हे निश्चित समजावें
आणि इतर लोकानीं हजारों तर्कशून्य अपसिद्धांत पसरले आहेत,
त्यामुळे ज्याच्या बुद्धीस भ्रम होऊन दुराग्रहाच्या पूर्ण आहारीं जाऊन
जे परतत्र झाले व स्वतास मोठे पंडित मानून ज्यांना दुसऱ्याचा उत्कर्ष
सहन होत नाही, अशाच्या बुद्धिमाद्यावर प्रकाश पाडवा या
हेतूनें या ग्रंथाच्या पूर्व आणि उत्तर खंडात आम्हीं सुस्पष्ट विवेचन
करणार आहों.

२२. प्रथात दिलेल्या डावाचा अनुक्रम—

अथ ग्रंथप्रतिपादितबंधानामनुक्रमः ॥

आदितश्चतुःषष्टिबंधपर्यंतेषु वैलायतहैंदुस्थानयोरविशेष एव
तदूर्ध्व षोडश शुद्धवैलायतप्रकारेण भटबंधाः ततः शुद्धाः षोडश बंधाः
तदूर्ध्वमाद्यंतबंधाश्चत्वार इति क्रमेणैव शतबंधा विज्ञेयाः ॥ अथ
तेषामनुक्रमसंख्या । एकेन एकः द्वाभ्यामुभयमिति क्रमो विज्ञेयः ।

या ग्रंथात पुढें दिलेल्या डावापैकी पहिले चौसष्ट हिंदुस्थानी व विलायती, कोणत्याहि पद्धतीने सोडविता येणारे आहेत. त्यामुदील सोळा केवळ विलायती रीतीने व नंतरचे सोळा केवळ मात करण्याचे डाव आहेत. अखेरचे चार डाव हे सुखात उत्तम कोणती व अखेर कशी जिंकावी हे ज्याचे त्याने प्रयत्न करून पाहण्याकरिता दिलेले आहेत. (आरमी थोडी वाट ग्रंथकाराने दाखविली आहे.—सं.)

एकानें म्हणजे एक डावात, दोन्हीनीं म्हणजे दोन डावात डावाची अखेर करणें, याप्रमाणें खेळ्याचा क्रम समजावा.

२३. उपसहार—

कांचीकुंतलचोल ××××× स्थानेषु तत्सुभ्रवां ॥

मुक्ताकेतकहारहीरकदशां पुप्यंति यत्कीर्तयः ॥

उद्याद्वाहुवला ××××××× रस्य सेयं कृतिः॥

वाजीभूपतिभूमिभूषणमणेर्भूपाय बोभूयताम् ॥१॥

(हा श्लोक आम्हास इतर प्रतीत आढळला नाही, म्हणून आमच्या पोथीतील नाहीशी झालेलीं अक्षरे इतर प्रतीतून घेऊन तो पुरा करिता आला नाही. त्यात वाजीरावाच्या स्तुतीचाच मजकूर असल्याने माघातूर देण्याची जरूर वाटली नाही.—सं.)

२४. विशेष—उपसहाराचा श्लोक संपल्यानंतर आमच्या प्रतीत कोन्या जागेंत दोन चौरस आहेत. एक आढळ्या उभ्या ८×८=६४ पराचा असून सर्व घरे कोरी आहेत. दुसरा १०×१२=१२० पराचा आहे; त्यात आकडे असून फक्त ६ घरे कोरी आहेत. आकड्याबद्दल खुलासा केलेला नाही. तथापि विचार करता सदर आकडे किती वाजींत किती डाव होतात हे कोष्टकवारीची सख्यावारी दाखवितात असें दिसतें.

पहिला ६४ पराचा चौरस (पट) सर्वांच्या ओळखीचा असल्याने तो येथे देण्यात आलेला नाही.

दुसरे कोष्टक असे आहे—

वाजी हाव वाजी डाव वाजी डाव वाजी हाव वाजी डाव

१	१	१३	१	५७	१	११	१	४	१
२	२	१४	१	२२५	१	२२	१	५	१
३	३	१५	१	४	१	०	१	५	१
४	४	१६	१	५	१	४५	१	५	१
५	५	१७	१	६	१	६१	१	६	१
६	६	१८	१	६	१	०	०	६	१
७	७	१९	१	६	१	०	०	७	१
८	६	२०	१	८	१	८१	२	७	१
९	५	२१	१	३	१	१	१	९	१
१०	४	२६	१	३	१	२	१	१२	१
११	३	०	०	३	१	३	१	३	१
१२	२	३१	१	३	१	४	१	०	४

१.१ याचा अर्थ — एक वाजीत होणारा डाव एक आहे,

९.५ नऊ वाजीत होणारे डाव पाच आहेत.

वाजी = खेळी.

सूचना

पुढें दिलेले शब्द सोडविताना पुढील गोष्टी लक्षात ठेवणें अवश्य आहे.

१. विजयीपक्ष=तांबडा अगर पांढरा, जाड्या अक्षरांचा व परपक्ष=हिरवा अगर काळा, बारक्या अक्षरांचा समजावा.

२. पक्ष हा शब्द ग्रंथकारानें योजिला असून "बाजू" या शब्दापेक्षा तो सरस असल्याने तो रुढ होण्याकरिता लक्षात ठेविला आहे. विजयी बाजू ही या ग्रंथांत जाड्या टैपात छापली आहे. हिंदी पद्धतींत ती तांबड्या रंगाच्या बुद्धिबळावहल असून युरोपियन पद्धतीतील White (पांढरी) बाजू दाखविणारी आहे. परपक्ष म्ह. त्याचे विरुद्ध बाजू.

३. शब्द मांडण्याची रीत—

बारका-काळा (हिरवा)

३		ह	पो	उ	ब	रा	उ	पो	ह
१ ८		व्या	व्या	व्या		व्या	व्या	व्या	व्या
२ ७									
३ ६									
४ ५									
५ ४				व्या	व्या				
६ ३									
७ २		व्या	व्या	व्या	व्या		व्या	व्या	व्या
८ १		ह	पो	उ	ब	रा	उ	पो	ह

जाडा-पांढरा (तांबडा)

४. उत्तरात ग्रथकारानें विजयीपक्षाच्या सर्व खेळ्या दिल्या आहेत. परपक्षाची एकच खेळी शक्य असेल तर तेंच उत्तरात ग्रथकारानें सी दिलेली नाही. जेथें एकाहून अधिक खेळी आहेत तेथें त्या दिलेल्या आहेत. आणि त्या खेळींमार्गे + अशी खूण केली आहे. काहीं ठिकाणीं परपक्षाच्या खेळी आम्हीं दिलेल्या आहेत.

५. प्रभात किंवा उत्तरात ग्रथकारानें डावाच्या ज्या टीपा दिल्या आहेत त्यांचेपुढें ‘-ग्र०’ व सपादकीय टीपास ‘-स०’ असें लिहिले आहे.

६. कित्येक डावावरील ग्रथकाराची टीप सुंदर वाटल्यामुळे ती संस्कृतात देऊन कोंसात तिचे मराठी आहे. टीपा केवळ ग्रथकाराच्या मराठीचे नमुने म्हणून काहीं दिल्या आहेत.

या ग्रथात डाव माडणेची विलायती नोंदधनची पद्धत मूळ ग्रथकारानें अवलंबिली आहे. या पद्धतींत राजे व वजीर हे एकमेकांचे सन्मुख-समोरासमोर-असतात. विजयीपक्षाच्या-आकृतीत दाखविलेप्रमाणें, -खेळणाराच्या उजवे हातास राजा व डावे हातास वजीर, डाकीचीं मोहरीं प्रचलित देशी पद्धतीप्रमाणें माडणेचीं असतात. परपक्ष (बारका)-याचे डावे हातास राजा व उजवे हातास वजीर असतो. जाडा व बारका यांनीं पटावरील अतरे आपआपले बाजूकडून वरील कोष्टकाप्रमाणें भोजणेचीं. आकृतीत दाखविलेलें प्याद्याचें नोंदधन असें:-पाठरे प्यादें हे पादच्या राजाच्या स्थानापासून ४ व्या घरीं आहे. “प्यादे-राजाच्या ४ व्या घरीं” किंवा संक्षेपानें “प्या-रा ४,” तसेंच “काळें प्यादें हे काळ्या वजीराच्या पट्टीत वजीराच्या स्थानापासून ५ व्या घरीं आहे, सबब “काळें प्यादें” वजीराच्या ५ व्या घरीं किंवा “प्या-व ५” असें लिहितात. दोन्ही पक्षांनीं अतरे आपआपले मोहऱ्याचे पहिले घर १ घरून तेथून पुढें मोजावीं.

विलासमणिमंजरी

पूर्वखंड-प्रथम स्तवक.

[प्रयकारानें प्रत्येक हावाची माडणी सत्कृतात छदांवाद केलेली आहे. माडणीतील रचनाचातुर्य सत्कृतज्ञानच अवगत होणारें आहे; भाषानुगत तें लोकांसारच, शिवाय स्फोकातीत तात्पर्य हावाच्या आमच्या माडणीत प्रकट होणारच आहे. प्रयकारानें आपल्या पद्धतीनें ती माडणी मराठीतूनहि पुनः लिहिली आहे. तथापि हत्ती प्रचलित असलेल्या सुधारलेल्या रीतिनें ती थोड्या जागेन, जाधिक सुंदर व सुगंध करिता येव असल्यानें आम्ही ती स्वीकारली आहे. या सर्व कारणास्तव सत्कृताचें मराठी स्वतः भाषेवर करून निष्कारण प्रयाची वृष्टसल्या वाढविण्याचें आम्ही ठाळले आहे. प्रयकाराची मूळ माडणी कशी होनी, आणि त्याच्या मराठीचा नमुना कोणत्या प्रकारचा होता याचें दिग्दर्शन मात्र जागेची सबब मिळाली तेथे थोडेंबहुत केले आहे. प्रयकारानें बुद्धिबळातील सोंगट्यास (Pieces) या पदार्थानेंत जी निरनिराळी सत्कृत-भाषेतील नावे दिली आहेत त्यातील शुद्ध मराठी वाचकास कदाचित् अनरिचित असतील असे वाटण्यावन्न ती येथें दिली आहेत. —स.]

राजा-रन, रंग नरनरीशूद.

पत्नीर-अनाथ, सचिव, मंत्री.

हत्ती-इम, करी, कम्म, कुंजर, दनि, नाग, वारण, स्तवेरन.

चंट-चन्नी, रथ, शताग, स्पदन.

घोडा-गधरं, घोटक, वाह, यंनि, मनि, हरि.

प्याटें-नर, मट, मत्स, मानव.

अथ स्वप्रतिज्ञानिर्वाहाय प्रायमिक्रमनिस्फुटमपि बंध दर्शयति ।
अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयेषु संख्यामनभिधायैव परः प्रष्टव्यः । तदुत्तरं स्फुट-
तया संख्याभिधानपूर्वकमिति ज्ञेयम् ।

आता आम्हीं (प्रस्तावनेच्या ३० व्या श्लोकात केलेल्या) प्रतिज्ञेच्या पूर्तीसाठी आरभी अगदी उघड म्ह० सोपे असे १।२।३ खेळीत होणारे डाव दिले आहेत. खेळीची संख्या दिली नसूनहि पुढील क्रम सहज समजेल. त्यापुढील डाव, सोडविण्यास लागणाऱ्या खेळ्याची संख्या सांगूनच दिले आहेत. (संस्कृतात 'परनृप' हा शब्द व डावाबद्दल कर्त्याचे मत कोठे कोठे जाड अक्षरात दाखविले आहे. -स.)

डाव १.

द्रुतविलंबितम्,

निजचतुर्थगतो नृपतिर्यदा स्वभवने नृपवारणतद्भटौ ॥
रथगजौ सचिवादिमपष्टगौ परनृपो निजबीतिचतुर्थगः ॥ १ ॥
सचिववारणपष्टगतः करी निजनिकेतनगः सचिवोष्टकः ॥
कपय तत्र कथं भटवधनं स्फुटतरं चलनातरमतरा ॥ २ ॥

याचे ग्रंथकाराने दिलेले भाषांतरः-

॥ ४ ॥ राजा आपल्या चौथे घरी ॥ ४ ॥

॥ १ ॥ राजाचा हत्ती आपले ॥ १ ॥

॥ ६ ॥ हत्ती वजीराच्या सहावे ॥ ६ ॥

॥ १ ॥ उट वजीराच्या ॥ १ ॥

॥ १ ॥ राजाचा हत्तीचा प्यादा आपले ॥ १ ॥

दुसरा राजा आपले घोड्याच्या चौथे ॥ ४ ॥

॥ ६ ॥ वजीराचा हत्ती आपले ॥ ६ ॥

॥ १ ॥ वजीराचा उट आपले ॥ १ ॥

८. डावासाठी दिलेल्या कोष्टकातील-

जाड अक्षरें=हिंदी तांबडा व विलायती पांढरा आणि

पारीक अक्षरें=, हिरवा ,, ,, काळा या रंगाच्या याजूबदल असून प्याद्याबद्दल डावात " प " अक्षर घातलें आहे.

पुढील सय चौरसात घातलेली अक्षरें बुदबळाच्या सक्षित नावाबद्दल आहेत. जसे:-रा=राजा; व=वजीर; उ=उट; घ=घोडा; ह=हत्ती; सें=सारका उट.

श्लोक व मापातर यात सांगितल्याप्रमाणें बुदबळाची पटावर माडणी:-

धारका

सख्या ३

		उ					
			ह				
						रा	
				रा			
र							
							प
			उ				ह

जाडा

सख्या ५

जाडा प्रथम सेव्हन एका डावात प्यादी करणेची.

हावि २.

द्वाम्या भटवघातरमुदाहरति ।

मालती,

निजतुरगचतुर्थे स्यात्प्रधान महीशः, सचिववरिनिकाय्ये मन्त्रिचक्रिस्वगेहे ॥

नृपरयहयगेहान्मानयौ द्वौतृतीया, -ववनिपतितुरगादष्टमे वारणेन्द्रः ॥ १ ॥

अथ परवसुधेशः स्वीयनागचतुर्थे, नरपरिवृढसत्तेरतिमे कुजरोऽपि ॥

यदि निजभटसद्वान्यध्यवस्येत मन्त्री, कथय कथमय स्यान्मर्त्यबधः कवीन्द्र ॥ ४ ॥

धारका

सख्या ३

						ह.	
			य				
							रा
	व						
					प	प	
रा		उ				ह	

जाहा

सख्या ६

जाहा प्रथम खेकून दोन हावात प्यादी करावी.

ढाव ३.

द्राभ्या भटवधमुदाहरति ।

पञ्चामरम्,

स्वपचमे घरापतिर्नृपद्वितीयगो रथो ॥

नृपेमसन्नः क्रमात्करी मनुष्यमन्त्रिणः ॥

अमात्यमदिराग्रगो भटः प्रधानवारणः ॥

स्वपदगः परो नृपः स्वयीतिनुर्यसन्नगः ॥ ५ ॥

इनोष्ट्रमंदिरे गजस्तदग्रतो रथो नृप- ॥

द्वितीयमदिरे भटः प्रधानमुष्ट्रसन्ननि ॥

अमात्ययीतिपदगो गजः प्रधानदतिनो ॥

भटः स्वमदिरे यदा कथं पदातिवधन ॥ ६ ॥

बारका

सख्या ७

		व		ह		
			प	प	उं	
ह						
			रा		रा	
	ह					व
			उ			प
						ह

जाहा

सख्या ६

जाहा प्रथम गेहून दोन दावात प्यादी करावी.

डाव ४.

त्रिभिर्मण्डवधातरमाक्षिपति ।

मालती,

सचिवतुरगगेहं तच्चतुर्ये च नागो ॥

मनुजपतितुरगात्सप्तमं तत्प्रधानम् ॥

सचिवकरिनिकाय्ये भूपतिर्गन्त्रिचक्रि-॥

द्विरदसदनपश्चादश्वमर्त्यो नृपोऽन्यः ॥ ७ ॥

सचिवकलभगेहे दतिनौ राजकुमि-॥

प्रथमएहनिविष्टौ सप्तमे तत्प्रधान ॥

नरपतिगजगेहान्मन्त्रिवर्योष्ट्रपष्ठे ॥

भयति यदि तुरगो मर्त्यवधं कथं स्यात् ॥ ८ ॥

बारका

सख्या ५

रा				ह			ह
						व	
प		घ					
	ह						
घ							
							व
रा	ह						

जाडा

सख्या ६

जाडा प्रथमं खेळून तीन डावात प्यादी करावी.

डाव ५.

त्रिमिमंटवधातरशकामकुरयति ।

पचचामरम्,

प्रधानमीशपंचमे रथो नृपालचक्रिण-

स्तृतीयपुत्रयंगो यदा नृपः प्रधानदतिनः ।

द्वितीयगेहमाश्रितः प्रधानवीतिदतिनो-

भंटो तु षष्ठमंचमो परो वमुंघरापतिः ॥ ९ ॥

अमात्यदंतिमंदिरे घरेशचोटकालये ॥

गजः प्रधानवाजिनो मटो निजालयस्थितः ॥

तदा कथं पदातिना महीशवधनं भवेत् ॥

मुदा निचार्यं कथ्यता वदावदाहवोन्मुक्ताः ॥ १० ॥

धारका

संख्या ३

य					र	
	प					
	प					
प				व		
					उ	
					उ	
रा						

जाटा

संख्या ३

जाटा प्रथम मेदून तीन डावांत ज्यादी.

डाव ६.

द्रुतविलवितम्,

त्रिभिर्भटवधातरशकामुद्धाटयति ।

नृपतिपंचमगः सचिवो भवेन्नरपतिः सचिवोष्ट्रकपचमे ॥

सचिवघोटकपचगो मटः सचिववारणषष्ठगतो हयः ॥ ११ ॥

परनृपो निजमभिगजालये सचिवघोटकमर्त्यगृहे रथः ॥

नृपतिचक्रिनिकेतनगः करी कथय तत्र कथं भटबंधनम् ॥ १२ ॥

वारका

संख्या ३

रा						ह	
	उं						
घ							
	प	रा		व			

जाहा

संख्या ४

जाहा प्रथम खेळून तीन डावात प्यादी.

डाव ७.

द्रुतपिच्छवितम्,

दिहीशपादशाहस्य दुरवगाहं चतुर्मिर्मयवंधमाश्रिति ।

नृपद्वरंगचतुर्थगतो मयो नरपतिर्निजकुंजरपञ्चगः ॥

नृपचतुर्थगतस्त्रुरगो भवेत्सचिवकुंजरपञ्चमगो गत्रः ॥ १३ ॥

सचिवसतिरयात्मगृहे भवेत्परनृपो निजकुंजरसमगः ॥

सचिवघोटकसप्तमगोमटः सचिवदंतिगृहाष्टमगो रयः ॥ १४ ॥

धारका

संख्या ३

							रा
							रा
ह							
				घ		प	
	प						
उं	घ						

जाहा

संख्या ५

जाहा प्रथम सेइन चार डावांत ज्यादी

“ दिहीच्या वादशाहाची अवघड ज्यादी. ”

—मं.

डाव ८.

पुनश्चतुर्दिरेव भटवधविशेष व्याचष्टे ।

पञ्चामरम्,

अमात्यपष्ठगो ह्यो नृपालपष्ठगो भटोऽ ॥

ध्यमात्यचक्रिसप्तमे गजो नृपः स्वमन्त्रिणः ॥

गजालये भटतर नृपालकुम्भपञ्चमे ॥

निजेमपञ्चमे गृहे प्रधानमन्यभूमिपः ॥ १५ ॥

निजप्रधानमदिरे निजाश्वसन्ननि स्थित ॥

प्रधानमीशकुजरद्वितीयग. करी यदा ॥

गुह्यविचित्य कथ्यता भटात्परस्वमाभृत- ॥

श्चतुर्भिरत्र बधन भवेत्कथं विचक्षणः ॥ १६ ॥

बारका

सख्या इ

	व		रा				
		ह					ह
			घ	प			
व							प
रा							

जाडा

सख्या ६

जाडा प्रथम खेकून चार डावात ज्यादी.

डाव ९.

पृथ्वी,

चतुर्भिरेव पुनर्भटवंधं विशदीकरोति ।

नृपोनिजरयाहमे नृपतिचमिपठे ह्यो ॥

महीशहयपचमाचरमयोर्मनुष्यद्विषौ ॥

द्वितीयसदने स्थितो निजगजहयमग्री परो ॥

नृपो निजगजालये सचियघोटकति रयः ॥ १७ ॥

घारका

सख्या २

					रा		य
						ह	
					घ		
						प	
व							
	अं						

जादा

सख्या ५

जादा मयन मेदून पाव दावांत व्यादी.

डाव १०.

द्रुतविलंबितम्,

पुनश्चतुर्भिरेव चित्रं भटवधविशेष व्यादिशति ।

सचिवमदिरगो वसुधाधिपो नृपतिदतितृतीयगतो रथः ॥

नृपभट्टो घरणीषवपचमे स्वसचिवो निजघोटकपट्टगः ॥ १८ ॥

सचिवचक्रिभिक्केतनसप्तमे गजवरोप्यथ मंत्रिगृहे नृपः ॥

नृपतिकुजरमदिरग. करी यदि कथं भटवध उदीर्यते ॥ १९ ॥

धारका

सख्या २

			रा				इ
		ह					
	व						
				प			
							उ
			र।				

जाडा

सख्या ५

जाडा प्रथम खेळून चार डावात प्यादी.

“खुचीदार प्यादी” —म.

प्यादी चांगली असून नेहमी खेळताना येण्यासारखी आहे. —सं.

डाव ११.

द्रुतविलम्बितम्

अथ पञ्चभिर्मटवधमाशङ्कते । अस्मिन्प्रकरणे सप्तभिः प्रकारातरेण स्फुट.एव वधः गजद्वय बलाद्ग्राहयित्वा एकादशभिर्मटवधः स्वयमेवे विभावनीयः ।

यदि नृपो निजकुजरसङ्गगो नृपतितद्रजसतमयोगर्जौ ॥

नरपघोटकसङ्गगतो रयः स्वसचिवोवनिमृदयपट्टगः ॥ २० ॥

सचिवकुजरपञ्चमगो मटः परनृपो निजमन्त्रिनिर्दिष्टने ॥

स्वरयपट्टगतः सचिवो यदा मनुजगधनमन कथं भवेत् ॥ २१ ॥

घारका

सख्या २

			रा				
				ह			ह
					व		
प							
		ब					
						उ	रा

जाहा

सम्पत् ६

जाहा प्रथम सेडून पांच सेलीत प्यानी.

“येथें दोन प्रकारी पाच बाजीत, एक प्रकारी सात बाजीत, दुसऱ्या प्रकारी दोन हत्ती देऊन अकरा बाजीत प्यादमात होते हें आपणच जाणवें.” —मं.

नेहमी येण्यासारखी असून चांगली प्यादी आहे. —सं.

डाव १२.

पञ्चभिःपुनर्मंडयधविशेष व्याकरोति ।

तोटकम्,

निजकुजरतुर्पगतःसचिवः सचिवद्विपयष्टगतो हि रथः

मनुजः सचिवाश्चकपष्टगतो नृपसप्तमगस्तुरगो नृपतिः ॥ १२ ॥

सचिवेभ्यश्चाप्यधमे सदाने यस्तुर्ध्वेभ्यो निजमदिरगः

अथ मन्निगजप्रथमेऽन्यनृपो नृपकुजरसप्तमगः कलभः ॥ १३ ॥

बारका

सख्या २

रा							
				घ			
उ	प						
व							
रा				प			ह

जाडा

सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून पांच खेळीत प्यादी.

ढाव १३.

मुजंगप्रयातम्,

पंचभिरुष्ट्रभात्रावशेषेण विचित्रं मट्यंघमुपक्षिपति । अत्र परोष्ट्रं
यत्र क्वचित्स्थितेऽपि बलात्सर्वं ग्राहयित्वा रयमात्रावशेषेण किञ्चिदधिक-
चलनेर्मट्यंघनप्रकारः स्वयमुत्प्रेयः ।

स्वकीयाष्टमे चैन्नृपः संनिविष्टो नृपालाक्षपठे मटः संप्रविष्टः ॥

घरोष्टोष्ट्रगेहात्करी सप्तमः स्याद्दराषीक्षपठे प्रधानं प्रविष्टं ॥ २४ ॥

प्रधानाश्वगेहे रयः संप्रविष्टः परो भूमिपाले निजशालयरयः ॥

घरोष्टोष्ट्रगेहात्तृतीये रयश्चेत् तदा मर्त्यंघः कथं स्यादरेण्याः ॥ २५ ॥

वारका

संख्या २

				रा		य	
					ह		
				व	उं	५	
	उ						

जाहा

संख्या ५

१ जाहा प्रथम सेद्धन पांच सेद्धीत प्यादी.

२ तु. तन्हा—“हत्ती वजीर दोन्ही देऊन मात. उट आपले चालीने कोणते घरी असल्यासही हत्ती वजीर दोनी देऊन काहीं अधिक बाजीत मात* होतो.”

* या शब्दावर घुळे प्रतीचे सपादकांनी (घुळेप्रत पृ. १०) वर ‘मात हा शब्द पुडिंगी योजिला आहे.’ अशी टीप दिली आहे. परंतु ग्रंथकार मुळचा कामाची प्रातातील असून तो उत्तर वयात मराठी शिकलेला असल्यामुळे अर्धकानडी माणसें लिंग चंगैरे बाबती जशा चुका करतात किंवा त्राटिका नाटकातील गवई, व भावबंधन नाटकातील गिरसप्पा हीं पात्रे जशी भाषा बोलतात तशी ग्रंथकाराची भाषा ठिकठिकाणीं पडली आहे. ग्रंथकारानें जाणून बुजून कोठेंच लिंगविचारपूर्वक शब्द योजना केली नाहीं. ग्रंथकाराच्या अर्धकानडी मराठीचा मासला पहा—

“बुसरा तफावतीनें चालल्यास पाचा डावानि मात होतो.” (डाव १९ उ.), ‘हत्तीच्या प्यादा नाहीं प्यावा’ डा. उ. ४८; ‘राजाला हत्ती नही शिवावा!’ डा. ५७ प्र., ‘या प्रमाणें वजीर कोठें ठेविल्यासही या सख्याने प्याद मात होती.’ डा. ५८ प्र., ‘वजीराचे हत्तीचे चवथे प्याद्यानें हि होतो येणेप्रमाणे पाच तराने (तन्हानें व.) प्यादमात होती.’ डा. ६० प्र., ‘सहा बाजीत दुसऱ्यावर प्यादमात घायी किंवा पाचा बाजीत दुसऱ्याचे प्याद्याच्या शहानें आपल्यावर उलटावा.’ (डाव ६६) याहीपेक्षा ग्रंथकाराच्या विविध मराठीभाषेचा नमुना—, ‘घोड्याच्या प्याद्यानें सा बाजीत दुसऱ्यावर मात करावी. दुसऱ्याचे प्याद्यानें आपल्यावर न वा बाजीत मात प्यावी. बहुत तरा येथे आहेत. जाणावी.’ (डाव ६७). पुष्कळ ठिकाणीं ‘मात’ हा शब्द स्त्रीलिंगी ग्रंथकारानें योजला आहे !

वरील व इतर डावांतील ग्रंथकाराची भाषासरणी पाहून ग्रंथकार हा मराठी भाषा मागाहून शिकला असावा असें सरळ अनुमान काढणे अधिक संयुक्तिक दिसते. —स.

डाव १४.

पंचचामरम्,

पुनः पंचमिरुष्ट्रमात्रावशेषेण मटवंचविशेषं दशंपति ।

अमात्यमर्त्यमदिरे नत्तगजो यदा मवे-॥

दयप्रधानवारणौ नृपालपट्टममौ ॥

अमात्यसत्तमे हयः स्वमजिषश्चिद्रुगः ॥

शितीन्महीटगजालदात्चतुर्गमो रयो मटौ ॥ २६ ॥

इनाश्वपट्टममौ मटौ नृपोष्ट्रपट्टगः ॥

परोष्यमात्यदनिनो द्वितीयमाश्रितो नृपः ॥

इमप्रधानकावमान्यवारणादिमाष्टमौ ॥

तदा तु मर्त्यवधनं कथं मवेद्विचक्षणाः ॥ २७ ॥

पाचें ग्रंथकारानें दिलेलें मराठी मायातर.

राजा वर्जाराचा उंटाचा ॥ ६ ॥

प्यादा राजाचा+ उंटाचा ॥ ६ ॥ (वर्जाराच्या उंटाच्या

प्यादा राजाच्या घोड्याचा ॥ ७ ॥ पुढें प्र.)

दुसरा राजा वर्जाराचा हत्तीचा ॥ २ ॥

वर्जार आपल्या हत्तीचा ॥ ८ ॥, (॥ ६ ॥ पुढें प्रत)

+ (संस्कृत श्लोकप्रमाणें ८ वे घरी पाहिजे. पोर्तुगिज असा विरोध पुढील ठिकाणी येतो व बहुधा संस्कृत श्लोकातील मादणी बरोबर असते. -सं)

वर्जाराचा हत्ती आपल्या १ ॥

पाच वर्जारांचा प्यादमात

याप्रमाणें सर्वत्र मायातर देण्यात यावकाची पार कुचंका झाली असली म्हणून प्रत्यक्ष खेळून पयात मादणी दाखविली आहे. अशी विरोधाची स्थळें दरीच आहेत. -सं.

ધારકા ઢાવ ૧૪ (પુર્વે ચાલ્લ.) સંખ્યા ૩

હ'							
ર			ધ	હ		પ	
		શ		વ	પ	પ	
							ઉ
			હ				
વ							

જાહા

સંખ્યા ૯

જાહા પ્રથમ લેલૂન પાંચ ઢાવાત પ્યાદી.

પ્રકટા ઉડ અલેર શિલક ઠેયૂન વિશેષ પ્રકારની પ્યાદી. -મ.

ઢાવ ૧૫.

પચમિર્મંદબધાતરમાશિષતિ ।

મુજગપ્રયાતમ્,

અમાત્યેમમત્યાલયે મૂમિપાલ,, પ્રધાનાશ્વમાતગયોઃ પશુતુયૌ ॥

મનુષ્યો હ્યઃ સત્તમે મત્રિગેહા,—દમાત્યો નિજોષ્ટાતુરીયે યદા સ્યાત્ ॥૨૮॥

રયોમૂપસતિદ્વિતીય પ્રવિષ્ટઃ, પરી મૂમિપોઽમત્યનાગાલયસ્યઃ ॥

પ્રધાનાશ્વમત્યઃ સ્વર્ગેહે નૃપેમ, સ્વસગસિયતલ્લેત્કય મત્યર્ચયઃ ॥ ૨૯ ॥ ,

वारका डाव १५ (पुढे चालू) सख्या ३

रा							ह
	प		घ				
	प						
प							
		व					
रा						उ	

जाडा

सख्या ६

जाडा प्रथम सेकून पांच सेक्रीत प्यादी.

डाव १६.

अथ प्रह्निर्भटवधमाश्रयते ।

द्रुतविलम्बितम् ३०, ३१,

अक्षरपक्तिः ३२,

सन्निवसत्तमपन्नमगौ मटौ, नरपतिर्गदि मध्यगतस्तयोः ॥

सचिवचक्रिगजालपचभा, हयवरौ सचिवः स्वरयालये ॥ ३ ॥

सचिवघोटकसप्तमगः करी, नृपति घोटकपट्टगृहे मटः ॥

परनृपो निजमन्त्रिनिवेतने, नृपतिमात्रिगजौ निजमदिरे ॥ ३१ ॥

मन्त्रिगोदरात्सप्तमगृहे, चत्रिवरश्चेत्कथमिनबंधः ॥ ३२ ॥

धारका

ढाव १६ (पुढ चाल्)

सख्या ४

१			रा				६
	६		प				
			रा			प	
घ		घ	प				
उ							
		व					

जाडा

सख्या ८

जाडा प्रथम खेळून सहा डावात प्यादी

ढाव १७.

अथ पङ्क्तिर्भटवधातरमाक्षिप्य निराचष्टे । अथ नृपभाग एव सर्वं विज्ञेयं ।

पञ्चामरम्,

निजोष्टमर्त्यमदिरे प्रभुनृपेभमानवो ॥

निजामये घरेदाचक्रिणस्तृतीयगो गज ॥

नृपालपट्टसदाग प्रधानममन्यराद् गजौ ॥

इयद्वितीयतुर्यगौ गजद्वितीयगो भट ॥ ३३ ॥

बारका डाव १७ (पुटें चाल.) संख्या ३

						रा	प
				व			
						ह	
					ह		
					रा		प

जाडा

संख्या ४

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळीत प्यादी.

सर्व बुद्धिचल राजाकडील पटाघात आहेत. —प्र.

नेहमी खेळात येण्यासारखी प्यादी अद्यान उत्तम आहे. —सं.

डाव १८.

पचाचमरम्,

पद्मिर्मटयघातर विशदीकरोति ।

नृपद्वितीयपचमावमात्यघोटकौ गजो ॥

नृपालचक्रिसप्तमो नृपाश्वपचमो रथः ॥

धरेश्वीतिसप्तमे भटः पदातिपार्थिवा-॥

वमात्यचक्रियष्टकाष्टमौ परो महीपतिः ॥ ३४ ॥

निजालये रथद्वयाष्टमौ गजौ मयावुभा- ॥
 वमात्यतद्रथादितश्चतुर्यपचमौ स्मृतौ ॥
 मुहुर्मुहुर्विभाव्य तद्विचक्षणाः सुधीवराः ॥
 कथं पदातिवचनं भवेदिहाशु कथ्यताम् ॥ ३५ ॥

बारका डाव १८ (पुढ चालू.) सख्या ५

		रा		रा			
					ह	प	
		प					
			प	घ		उ	
		प					
				व			
		ह			ह		

जाडा

सख्या ७

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळीत प्यादी.

पदा. डाव न. १६ व २० -स.

डाव १९.

अथ पद्भिर्भटवधातरमाश्रिति ।

रथोद्धता,

राजनागहयचक्रिमानवाः, पष्ठपचमचतुर्यसदृगाः ॥

भूपमात्रैरपसन्नः क्रमात्, पष्ठपचमचतुर्यसदृगाः ॥३६॥

नागघोटकरथा गजांतरं, मंत्रिचक्रिगृहसप्तमस्थितं ॥
 भूपमर्त्यसचिवाः क्रमावदा, मंत्रिवारणगृहादिकोणगाः ॥३७॥
 स्वीयवीतिमवनेऽन्यभूमिपो, भूपनागहयचक्रिमानवाः ॥
 राजदंतिमनुजालयात्, क्रमात्कोणसद्यमुनिवेशितास्त्रयः ॥ ३८ ॥
 भूपपंचमगतो हयो गजौ, राजचक्रिमनुजालयस्थितौ ॥
 स्वीयवारणगृहे प्रधानको, मंत्रिवीतिगजपृष्ठगौ भटौ ॥ ३९ ॥
 रंयदनः सचिवचक्रिसप्तमे, मंदिरे यदि कथंचिदास्थितः ॥
 धीवरा हृदि विमाम्य कथ्यतां, पङ्क्तिभिरत्र भटबंधनं कथम् ॥४०॥

यारकां डाव १९ (पुढे चालू.) संख्या ११

घ					ह	रा	
		ह			ह		प
				ह		प	प
			घ		प	प	
		उ		घ	प		
प	प	व					
	प	उं					
रा							

जाडा

संख्या १०

जाडा प्रथम खेळून संधा खेळीत प्यादी.

प्यादीतील कल्पना चांगली आहे. —सं.

डाव २०.

बद्धिभट्टंयंघातरमाधिपति ।

द्वुतविलंपितम्,

स्वहयपट्टगतो धरणीपत्रो, नृपगजोऽपि नृपाष्टमसंस्थितः ॥

निजतृतीयगतः सचिवद्विपो, रघवरौ सचिवादिमपट्टगौ ॥ ४१ ॥

नृपतितद्रघवीतिगृहात्कमा, घदि च पट्टकपंचमतुर्यगाः ॥

भट्टधरा नृपवीतिभट्टःस्थितः, स्वभवनेऽथपरः पृथिवीपतिः ॥ ४२ ॥

निजकरीद्वनिकेतनपंचमे, नृपरयस्य तृतीयगृहे हयः ॥

निजगृहे यदि मंत्रिभट्टः कथं, मनुजवधनमत्र विभाष्यतां ॥ ४३ ॥

धारका

संख्या ३

				ह			
			प				
			उ	प	ध	रा	
					प		
						प	रा
ह							
						प	
			उ				

जाडा

संख्या ९

जाडा प्रथम खेळून सहा खेळीत व्यादी.

चमत्कृतिजनक कल्पना. -स.

डाव २१.

षड्भिर्भेटवंधातरपीठाकामारचयति ।

दुतविलंबितम्,

नरपतिः सचिवाश्चनिकेतने, सचिववाजितृतीयगृहे गजः ॥

सचिववीतिरयात्मगृहाष्टमे, सचिवतत्कलमाद्यतृतीयगौ ॥ ४४ ॥

रथवरो धरणीशरयाश्वयो, यदि भटो निजसप्तगतावुभौ ॥

परनृपो निजवारणपंचमः, सचिववाहतृतीयगतो गजः ॥ ४५ ॥

नृपतिनागतृतीयगतो भटो, नृपतिदंतिभटो निजमंदिरे ॥

दुरथगाहमिदं भटवंधनं, चिरतरं परिभान्य निबोधतां ॥ ४६ ॥

बारका

संख्या ४

	घ					
						प
						प
	ह					
						रा
उ	ह					
					प	प
	रा		उ			

जादा

संख्या ७

जादा प्रथम सेबून सहा सेबूत प्यादी.

प्यादी अथपद भादे. विचार करून सेबा. -मे.

डाव २२.

अथ तुल्यप्रतिभावतोः समानबलसपन्नयोः सप्तभिर्भटवधातरमाक्षिपति ।

मालती,

सचिवकरिगृहस्थो भूपतिर्मन्त्रिवीति-, प्रथमगृहनिविष्टः स्याद्रथः स्व प्रधानं ॥

निजकलभतृतीये मन्त्रिनागाश्वमर्त्यौ, निजभवनगतौ द्वौ मन्त्रिगेहात्तृतीये ॥४७॥

इभपतिरपरेमो भूपकुभिद्वितीये नरपतिद्वयपष्ठे षष्ठमे मर्त्यवाहौ ॥

अथ परवसुधेशः स्वीयदत्तालयस्थो, नृपगजद्वयमर्त्यौ

तद्वितीयादिमर्त्यौ ॥४८॥

सचिवनृपपुरगस्थानगौ चक्रिणौ द्वौ, सचिवगजचतुर्थः कुजरोथान्यदंती ॥

नृपतिचरमगेहमात्यकः स्वोष्ट्रमेहे, सचिवद्वयचतुतीये मानवश्चेत्समानः ॥४९॥

याचें ग्रंथकारानें दिलेलें मराठी भाषांतित.

राजा वजीराचा हत्तीचा १

वजीर आपल्या हत्तीचा ३

हत्ती वजीराचा ३

राजाचा हत्ती आपल्या २

उंट वजीराचा घोड्याचा १

राजाचा घोडा आपल्या ५

प्यादा राजाचा घोड्याचा ६

प्यादा वजीराचा घोड्याचा २

प्यादा वजीराचा हत्तीचा २

दुसरा राजा आपल्या हत्तीचा १

वजीर आपल्या उंटाचा १

हत्ती राजाचा ८

वजीराचा हत्ती आपल्या ४

प्यादा राजाचा घोड्याचा २

प्यादा राजाचा हत्तीचा ३

उंट वजीराचा १

उंट राजाचा घोड्याचा १

साहा बाजीत प्याद मात. २२.

बारका डाव २२ (पुढें चालें.) सख्या ९

		व	उं			उं	रा
						प	
प						प	प
ह						व	
व			ह				
प	प						ह
रा	उ			ह			

जाटा

सख्या ९

जाटा प्रथम खेळून सात खेळीत प्यादी.

तुल्य प्रतिभावान् व समान बलवत्त अशा खेळाडूमधील प्यादी —मं.

डाव २३.

सप्तभिर्मटवचातरमाशिपति ।

मालती,

रथयुगसदनाभ्या, सप्तमौ वारणेद्रा ॥

सचिवरथतृतीये भूमिगोऽप्रात्यसतिः ॥

निजप्रथनचतुर्थे गजिमर्त्यः स्वगेहे

नृपमवनगतः स्यात्स्यंदनोऽप्यो महीशः ॥ ५०॥

सचिवकलभमेह मत्रिवर्याश्चमर्त्यो ॥

निजसदननिविष्टो मेदिनीनायनागः ॥

निजनिलयतृतीये मत्रिमातगमर्त्यो ॥

यदिकलमतृतीये मर्त्यवधः कथं स्यात् ॥ ५१ ॥

धारका

सख्या ४

य							
	प	ह			ह		
प							ह
	घ						
		श					
			ष				
				उ			

जाडा

सख्या ६

जाडा प्रथम खेकून सात खेडीत व्यादी.

डाव २४.

सप्तभिर्महत्वातर विवृणोति ।

मालती,

नृपप्रवनचतुर्थे पंचमे चेतुराग, वनिपतिकरीद्रात्तृतीये चतुर्थे ॥

रय युगमिननागात् पञ्चमस्थ प्रधान, सचिवनृपरधाम्या

पष्टुर्गो मटेमौ ॥ ५२ ॥

निजतुरगतृतीये सार्वभौमो यदि स्यात्, परनरपतिरात्मस्यानग मर्त्ययुग्मम् ॥

नृपहयमवनाभ्या स्वात्तृतीय प्रधान, स्वकलमचरमार्वाग्वारणोराट्

रथाते ॥ ५३ ॥

धारका डाव २४ (पुढे चाल्.)

सख्या ५

				रा			
		प		प		प	वै
				घ			
				घ	ह		उ
						रा	उ
व							
					ह		

जाहा

सख्या ८

जाहा प्रथम नेदून सात खलीत प्यादी

‘ उत्तम प्रकारची प्यादी ’ -म.

डाव २५.

पुन सप्तभिमेंटवधानरमाशकते ।

भाल्ती,

सचिवहयगजात्रां चक्रिभौ बीतियुग्म, सचिवतदिमयोअदादिमोरातिमस्थ ॥

सचिवनृपभरौ म्ये मदिरेऽमात्यचक्रि-भिनिपरिवृढगेहात्तुयंष्ट्री गजेनो ॥ ५४ ॥

અય પરનરપાલોઝ્માલસગ્રહિયતઃસ્વા, નૃપતદિમયહસ્યો ઘોટકૌ-

ચેત્કદાચિત્ ॥

बहुजनदुरवापः सूक्ष्ममत्यैकगम्यः कथय मनुजबंधःसप्तभिर्वा कथं

स्यात् ॥५५॥

ચારકા ઢાલ ૨૫ (પુઢે ચાલૂ). સરખ્યા ૩

			રા	ધ			ધ
ધ							
				શ			
		હ					
			૧	૧			
૩	૩		ધ				

જાઢા

સરખ્યા ૮

જાઢા પ્રથમ સેઢૂન સાત સેઢૂતિ ઢ્યાઢી.

“ बहुजनदुरवापः सूक्ष्ममत्यैकगम्यः ”

પુષ્કલ લોકાના અવધઢ અસળારા વ કક તીશ્ણ સુઢિમાનૂ
લોકાસ સુટળારા ઢાલ. -મ.

डाव २६.

सप्तभिर्मंडवघातरपीठिकामारचयति ।

मालती,

सचिवनृपरशायो भूषणामौ भवेता ॥
 सचिवतदिमगेहात्पचमौ घोटकौ द्वौ ॥
 सचिवरथगजाम्या मानवौ द्वौ तृतीयौ ॥
 नृपकरिभवनते स्यदनः स्यात्पदातिः ॥ ५६ ॥
 वसति सचिववीति. पचमेऽङ्गो महीशः ॥
 सचिवकलमगेहे तत्तृतीये पदातिः ॥
 नृपदुरगतृतीये वारणक्षेत्कदाचित् ॥
 कथय मंनुजवधः कष्टसाध्यः कथ स्यात् ॥ ५७ ॥

घारका

सख्या ३

रा							उ
प						ह	
घ	प		घ				
प		प					
			रा		ह		

जाडा

सख्या ८

जाडा प्रथम खेदून साव डावात प्यादी.

डाव २७.

पुनः सप्तभिः प्रकारातरेण शक्ते ।

मालती,

इनकलमचतुर्थे पष्ठके वारणौ द्वौ, सचिवरथगृहात्वे पचमे चक्रिभूषौ ॥

स्थितिपमनुजगेहे मत्रिवर्यौ द्वौ, सचिववरतुरीये पष्ठके स्वदनोऽन्यः ॥५८॥

स्थितिपतिरथतुर्थे मत्रिसप्तैस्तृतीये, वसति किल पदातिस्तत्रचेदन्यभूषः ॥

सचिवकरिचतुर्थे वारणौ भूपसप्तैः, प्रथमचरमसस्यो घोटको राट्टरयात्यः ॥५९॥

सचिवसदनपष्ठः स्वदनो मत्रिवर्यो, निजसदननिविष्टो बुद्धिमत् । कथंचित् ॥

अविबुधदुरवायः सूक्ष्ममत्यैकगस्य, कथय कथमय स्वान्मर्त्यबधो दुरुहः ॥६०॥

॥६०॥

वारका

सख्या ६

		उ	व			ह	
			घ				इ
रा		श					
			घ		उ		इ
	प		उ				
				व			
					घ	ह	

जाडा

सख्या ९

जाडा प्रथम खेळन सात डावात प्यादी.

डाव २८.

सप्तभिर्मंटवधातर व्यादिशति ।

मालती,

सचिवरथनृपाम्या वारणौ द्वौ तृतीयौ, नृपसचिवरथाम्या भूपमर्त्यौ द्वितीयौ ॥
 सचिवरथरगगेहात्सप्तमेऽन्यः पदातिः, नरपतिरथपठे मानवोऽन्यो निविष्टः ॥६१॥
 सचिवतदिभगेहस्याद्यपठौ हयौ द्वौ, नृपतिकलमपठे स्पदनोऽन्यो महीशः ॥
 स्वभवनमधिरूढोऽमात्यको भूपसप्तैः, चरमरुहसुपास्ते भूपतुर्वे पदातिः ॥६२॥
 हययुगमवनाम्या पचमौ वारणौ द्वौ, नरपतिरथगेहानादिमोपातिमस्यौ ॥
 यदिमनुजतुरगौ राड्मट.स्वद्वितीयै, नृपतिकलमपठे स्पदनभेद्दुरुहः ॥६३॥

घारका

सख्या ९

				रा			
	प				प		
घ				प	प		उ
				प			
	ह					ह	
		ह		ह			उ
			प	रा	घ		
			घ			व	

जाडा

सख्या ९

जाडा प्रथम सेद्धन सात दागत प्यादी.

डाव २९.

अथातिप्रौढयोरष्टभिर्मदबधमाक्षिपति ।

मदाक्रता,

क्षोणीनाथः सचिवकलभस्यालये तत्पुरस्तात्—॥

मर्त्यः कश्चित्सचिवकलमौ मन्निवीत्यादिमाभूयौ ॥

मन्युगट्राग्रे विलसति रथो मन्निपष्ठे तुरगो ॥

भूयोष्ट्राश्वप्रथममभवनादष्टमादुष्टनागौ ॥ ६४ ॥

राजोष्ट्राश्वप्रथमसदनान्मानवौ चैत्तृतीयौ ॥

पद्मः कश्चिन्नृपमवनतः पञ्चमोऽथान्यभूपः ॥

स्वेभातुर्ये नृपहयगृहादष्टमे स्यात्प्रधान ॥

राणाग्रेष्ठः स्वमनुजगृहे भूपपष्ठे रथोऽपि ॥ ६५ ॥

गधर्वेभौ सचिवकरिणो पञ्चमौ मन्निनागात्—॥

तुर्ये सतिः सचिवतुरगागारतुर्ये पदातिः ।

मर्त्यौ तावत्सचिवरथयोस्तुर्यपष्ठौ भवेताम् ॥

प्रौढौ तुल्यौ यदि च भवतः तत्र बधः कथं स्यात् ॥ ६६ ॥

याचें ग्रंथकारानें दिलेले मराठी भाषांतर:-

राजा वजीराच्या हत्तीच्या १	दुसरा राजा आपल्या हत्तीच्या ४
वजीर आपल्या घोड्याचा १	वजीर राजाच्या घोड्याच्या ८
(हत्ती वजीराच्या घोड्याचा २;	हत्ती राजाच्या २, वजीराचा ५ व
व राजाच्या घोड्याचा ८.)	उठ राजाच्या ६
(उठ वजीराच्या उटाच्या २;	(घोडा वजीराच्या ५; व
व राजाच्या उटाच्या ८.)	वजीराच्या हत्तीच्या ४.)
घोडा वजीराच्या ६,	प्यादा वजीराच्या ४; व
(प्यादा वजीराच्या हत्तीचा २;	वजीराच्या उटाच्या ६; व
राजाच्या ५; राजाच्या उटाचा ३;	वजीराच्या घोड्याचा ४.
राजाच्या घोड्याचा ३.)	आठ बाजीत प्यादमात.

वारफा डाव २९ (पुढें चार्द.) संख्या १०

					उ	ह	
							ह
			घ				
घ	प		प	७			घ
६			प				
		प		उं	प	प	
प	ह	उ					
११	३					३	

जाडा

संख्या ११

जाडा प्रथम खेळून आठ खेळीत व्यादी.

मोटी तुल्यी यदि च भयतः तत्र बंधं कथं स्यात् (दोन बरोबरीच्या निष्णात खेळाडूमधील डाव. —मं.)

डाव ३०.

अष्टभिर्भटबंधातरमुपक्षिपति ।

मंदाक्रांता,

उपनिता सचिवकरिणो मत्पंगेदे द्विपेद्रौ ॥

सतिष्ठता सपदि रथयोः सप्तमस्थानसंरथौ ॥

मत्पौ मंत्रिद्विपतुरगयोश्चेत्तृतीयद्वितीयौ

सत्तिष्ठतुं सचिवरथतो मंत्रिचमिस्वगेदे ॥ ६७ ॥

भूपोऽभात्यद्विरदनिलये तत्तृतीये यदाति ॥
 मन्व्यश्चस्य प्रथममवनात्स्याद्द्वितीये मनुष्यः ॥
 उर्वीशेभो निजभवनतश्चेत्तृतीये कथञ्चित् ॥
 मर्त्याद्बधः प्रभवति कथं कथ्यता कष्टसाध्यः ॥ ६८ ॥

बारफा डाच ३० (पुढें चाल.) सख्या ४

४							
	५	६			६		
५							६
		५					
५							
रा	५						
		उ					

जाडा

सख्या ७

जाडा प्रथम खेदून आठ खेळीन प्याडी

“ देवें घोडा आपल्या घरी चौघ्या असल्यात तर खेळीन हत्तीच्या प्याणें भात होनी. ” —प्र.

डाव ३१.

अष्टभिःशकातरमुद्रावयति ।

मालती,

सचिवनृपरयास्या सतमो बारणेंद्रौ, रययुगभवनास्या पचमौ मानवो द्वौ ॥
 राजयुगसदनास्या चरिणौ चेद्द्वितीयौ, सचिवहयगजास्या षष्ठ्यो
 राजमर्त्यौ ॥ ६९ ॥

अथनिपतिनिकाय्यालकरिष्णु प्रधान, सचिवकलमगेह भूपयत्यन्य भूपः ॥
 इनगजद्वुरगास्या मयिनागो द्वितीयो, सचिवसदननुर्ये मानवोऽलचकार ॥ ७० ॥
 अथ नरपतिगेहात्तचमेऽन्यो मनुष्यः, सचिवरथनिकाय्यात्सप्तमे मानवोऽन्यः ॥
 यदि निजफलमोऽन्योऽमात्यगेहाष्टमः स्यात्, कथयत मटरंधः कष्टसाध्यः
 कथ स्यात् ॥ ७१ ॥

धारका

सख्या ७

य							
			ह		ह	इ	व
प	रा						
		प	प		प		
				प			
ज'		प					उ
			ह	व			

जाडा

सख्या ९

जाडा प्रथम गेहून आठ तेडीत प्यादी.

ढाव ३२.

अष्टभिर्भटबंघातरमुद्धाटयति ।

मदाक्रता,

भूपोमात्पद्विरदनिलये तच्चतुर्थे पदातिः ।

मन्त्रीभाश्चप्रथमसदनात्पचमे तुर्यकेऽश्वौ ॥

मन्त्र्यश्चाभ्या मनुजयुगल पचम राट् स्यात्पे ॥

चक्री नागः सचिवरथतः सप्तमे सनिविष्टः ॥ ७२ ॥

मर्त्या स्याता सचिवरथतः षष्ठके च द्वितीये ॥

भूपालोऽन्यः सचिवफलमस्यालये तत्तृतीये ॥

नागेंद्रः स्यात्सचिवमनुजः स्वालये चैकदाचित् ॥

मर्त्याद्वधः प्रभवति कथ कथ्यतामाशु धीरा. ॥ ७३ ॥

धारका

सख्या ३

रा					उ'		
		ह	प				
ह		प					
घ	प		प				
प	घ						
		प					
रा							

जाडा

सख्या १०

जाडा प्रथम खेळून आठ खेळीत प्यादी

डाव ३३.

अष्टमिर्मटवषमाक्षिपति ।

मालती,

सचिवनृपहयान्या पचमादुष्टनागौ, सचिवरथनिवेशात्सप्तमे भूमिपालः ॥

भरणिघरकरी स्ये सप्तमे संनिविष्टः, सचिवहनिकाय्याश्चेत् त्रिपथौ

मनुष्यौ ॥ ७४ ॥

नृपहयमनुजः स्ये मदिरैऽन्यो घरेशः, सचिवकरिगृहाद्ये वाजिमर्त्यौ स्वगेहे ॥

इनकलमनुतीये घोटकोऽनन्यचित्ताः, कययत्त मटवषः सत्कर्वाद्राः कयं

स्यात् ॥ ७५ ॥

धारका

सख्या ४

रा							
	प	रा				प	ह
	प						प
			उ			ह	
	प						
						प	

आरा

सख्या ७

आरा प्रथम रोहून् आठ सेढीत प्यादी.

ढाव ३४.

पुनरष्टमिर्बैधातरमाशंकते ।

पृथ्वी,

रथो नृपतृतीयगः सचिवषष्ठतुर्यौ द्वयौ ॥

क्षितीशगजचक्रिणः कलममंत्रिणौ तुर्यगौ ॥

प्रधानरथवाजिनोः प्रमुगजावुभौ सप्तमा -॥

वमात्यहयमानवो यदि निजद्वितीय गतः ॥ ७६ ॥

परः सचिववारणालयगतो नृपः कुंजरः ॥

प्रधानहयसप्तमे नृपरयात्यगेहे हयः ॥

इनालयगतो रथः क्षितिधरोष्ट्रपष्ठे भटः ॥

प्रधानमिनवीतिग यदि पदातिवधं कथं ॥ ७७ ॥

बारका

संख्या ६

रा				उ		व	
	ह	रा					
			घ				
			घ		घ		ह
	प			उ	प		
	ह						
					घ		

जाडा

संख्या ८

जाडा प्रथम खेळून आठ खेळीत प्यादी

ढाव ३५.

अथ नवमिष्टबंधं दर्शयति ।

वंशस्पम,

महीपतिमैत्रिहयालयं गत- , स्तुरंगमो भूपतिघोटकाष्टमः ॥

प्रधानतःसप्तमगो मटो भवे, -दन्योमटोऽप्रात्यहयस्य पंचमे ॥ ७८ ॥

प्रधानमात्मदिपसद्यष्टगं, प्रधानवाचनष्टमसप्तमस्थितौ ॥

बाहदिपायन्यगत्रो घराभूतो, रघालयात्तद्वगतो रघाभूमौ ॥ ७९ ॥

नृपेभमन्यं प्रथमद्वितीयगौ, परो नृपः मंत्रिनिफेतनस्थितः ॥

प्रधानको भूतिघंतनं गतो, द्विपो नृपालाश्रमटालयेस्थितः ॥ ८० ॥

अमात्यदत्तद्वमगोऽयमानवाः प्रधानगघवंनिकाप्यसप्तमः ॥

यदा नरः नरः सूक्ष्ममतिर्भवेत्तदा मटानृपालो नवमिर्नियम्यते ॥ ८१ ॥

धारका

संख्या ५

	प		र			घ	
	ह		प			ह	
घ						ह	
	प						
							उ
	प			घ			उ
उ	रा						

आद्या

संख्या १०

आद्या प्रथम गेदून नऊ गेटीन व्यादी.

डाव ३६.

नवभिर्भटवन्धांतराक्षेपमुद्गावयति ।

मालती,

गजसचिवरथाः स्युर्भूपतत्सत्तिनाग-॥

प्रथमगृहनिविष्टा मंत्रिमर्त्यो निजाग्रे ॥

सचिवद्वयपदातेर्मेदिरे भूपतिः स्या-॥

नरपतिरथपष्ठे घोटकोऽयान्यभूषः ॥ ८१ ॥

सचिवद्वयगृहस्थो भूपनागः स्वगेहे ॥

नरपतिमिजगोहात्पचमे स्यात्पदातिः ॥

इह विविधविशेषाः संति ते संतु धीराः ॥

नवभिरथ कथं स्यान्मर्त्यवन्धो नवीनः ॥ ८२ ॥

घारका

संख्या ३

	रा						ह
					घ		
							प
			प				
	रा						
				ह		व	उ

जाहा

संख्या ६

जाहा प्रथम खेळून नऊ खेळीत प्यादी

बारका डाव ३७ (पुढें चाव.) सख्या २

रा			उ				
		इ		घ			
						ई	
ष							
							य
श							
		प					
			उ				

जाडा

सख्या ८

जाडा प्रथम खेडून नऊ खेळीत व्याधी

* डाव ३८.

नवभिर्भटवर्षांतरमाश्रिते ।

मालती,

सचिवनुवरपाया सत्तमी नागमायी ॥

सचिववरिभिकाप्यंग्यापुषो नृपार्थी ॥

अथ रथमनुजो ह्री भूरतपपापगडा ॥

परनुवचसमी गन्तागवीभ्यमपरपौ ॥ ८६ ॥

अमाचवदिभागरतुतीरुदहनपिपौ ॥

मनुजो गु पदा रत्नानी मापेवथ मुदुपंद ॥ ८७ ॥

पारका हाव ३८ (पुढें चालूं) संख्या ४

						ह	रा
		ह			प		
र			प			प	
य							
रा						उ	

जाडा

संख्या ६

जाडा प्रयक खेळून नऊ सेळीत व्यादी.

‘आनंदाश्र प्रतीत ही वरीलप्रमाणेच सरकृत आहे. पुढें प्रतीत “हचिपकरिनिवास्ये तन्तृतीयो नृपाश्चौ” असें असून त्याचा अर्थ पोढा-यजीर हत्तीच्या ३ रे घरी असा होतो. आमच्या पोथीत ग्रंथकाराच्या माथा. एरातदि ‘पोढा-यजिराचे हत्तीचे ४ ये’ असें आहे. ते जुळत नाही. म्हणून पुढे प्रतीतील श्लोकाप्रमाणें पटांत ‘घो-य. ह. ३ च्या घरी’ मांडला आहे. -सं.

* डाव ३९.

नवभिर्मंटवंधातरमाक्षिपति ।

द्रुतविलवितम्,

क्षितिधराष्टमषष्ठगतौ ह्यौ, नरपतिर्यदि मध्यगतस्तयोः ॥

नृपरयस्त्वगृहे सचिवाष्टमे, रयवरो नृपघोटकपचमे ॥ ८८ ॥

अथ करी सचिवोष्टद्वुरंगयोः, र्यदि तुरीयकषष्ठगतौ भटौ ॥

परमहीट् सचिवोष्टनिकेतने, सचिववारणसन्नगतः करी ॥ ८९ ॥

सचिवदंतितृतीयगतो भटः, सचिववीतिभटो निजमदिरे ॥

मुद्गुरिदं स्वधिया परिमाव्यता, मनुजवधनमत्र निगुफितम् ॥ ९० ॥

घारका

सख्या ४

ह		रा	उ	४			
	प			रा			
प	प			ध			
						ह	
		प					
				उ			

जाडा

सख्या ८

जाडा प्रथम खेळून नऊ खेळीत प्यादी

* डाव ४०.

दशमिर्मदवधमाक्षिपति ।

हरिणी,

नृपकरिग्रहात्पठे नागो मतंगजचक्रिणौ

सचिवरथयोः स्थानेमात्यञ्चतुष्टे हयः ॥

नरपतिगजस्थाने चक्री प्रधानहयेमयोः ॥

यदि नृपमयौ संविष्टेतामयादिमद्वययोः ॥९१॥

अथ परनृपो मंत्रीमत्स्य द्वितीयनिकेतने ॥

नरपतिहयामारान्मन्त्री भवेत्किञ्च पञ्चमः ॥

सचिवकलमागारादशस्तृतीयग्रहं गतः ॥

कथय दशमिः कष्टात्काये कसं भटवधने ॥९२॥

बारफा

संख्या ३

रा							
घ							ह
प			घ		व		
	रा	उ	ह				उ

जाहा

संख्या ७

जाहा प्रथम सेबून दहा सेबूत प्यादी

ढाव ४१.

दशभिर्मटबघातरशकामुपक्षिपति ।

हरिणी,

नरपतिहयस्याद्यात्यरयौ रयौ सचिवः पुन-॥

नृपेहयगृहोपात्ये नागौ क्षितीशरयादिमौ ॥

नृपतितुरगौ मन्त्रिस्तवेरमादिपचमौ ॥

मनुजयुगुल मन्युष्टस्य द्वितीयकसप्तम ॥९३॥

अथ परनृपो मन्त्रिस्तवेरमाद्यगतो भटः ॥

सचिवतुरगात्पष्टे मन्त्री स्वसप्तमसस्थित ॥

बुधपरिवृद्धा याचे प्रवृद्धः प्रणम्य मुहुर्मुहुः ॥

भिरतरमिदं चित्यं चित्रं पदातिनिबध्नन ॥९४॥

बारफा

सख्या ३

रा						उ	
		प				व	
घ							
	प						
		प	व				
रा				ह	ह	उ	

जाडा

सख्या ९

जाडा प्रथम खेळून १० खेळीत प्यादी.

डाव ४२.

दशभिर्मेटवंधांतरमाशकते ।

हरिणी,

सचिवमवनातुर्ये पष्ठे पदातिपराधरौ ॥

सचिवकलमः स्वीयागारे तुरंगमचक्रिणौ ॥

नृपकरिग्रहात्पष्ठे तुर्ये नृपाश्चक्रपृष्ठगो ॥

यदि च मनुजो भूमीभर्ता परः स्वगजालये ॥ ९५ ॥

सचिवकलमागारान्मत्स्यो तृतीयकपंचमौ ॥

सचिवमनुजः स्वीयागारे नृपात्प्रपमे राजः ॥

भुवि युधजना भूयो वंधो भवत्कृपया भवेत् ॥

यदि भटयराद्भूमीभर्तृश्चिरं परिभाव्यताम् ॥ ९६ ॥

धारका

संख्या ५

						रा
			प			ह
प			रा		प	घ
प			प			उ
ह						

जाहा

संख्या ६

जाहा प्रथम सेवून दहा सेव्हीत प्यानी

* डाव ४३.

हरिणी,

दशभिर्घटबंधातरमाक्षिपति ।

नृपतिमनुजौ भूपालाश्चद्वितीयतृतीयगौ ॥

निजरथग्रहात् षष्ठेऽमात्यो गजौ हयसप्तमे ॥

अथ परनृपोऽमात्यागारे नृपेभ्यर्हे गजः ॥

कयय कतिभिः शाहैर्भूयात्पदातिनिबधन ॥ ९७ ॥

नृपेभ=नृप+इम=राजाचा हत्ती. कति=किती !

खारका

सख्या २

			रा			ह
	ह					
		व				
					प	
					रा	

जाडा

सख्या ४

जाडा प्रथम खेळून दहा खेळीत प्यादी.

“ या बाजीत बहुत प्रकारचे विरोध आहेत. जाणावे. ” -म.

डाव ४४.

एकादशमिदं वधमाश्रिति ।

शिवरिणी,

नृपालोऽप्राप्तोऽपूषममवनात्सप्तमगृहे ॥

प्रधानं स्ये त्रये सचिवरमबाहालयगतौ ॥

रथौ भूमीमर्तुमर्तुजमवनं पुष्यति हयः ॥

त्वसप्ररथौ स्याता सचिवहयदत्तावलमटौ ॥ ९८ ॥

परश्रोणीपालः सचिवकलभागरविमवो ॥

नृपालामात्माश्वदिरदृष्टतात्तीयकगताः ॥

प्रथो मर्त्या नागः सचिवतुरगात्पचमगृहे ॥

तदामत्यां दुग्धः कथय कथमेकादशतमः ॥ ९९ ॥

धारका

संख्या ५

रा							
		रा					
प	प			प			
	ह		घ				
प	प			घ			
	उ	उ					

जाटा

संख्या ७

जाटा प्रथम संकेत अक्षरा संकेतित जाटी

हाव ४५.

शितरिणी,

एकादशभिर्मटवधातृशकामकुरपति ।

स्वपद्मालकारो नरपरिकृद्धो भूपकरिणो ॥

रथश्वाते नागः सचिवरथतुर्ये सचिवकः ॥

प्रभोर्मर्त्यांगारे नृपरधमटः स्वीयभवने ॥

परक्षोणीनाथः सचिवगजगोदे द्विपवरौ ॥ १०० ॥

नृपामात्याश्चाम्या यदि च भवतोंऽत्यालयगतौ ॥

नृपाश्चात्येऽमात्यो नृपतुरगमातगमनुजौ ॥

उपात्यौ तिष्ठता सचिवहृदमर्त्यः स्वभवने ॥

पदातेर्निर्वधो भवति कथमेकादशतमेः ॥ १०१ ॥

मातग=हत्ती, तुर्य=चौथे. (हाव ४४ पेकी.-)

दतावल=हत्ती, तार्तीयक=मूढ-तृतीय- तिसरे.

याचें प्रथकारकृत भाषांतर:-

राजा आपल्या ६

बजीर राजाचा २

हत्ती बजीराच्या उठाचा ४

उंट राजाचा हत्तीचा ८

प्यादा राजाचा उठाचा २

दुसरा राजा बजीराचा हत्तीचा १

बजीर राजाचा घोड्याचा ८

हत्ती बजीराचा घोड्याचा ८

हत्ती राजाचा ८

प्यादा बजीराचा घोड्याचा २; ब

राजाचा घोड्याचा ७ व;

राजाचा हत्तीचा ७.

अकरा बाजीत प्यादमात.

धारका डाव ४५ (पुढें चालें.) संख्या ७

रा							उ
	प						
				सा			
		ह					
				व	प	प	प
	ह			ह		व	

जाडा

संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून अकरा खेळीत व्यादी.

डाव ४६.

वसंततिलका,

एकादशभिर्मह्यंवांतरमाक्षिपति ।

भूपालमंत्रिकलभालयपंचमस्थौ ॥

राट्पोटकौ सचिवतद्गजयोस्तृतीयौ ॥

वाहोष्ट्रकौ सचिवनक्रिमहो निजाग्रे ॥

दंती धराधवरयालयसप्तमस्थः ॥ १०२ ॥

अन्यो नृपः सचिववारणमदिरत्यो ॥

राजद्वितीयमनुपालयति स्म मर्त्यः ॥

नागः पुपोष सचिवेमतृतीयगेह ॥

चेन्मर्त्यमघनमिदं मुधियः कथं स्यात् ॥ १०३ ॥

दंती=हत्ती, घराघव=राजा.

घारका डाघ ४६ (पुढें चालू.) संख्या ३

रा							
				प	ह		
ह							
घ				रा			
उ		प	घ				

जाहा

संख्या ६

जाहा प्रथम खेळून अकरा खेळीत प्यादी.

* डाव ४७.

हरिणी,

द्वादशमिमंटबंधं दर्शयति ।

निजरयगृहादंत्ये मूपो मटः किल पंचमो ॥
 नृपहयगृहात् पट्टेऽमात्यो महीपतिसन्नः ॥
 अथ परनृपः स्वमागारे प्रधानहयातिमे ॥
 यदि रयवरस्तिष्ठेद्धीराः कथं मटबंधनं ॥ १०४ ॥

वारका

संख्या २

					रा		रा
				व			
						प	
	तं						

जाडा

संख्या ३

जाडा प्रथम खेळून वारा खेळीत प्यादी.

डाव ४८.

हरिणी,

प्रस्तावनेत प्रथकारानें विषम डाव— ज्यात विजयी पक्षानें आप-
णावर काही अटी लादून घेऊन डाव जिंकवयाचा असतो असे—
सांगितले आहेत. त्यापैकी हा सुंदर डाव आहे:—

अथ द्वादशभिः परकरिभटमसंहरन्
निजतुरगमत्पृशन्तुपतुरगभटाद्विचित्रं बंधं दशंवति ।
वरील ओळीचें मायातर असें:—

परपक्षाचें हत्तीचें प्यादें न मारतां व आपला घोडा न
हलवितां विजयी (जाडा) पक्षानें राजाच्या घोड्याच्या प्याद्यानें
द्वारा खेळीत आश्चर्यजनक प्यादी (कशी करावी) हें या डावांत
दालविलें आहे.

हरिणी,

निजरभयहातपटे भूपो गजः प्रमुसतमे ॥
रुपतिकलभातपटे मर्त्यः प्रधानरथालये ॥
यदि च तुरगो मन्त्री तिष्ठेत्तरावरपचमे ॥
सचिवरुपयोर्वीत्योर्मर्त्यो द्वितीयकपचमौ ॥ १०५ ॥
अथ परनृपः स्वभागारे तदग्रिमके भटः ॥
सचिवकलभादले सतिः प्रधानरथाश्वयोः ॥
यदि च मनुजौ सतिष्ठेतामुपातिमपद्योः ॥
नरपरिवृदो बद्धो भूयात्कथ परिभाव्यता ॥ १०६ ॥

॥ इति श्री*त्रिवेंगडाचार्यविद्वत्कविविरचितायां
विलासमणिमंजर्यां प्रथमः स्तवकः ॥

येथें पंडित त्रिवेंगडाचार्यकृत विलासमणिमंजरी या ग्रंथाचा
प्रथम स्तवक समाप्त झाला. इति प्रथमः स्तवकः समाप्तः †

* धुळे प्रतीत त्रिवेंगडाचार्य असें आहे. † येथें, 'स्तवकः समाप्त'

चारका

डाव ४८ (पुढें चार्क)

संख्या ५

							रा
				ह			प
					रा		घ
				य		प	
	प						
	घ	प					
घ		घ					

जाडा

संख्या ७

जाडा प्रथम खेळून बारा खेळींत प्यादी

“हत्तीचा प्यादा नही प्यावा. आपला (जाडा) घोडा इलबाषयाचा नाही. राजाचे घोड्याचे (प्याद्यानं) प्यादमात ” -ग्रं.

मागील पृष्ठावरील संस्कृत अटीचें मापान्तर पहा. -सं.

† (भा. पृ. चाल्.) व पुढील डावात ‘ द्वितीयः स्तवक प्रक्र० ’ असे अशुद्ध लिहिणारा पोयीचा लेखक आपलें संस्कृताचें अज्ञान ठिकठिकाणी दाखवितो. -सं.

विलासमणिमंजरी

द्वितीयः स्तवकः

* डाव ४९.

द्वितीयं स्तवकं प्रक्रमयन्

हरिणी,

अयोदशभिर्भटववमाक्षिपति ।

कलमनृपती मन्थश्चाम्यामयादिमषष्ठयो-॥

मंजुजतुरगौ नागामात्यद्वितीयकपन्धमौ ॥

परनृपनरौ स्वामात्योष्ट्रद्विपादिमषष्ठगौ ॥

रथकरिवरौ क्षोणीमर्तुस्तृतीयचतुर्ययोः ॥ ३ ॥

भारका

सख्या ४

		रा					
	रा			उ			
			घ	ह			
प							
प							
			इ				

जाडा

सख्या ४

जाडा प्रथम खेळून चेरा खेळीत प्यादी.

डाव ५०.

सुवर्गप्रपाठम्,

चतुर्दशभिर्मंडवंधमाश्रिति ।

निजमातृवृत्ति नृपो नृपवृत्ति-॥

दिर्वृत्ति ननुष्यो गजः सत्तनः स्यात् ॥

स्वकीराक्षपट्टे प्रधानं नृपोऽप्यः ॥

प्रधानेमगेहे निजाचे प्रधानं ॥ ८ ॥

शारदा

संख्या २

ग							
					ह		
	व						
							रा
						प	
			न				

जाहा

संख्या ४

जाहा प्रथम सेहून चवदा सेलीत प्यादी.

* डाव ५१.

पंचदशभिर्भटवधमाशकते ।

हरिणी,

भटनरपती भूपस्तवेरेमाश्वकपष्ठयो- ॥

मनुजसचिवौ क्षोणीनायद्वितीयतृतीययोः ॥

यदि रथद्वयौ भन्निष्णामलिकेतनपचमौ ॥

परनृपतिमैव्यश्वाद्ये नृपोष्टगृहे गजः ॥९॥

सचिवनृपयोर्नागोष्ट्राम्ना त्रिपष्ठगतौ हयौ ॥

नृपहयभटः स्वीयागारे भटः प्रभुपचमे ॥

सचिवसदनात्पष्ठ मर्त्यो यदा परिपोषयेत् ॥

परनरपतिर्बद्धो मृत्यात्कथ परिभाव्यता ॥१०॥

धारका

सख्या ७

	रा				ह		
						प	
घ						रा	प
			उ	घ			
				प			
			प	घ	घ		
				प			

जाडा

सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून पंचरा खेळीत प्यादी.

॥ डात्र ५२.

षोडशभिर्भटवधमाक्षिपति ।

पंचचामरः,

प्रभुः प्रधानमदिरे गजो नृपेभससमे ॥
 प्रधानमात्मदतिनस्तृतीयमदिरे रथः ॥
 प्रधानचक्रिमदिरे घरेशतद्वयाग्रयो— ॥
 र्यदाभटौ परो नृपः प्रधानगेहमाश्रितः ॥१॥
 नृपेभचक्रिसप्तमौ तुरगचक्रिणौ भटौ ॥
 घरेशचक्रिपष्ठगः प्रधानवारणौ स्मृतौ ॥
 स्वनागतुर्यपचमौ मनुष्यवारणौ पुनः ॥
 प्रधानवाजिनोर्यदा तृतीयकादिमस्थितौ ॥ ११२ ॥

धारका

संख्या ८

	ह		य				
							ह
	प						
७	प						
ह							
व					प		
				प	उं,	प	घ
		उ	रा				

जाडा

संख्या ६

जाडा प्रथम खेदन सोळा खेळीत प्यादी.

* डाव ५३.

सप्तदशभिर्भटवधं शक्ते ।

मदाक्राता,

भूमीभर्ता सचिवकरिणः स्याद्द्वितीये गजेन्द्रो ।

मेव्यश्वस्य प्रथमभवनादष्टमे सन्निविष्टः ।

नागोऽप्यन्यः सचिवरथतः सप्तमे स्यात्प्रधान ।

भूपालोऽष्टप्रथमभवनात्पष्ठमेह प्रविष्टम् ॥ १३ ॥

क्षोणीभर्तुस्तुरगमनुजस्यालयेऽन्यो महीशः ।

स्वाश्वागारे सचिवमवने सस्थितस्यात्प्रधान ।

सख्यावतः कथयत कथं मर्त्यवधो दुरुहः ।

सम्यग्भाष्यः कुशलमतिभिः संख्ययासातदस्या ॥ १४ ॥

धारका

सख्या २

	ह		व			ग	
		ह					
					व		
रा						प	

जाडा

सख्या ५

जाडा प्रथमं खेळून सतरा खेळीत प्यादी.

* डाव ५४.

हरिणी,

अष्टादशभिर्मंडपंथमाशंकते ।

नरपतिभटौ भूपोष्टेमद्वितीयग्रहस्थितौ ॥

सचिवकलमौ मंत्र्युष्टस्य द्वितीयकसप्तमौ ॥

परनरपतिमेश्रीमाद्ये गन्नो नृपवाजिनः ॥

चरमसदने राष्णागाश्चद्वितीयमतौ भटौ ॥ ११५ ॥

धारका

संख्या ४

रा							
		ह				प	प
		ब			रा		प
						ह	

जाहा

संख्या ४

जाहा प्रथम खेदून अठरा खेळीत प्यादी.

काही हावांमार्गे * अशी कुली दिली आहे, ते डाव नेहमी प्रचारांत येण्यासारखे असून होतकलं खेळाडूंनीं आत्मसात् करण्यासारखे आहेत, भसें साम्राज्य घाटल्यावरून दिली आहे. —सं.

डाव ५५

एकोनविंशतिभिर्भटयंघमाशकते ।

पञ्चचामरः,

नृपद्वितीयसप्तमौ शतागवारणौ द्वयः ॥

प्रधानपष्ठमदिरे पदातिमेदिनीघवौ ॥

अमात्यचक्रिसन्ननो द्वितीयकादिमौ भट्टा- ॥

वमात्यवीतिदतिनोरगारपष्ठपचमौ ॥ १५ ॥

प्रधानदत्तिसप्तमौ भट्टः परो महीपतिः ॥

प्रधानकुजराज्ये नृपोष्टमदिरे गजः ॥

अमात्यनागचक्रिर्भट्टौ तृतीयपष्ठगौ ॥

तदा कथं पदातिना महीशबध ईरितः ॥ ११७ ॥

बारफा

सख्या ४

श					ह		
प				ई			
प	प		घ				
प							
		प					
		प		उ			
		रा					

जाहा

सख्या ८

जाहा प्रथम खेळून एकोणीस खेळीत प्यादी

डाव ५६.

हरिणी,

विद्यतिभिर्मटवंधं दर्शयति ।

कलमसचिवो राजेमाश्वानुपातिमपद्योः ॥

करिनरपती मन्त्र्यश्चाम्यामयाप्रममौ पुनः ॥

नृपहयरथागारान्मत्स्यौ द्वितीयकपटगं ॥

नृपतिसचिवौ भूपोष्ट्याचप्रधानचतुर्थयोः ॥ १८ ॥

जाडा

संख्या २

					रा		
							है
					प	व	
			व				
	रा		है			प	

घारका

संख्या ६

जाडा प्रथम खेडून बीस खेडीत प्यादी.

(पृ. ९२ वरून ग्रंथकारांचे सिद्धांत पुढें चालें.)

एकास हत्ती, दुसऱ्यास वजीर मात्र; बराबर. त्या प्याद्याचे जोरातें हत्ती बसावा. ॥ ३५ ॥

हत्तीस हत्ती; घोड्यास घोडा; उंटास उंट; वजीरास वजीर; तो डाव बराबर. घोडा उंट एकेक बराबर. शेष असतां, एकास एक प्यादा असल्यास ही बराबर. ॥ ३६ ॥

एकास, एक घोडा, हत्ती; दुसऱ्यास एक हत्ती राहिला असतां बरोबर. हत्ती मरत नाही. ॥ ३७ ॥

(पुढील मजकूर पृ. ८५ वर पहा.)

डाव ५७.

मदाक्राता,

अथ राजकलभावसंस्पृशन्नेविशंतिभिर्विचित्रं भटवंधमाक्षिपति ।

भूमीमर्ता सचिवतुरगस्यालये स्यात्तृतीये-॥

ऽमात्यादश्वः सचिवकलभात्सप्तमे वारणोऽपि ॥

मन्त्रीभस्य प्रथमभवनात्पचमे मानवः स्या-॥

द्राजाश्वस्याप्रथमसदने मानवोऽन्यो महीशः ॥ १९ ॥

स्वामात्यस्य प्रथमभवने स्थदनो मन्त्रिनाग- ॥

स्यान्ते गेहे सचिवतुरगोपात्यगेहे पदातिः ॥

प्रशावतः कथयत कथ भूमिपालस्य बंधः ॥

सत्तेर्मर्त्याक्षरपतिगजावस्पृशन् स्याद्विचित्रः ॥ १० ॥

बारका हाव ५७ (पुर्वे चालें.) संख्या ३

			रा				
ह							
प							
			ध				
	प					प	
उ	रा						

जाडा

संख्या ५

जाडा प्रथम खेळून एकवीस खेळीत व्याप्ती.

‘राजाळा हत्तीला न हि शिवावे’ (‘राजाळा हत्ती न हि शिवावा.’
धुळे प्रत पान ४५.) -प्र.

याचा अर्थ विलयी पक्षाचा (जाडा) राजा व हत्ती हे सर्व
डावात दिलेल्या जाग्यावरून मुलीच हालवू नयेत. -स.

*** हाव ५८.

अथ पञ्च भटवंधरत्नानि प्रदर्शयस्तत्रार्थं

वशस्यम्,

परचलनप्राप्त्यस्य षड्विंशतिभिर्मटवंधं दर्शयति ।

स्वमदिरेऽमाल्यहरीममानवौ । रयः स्वगेहे सचिवस्य भूपतिः ॥

प्रधानकुमिप्रथमे महीशितु-। गैजः स्वगेहे सचिवान्वदतिनौ ॥२१॥

अमालचक्रकथश्चकपट्टसप्तयौ । परो महीशः सचिवेभमदिरे ॥
नृपाश्चपष्टे सचिवो यदा भवे- । तदातिवचः कवयः कथं भवेत् ॥२२॥

‘उत्तम पांच डाव सांगतो.’ -म.

बारका डाव ५८ (पुढे चाव्.) सख्या २

रा							
	ह						
		च					
						व	
प	प						
रा		उ					ह

जाडा

सख्या ७

बारका प्रथम लेवून, जाडा सव्वीस खेळीत (बारक्यावर) व्याही करतो.

‘हुसऱ्या राजाची चाल पहिली बाप्रमाणें खजीर खोंडें टेपल्यासहि या सख्येनें प्यादमात होती.’ -म.

डाव ५९.

५८ ते ६२ पर्यंत पांच रत्नतुल्य डाव (पंचरत्न) दिले भग्न, हा डाव कोट्यादि प्रतीत नवून खोरी जाया आहे. त्यामुळे एषा अत्यंत रमणीय टापास मुकार्ये लागत आहे. -म.

या व पुढील कांहीं 'डावांच्यामार्गे त्यांच्या महत्वाप्रमाणें एकाहून अधिक फुल्या दिल्या आहेत. —सं.

(पृ. ८२ वरून ग्रंथकाराचे सिद्धांत पुढें चालून समाप्त.)

राजा, आपल्या हत्तीच्या घरीं १.

बजीराचा हत्ती, आपले ८.

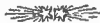
प्यादा, आपले बजीराच्या हत्तीच्या ७.

दुसरा राजा, आपल्या घोड्याच्या २.

बजीराचा हत्ती, आपल्या ७.

ही वाजी बहुतेक बराबर म्हणतात. परंतु बरोबर नव्हे.

(संस्कृत श्लोकांत पूर्वीचे लोक बरोबरी मानतात, परंतु नवीन सिद्धांताप्रमाणें नव्हे, असें आहे. —सं.)

##डाव ६०. (पंचरत्न.)

रथोद्धता,

एकत्रिंशतिभिः सचिवकरितृतीयगृहस्थभटाद्वयं दर्शयति ।
अत्र पंचभिरपि सदैः पंचघा वंघाः भवन्तीति पंचरत्नेष्वयमेकोऽपि
पंचरत्नसंज्ञिको ज्ञेयः ।

भूपतिः सचिव चक्रितृतीयेऽ, मात्यवारणतृतीयतुर्यगौ ॥

मानवौ मनुजौ सचिवेमयोः, पंचमो सचिवो नृपचक्रिणः ॥ २४ ॥

पष्ठके नृपतिसत्तितुरीये, पंचमे च करिचक्रिणौ स्थितौ ॥

भूपवारणमटः स्वमंदिरे, भूमिनाथकलमालये गजः ॥ २५ ॥

स्वीयपोटकगृहेऽन्यभूमिपः, स्वमण्डपगृहे प्रधानकः ॥

संस्थितो यदि कथं निगद्यतां भूपतेर्मानुबन्धनमत्र ॥ २६ ॥

धारका डाव ६०. (पुढें चालू.) सख्या २

						र	
					व		
प			प			उ	
प						इ	
प		रा					
व							प
							ह

जाडा

सख्या १०

१ जाडा प्रथ० खे० वजीराचे हत्तीचे ३ रे व्या०नें ३१ ते० प्यादी.

२ " " " " " ५ वे " ८ " "

३ " " " राजाचे " २ रे " ९ " "

४ " " " वजीराचे ५ वे " १२ " "

५ " " " वजीराचे हत्तीचे ४ वे " काही " "

येणेप्रमाणें पांच तरांनी प्याद मात होती. —म.

“हा डाव पांचही प्यादांनीं होतो म्हणून, (हा व ५८ ते ६२ यांना) जरी पंचरत्नें ग्हाळें आहे तरी, या एकासच पंचरत्न अशी सश यावी.” —म. (आरभीचा सख्त उपक्रम पहा.)

•••डात्र ६१.

मंदाद्राता,

अथ सप्तपंचाशद्विरुत्तमोत्तमं दुरवगाहमतिप्रौढं भटबन्धमाश्रिति ।

भूमीपतां सचिवकल्पस्यालये तद्वितीये ॥

चक्री मंत्री स्वरयमवनात् स्यात्तृतीये गजेंद्रः ॥

मन्त्र्यश्चस्याप्रथमतदने राजमातंगपठे ॥

मर्त्यः कश्चित्परनृपगनौ मन्त्रिणद्वारणांस्तौ ॥ २७ ॥

धारका

संख्या २

							प
		ब					
उ	ह						
रा			ग				ह

जाहा

संख्या ५

जाहा प्रथम रोद्धन सत्तावन खेळीत प्याही

" दुरवगाहं अतिप्रौढं भटबन्धः "

ही यात्री सर्वामर्घ्ये उत्तम. -अं.

डाव ६२.

मुजंगप्रयातम्,

अथ पराभिमतविश्रांतिप्रदानपूर्वकं सपादद्विशला
नृपकरितृतीयगृहस्थमटवंधमाक्षिपति ।

नृपेमात्तृतीये चतुर्थे मनुष्यौ ॥ तथा पञ्चमेतत्पुरस्तान्मृपालः ॥

अथाऽन्यो भटः पञ्चमे क्षमाभृदुष्टा-॥ दमास्यः स्वगर्ध्वपथं प्रविष्टः॥१८॥

प्रधानोष्ट्रगेहाद्गजः सप्तमः स्या-॥ त्वरो भूमिपोऽमात्यनागालयस्थः॥

यदा भूपनागाद्गजः सप्तमः स्या-॥ तदा मर्त्यवधः कथं स्यात्कवीशाः॥१९॥

जाडा

सख्या ७

रा							
		ह					
	घ						रा
					प		प
							प
							प
							ह

बारका

सख्या २

जाडा प्रथम खेळून दोनशे पंचवीस बाजीत राजाच्या हत्तीचे तिघन्या
प्याद्याने प्यादी. ('दोनशें पंचावन बाजीत.' मराठी भाषांतर. -अं.)

डाव ६३.

हरिणी,

अथ चतुर्भिः स्वभटात् परस्य, पङ्क्तिभिः परभटात्परनिरुपायेन
स्यस्य, यत्नं दर्शयति । अयं तुल्यपङ्क्तिसंज्ञको वैलायतप्रसिद्धो
हैन्दुस्थानसिद्धांताधिकृष्ट इत्यत्र प्रदर्शयति ।

रथरथवरो मन्त्रीमस्य द्वितीयकचमो ॥ मनुजसचिवो मन्त्र्यष्टस्य द्वितीयक-
सप्तमो ॥ करिवररथो भूपेमोष्ट्रदुपातिमपठयो-॥ नृपतिमनुजौ मन्त्र्यश्वस्या
द्वितीयकपठगो ॥ ३० ॥ परनरपतिमैत्रीमाद्ये रथो नृपदतिनः ॥ चरममवने
मन्त्रीमाद्येत्तृतीयपदे भटः ॥ सचिवकरयात्यष्टे मत्स्यो बुधा हृदि चित्यता ॥
निजवरभटात्पट्टपुष्पाभ्यां कथं नृपनधन ॥ ३१ ॥

बारका

संख्या ४

रा							
		व					ह
प	प				५		
घ							
		५					
उ		प					
	रा						उं

आद्या

मर्यादा ८

(आद्या प्रथम गेहून) बार गेहूँत बारक्यावर व्यादी.

(बारका प्रथम खेळून) सहा खेळींत त्याच्या हत्तीच्या व्याधानें आपल्यावर (जाड्यावर) व्यादी.

हा ' तुल्यबंध ' नावाचा विलायती प्रसिद्ध डाव असून हिंदुस्थानी सिद्धांताशी विरुद्ध नाही, म्हणून येथें दिला आहे; असें आरभींच्या संस्कृत उपक्रमांत, प्रयकार लिहितात.

[अशा डावास विषम डाव असें (Odds of losing game) म्हणतात; व तुल्य्यास आपणावर व्यादी करावयास भाग पाडण्यात कौशल्य असतें. त्या डावाचा हा उत्कृष्ट नमुना आहे. विषम डावाबद्दल पृ. ९५ पहा.]

डाव ६४.

मालती,

परबुद्धिप्रमादाधीनमादितो नृपमत्रिणोर्वैमुख्याभिप्रायेण
पचभिर्भटवधमाक्षिपति ।

नृपसचियरयाश्चानेकपास्तन्मनुष्याः ।

निजसदनगताश्चेदन्यभूपालसैन्य ॥

निजभवनगत चेदादितोऽन्याहतायाः ।

कथय कथमय स्यात् पचभिर्मर्त्यवधः ॥ १२ ॥

केवळ हिंदुस्थानी तऱ्हा.

दोन्ही पक्षांनी आपआपली सैन्ये पटावर हिंदुस्थानी (देशी) पद्धतीनें सुरवातीस मांडतात, तशीं मांडावीत. मांडणी सोपी म्हणून पट दिला नाही. —सं.

जाडा प्रथम खेळून पांच डावात व्यादी.

विशेष सूचनाः—

१ यात राजा व वजीर हिंदुस्थानी पद्धतीप्रमाणें परस्परविमुख आहेत.

२ उत्तरात ग्रयकारानें परपक्षाच्या खेळी दिलेल्या आहेत. त्याप्रमाणें त्यानें खेळलेंच पाहिजे, असें नाही. पण खेळणारा कचा असेल, तर त्याच्या चुकीचा पायदा घेऊन, भर डावात व्यादी करवी, हें

दासविप्याकरतां हा दास दिला आहे. म्हणून दासाच्या आरंभी उप-
क्रमांत 'परबुद्धिप्रमादाधीन' म्ह. दुसऱ्याच्या बुक्कीवर अवलंबून अस-
णारा दास, अशी स्पष्ट इशारत दिली आहे. इंग्रजीत या प्रकारास
(Fool's mate) फूल्स मेट अथवा (Scholar's mate) स्कॉलर्स मेट
असे म्हणतात. दा. नं. ८३, ८४, ९६ हे याच प्रकारचे आहेत. -सं.

(येथे ६४ डावापूर्वी हिंदुस्थानी [देशी] पद्धतीतील संस्कृतांत
व मराठीत सिद्धांत म्हणून सांगितले आहेत. त्याचा खेळणारांस
उपयोग होईल. -सं.)

अथ प्रसंगात्कतिपय हिंदुस्थानसिद्धांताम् प्रदर्शयति ।

एकस्य कलमावेव परस्य रथमाग्रके ॥
अवशिष्टे न मातुः स्याद्भूये रथगजादिगे ॥ ३३ ॥
एकस्य गजशेपे तु परस्योष्ट्रोऽयवा हयः ॥
यदि शिष्टो भवेन्नान्यत्तदा तुल्यबलाश्रुमौ ॥ ३४ ॥
एकस्यैको भटो दंती परस्यामात्य एव चेत् ॥
तौ तु तुल्यबलौ स्यातां गजे मर्त्यबलादृते ॥ ३५ ॥
यच्चिषोष्ट्रद्वयमानां तुल्यशेपे समौ स्मृतौ ॥
*उभयोन्युत्पशेपे तु भटोऽधिक्यं निरयंकम् ॥ ३६ ॥
एकस्य कनमोऽन्यस्य शिष्टां चेद्गजवाजिनौ ॥
बुर्जिनांश्च शताब्दैः स्याद्गजे दूरतरं गते ॥ ३७ ॥
स्वधारणगृहे भूतभटोऽन्नात्येवमसतमे ॥
मंत्री नृपगजान्योऽन्यो गजा रथाश्चगजालेन ॥ ३८ ॥
गजोऽन्नात्यगजोऽन्ये यदि तुल्यौ वदन्ति तौ ॥
प्राचो नवीनविदाते न समौ तौ प्रकीर्ति तौ ॥ ३९ ॥

इति हिंदुस्थानबैलायताविशेषेन भटवंधरहस्तं ।

(वरील सिद्धांतांचें ग्रंथकर्त्याने दिलेलें भाषांतर:-)

कांहीं निश्चय सांगतो.

आपल्यास दोन हत्ती, दुसऱ्या राजास एक उंट, उभयास घरकड कांही नाही. त्याचा उंट राखून भाव होत नाही. दुसरा राजा आपल्या उंटाचे हत्तीच्या कोणास जावा ॥ ३३ ॥

येकास उंट अथवा घोडा; दुसऱ्यास हत्ती मात्र; ते बरोबर ॥ ३४ ॥

(यापुढील भाषांतराचा मजकूर पृष्ठ ८९ वर पहा.)

डाव ६५.

मालती,

अथ विलायतभटवंधान् प्रदर्शयन् आदितः परबुध्यभागलभ्याधीनं
पंचभिर्मंडवंधमाशंकते ।

नृपसचिवरथाश्वानेकपास्तमनुष्याः ॥

निजमयनगताश्चेदन्यभूपालसैन्य ॥

निजसदनगतं चेदातितोऽन्याक्षतायाः ॥

कथय कथमथ स्यात्पंचभिर्मर्त्यबंधः ॥ ४० ॥

‘ केवळ विलायती तऱ्हा. ’ -अ.

दोन्ही पक्षांनी आपआपली सैन्ये पटांवर विलायती पद-
तीने सुरवातीस मांडतात तशीं मांडावीत. जाह्या बाजूच्या
उजव्या हातास राजा. मांडणी सोपी आहे म्हणून पट दिला नाही.

जाहा प्रथम खेळून पांच खेळीत प्यादी.

(डाव ६४ प्रमाणें [Fool's mate] फूल मेट.)

‘ पूर्वी सांगितले ६४ प्यादमात. विलायती तरा. हिंदु-
स्थानची हि तरा असे. इतःपर केवळ विलायती तरा सांगतो. ’ -अ.

डाव ६६.

सगंधरा,

पद्मिः स्वमटात्परस्य, पंचमिः परमटात्स्वस्य, कुंठितबंधमाक्षिपति ।

भूषोऽमात्यद्वितीये नरपतिमनुजः स्वालये भूपतये ॥

चक्रीमंघ्र्युपमर्त्यो निजमवनपुरः स्वे चतुर्थे प्रधानं ॥

अन्योर्वीसार्धमौमः सचिवहमण्डे भूपतये तुरंगो ॥

भूपालेभस्य मर्त्यो निजमवनपुरश्चेत्कथं तुल्यबंधः ॥ ४१ ॥

धारका

संख्या ३

	रा						
							घ
				घ			
			घ	उ			
		प					
			रा				प

जाटा

संख्या ५

जाटा प्रथम रोद्धून सहा रोद्धीत प्यादी.

(१) 'जाटा' राजीत दुसऱ्यावर प्यादनात घावी किरा (२) पांचा
वाडीत दुसऱ्यावर (वारक्यान्ना) प्यादनात शाहाने आपल्यावर

उलटावा' -म. म्हणजे ५ बाजीत मात घ्यावी. येथे कूजी (स्टेल्मेट) होते. संस्कृतात 'भटात् कुंठितबंधं' असे आहे. -स.

डाव ६७.

अथ गजभटालचमिः, तुरगभटालचमिः, हरिणी,
परस्य, भटालचमिः स्वस्य, बंधमाक्षिपति ।

नृपतिसचिवौ भूपालोष्टद्वितीयकपष्ठगौ ॥

प्रभुहयगजागाराभ्यर्त्तौ द्वितीयमुपाश्रितौ ॥

रथकरिवरौ मन्व्यस्त्रेभालयातिमसप्तमौ ॥

परनृपमटौ भूपालश्चालयाद्यतृतीययोः ॥ ४३ ॥

बारका

सख्या २

	उ					रा	
				ह			
					व	प	
					रा	प	प

जाडा

सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून:-,

परपक्ष १ { " हत्तीच्या प्याद्याने ५ बाजीत दुसऱ्यावर मात.
(प्यादी करणे) २ { घोड्याच्या प्याद्याने ६ " " "
रथग्रहण ३ { दुसऱ्याचे प्याद्याने आपल्यावर (जाड्यावर)
(प्यादी करायलास { (१) नवा बाजीत मात प्यावी.
भाग पाडणे) { बहुत तरा येथे आहेत. जाणावी. " -म.

डाव ६८.

हरिणी,

अथ पनभिर्गजमटादप्रभितुरगमडात्परस्य, अश्वभिः परमडा-
त्त्वस्य, रथमाशकते ।

नृपरषह्येभाना तावत्तुरीयमुपाभिता ॥

नृपतिमनुजा मन्त्रीय स्यात्त्वसप्तमसद्विधतः ॥

सचिपतुरगात्यष्टे तुयें प्रधानरथो नृपो ॥

निजहयशृङ्गे भूपालोऽद्वितीयशृङ्गे मटः ॥ ४३ ॥

डाव ५८-६२, देशी पद्धतीतील व ७६ ते ८० विलायतीतील पंच-
लें होत. हे विषय डावाचे उत्कृष्ट नमुने आहेत. यात स्वतापर अदी
तून घेऊन परपक्षास त्रिकोने लागते. असे:- विशिष्ट प्याद्यानेच,
द्या ठराविक परी, प्यादी देणे, परपक्षास जादा प्यादी देणे, प्यादी
ने घेरे बालविषयाचा अधिकार देणे, त्याचा बजीर घोड्याच्या
गळनेदि बालणे, व आपणास त्रिकोण्यास दुसऱ्यास भाग पाडणे इत्यादि.
(Odds of losing game. ६६ ते ७३ डाव असे आहेत.) या
प्रकराच्या प्रकाराविषयी गेल्या शतकातील ग्रीडापट्ट मि. हायडे स्टॅटिन
तऱ्हे मज आहे:-

'Of these odds where one player undertakes to compel
his adversary to win ... we find no mention in ... old
European authors To judge from the extent and variety of
problems, which turn upon this condition, these odds
must have been much practised, esp in India, formerly '

Chess Player's Companion, (Ed 1887, P. 395.)

Br.

H Staunton.

घारका डाव ६८. (पुढें चाव.) सख्या २

						ग	
६					प		
	व						
	उ				रा	प	प

जाडा

सख्या ६

जाडा प्रथम खेळून,

परबंधन { "पांच वाजीत हत्तीच्या प्याद्याने मात.
आठा (८) " घोड्याच्या " "

घारका प्रथम खेळून,

बधप्रहण { आठा (८) वाजीत दुसऱ्याच्या (घारकाच्या) प्याद्याने
आपल्यावर (जाड्यावर) मात." -प्र.

[आमच्या प्रतीत ह्या डावाच्या मराठी खेळी चुकीच्या आहेत. तीनदि प्रकारपैकी काहींची शीर्षक योग्य ठिकाणी नमूद नाहीत. काही खेळी मूळ डावात नसता दिलेल्या आहेत. यावरून, या प्रतीच्या लेखकानें, दुसऱ्या एकाद्या प्रतीवरून नकल करताना चुकीच्या डावाचें

पान नजरेपुढें ठेऊन नकल केली असावी. अगर ज्या प्रतीवरून नकल केली तीच मुळी चुकीची असावी. लेखक खेळाबद्दल अनभिज्ञ तरी असावा, किंवा पोषीवरून त्यानें प्रत्यक्ष डाव खेळून पाहिले नसावेत, असें डावात व अन्यत्र त्यानें ज्या मनोरंजक चुका केल्या आहेत त्यावरून दिसते. -स.

डाव ६९.

रघोदत्ता,

अथ 'मंत्रिभिः स्वभटात्परस्य, परमटात्पचभिः स्वस्य, बधमाशक्ते ।
मभितद्रघपुंरगगजानां, वेदलोक्षयुगमूलसप्तमाः ॥४४॥
मानया नरपतिसुरगमो, मात्यगानिष्टपृष्ठमश्रितः ॥४५॥
दति चक्रिमयनाप्रपृष्ठयो, -यांजियर्ममचिवी रयः पुनः ॥
भूपतुर्यमयनेन्यमूमिपोऽमात्यवानिष्टपृष्ठमश्रितः ॥४५॥
राजचनिमनुजः स्वमदिरे, मानवः सचियनागसप्तमे ॥
भूपयोः किल परस्परं वय, तुल्यबंधनमिदं निगद्यताम् ॥४६॥

० या डारान मूळ पोषींचे लेखकानें चुकीची रेलचेल केलेली आहे. 'अथ मंत्रिभिः स्वभटात् परस्य' असा आरंभ मूळ सत्कृतान्त अथवा मराठी भाषांतराच्या शेवटीं सात डावात दुसऱ्यावर प्यादी करावी असें तो समजतो, परंतु उत्तरान्त वस्तू तीन डावानां मात होत्ये ! यावरून भारमी 'मंत्रिभिः' यांतील 'म' चमळलें म्ह. 'त्रिभिः' म्ह. तीन डारान्त दुसऱ्यावर मात हें बरोबर झालें. परंतु लेखकानें 'म' कोटून भाषान्त न केलें ! मूळ सत्कृत श्लोकाप्रमाणें प्याद्यांचीं स्थाने, प्या-य ४; प्या-य उ. ३, प्या-य. पो. २. अशी आहेत. तर मराठी प्या-य उ ४. प्या-य पो. ६; अशी चुकीची आहेत. लेखकाने सत्कृत भाषेचें ज्ञान कमी व त्यामुळे नकल करताना चुका. या दोन्ही प्रकारावरून या प्रयाच्या अनेक प्रति महाराष्ट्रांत इतरांतः प्रसार पावल्या असल्या पाहिजेत असें अनुमान निमित्त होऊन या पौटाच्याचा उत्पत्ती ता. २०१२-१९२९ ग्रेजी इ.स. पुढे मराठी हा डाव बरोबर आहे. ती प्रत आम्हांस २९३६ मार्च महिने मिळाली. हा मजकूर २९३६ मार्चमध्ये लिहिल्यानंतर जानेवारी

बारका

डाव ६९ (पुढें चाल्.)

संख्या ३

					५		
	४	४					
			४	३			
	२	५					
५	५	४					
२							

जाडा

संख्या ८

परबंधनः—जाडा प्रथम खेळून तीन खेळीत प्यादी देणें, आणि

बंधग्रहणः—पांच बाजीत आपल्यावर (जाड्यावर) प्यादी देणें.

(पान ९७ वरून टीप पुढें चाल्.)

१९३७ चे विविधपुस्तक व Bombay Chronicle यामधें कलकत्त्याचे प्रो. चित्ताहरण चक्रवर्ति एम. ए. यांनी Chess in Bajirao's Time या शीर्षकाखाली विलासमणिमंजरीची प्रत रॉयल एशियाटिक सोसायटी कलकत्ता मॅगझिने उपलब्ध झाल्याचे प्रतिद्वंद्वीत्यावरून सदर प्रतीबद्दल प्रो० मजकूर याजकडे विचारणा केली, त्याजकडून सदर प्रत अपुरी असल्याचे लिहून आलें. या प्रमाणें १९२९ सालीं केलेलें अनुमान या आठ वर्षांच्या अवधीत आपली तीन ठिकाणी प्रती सांपडून खरें ठरलें.

डाव ७०.

अथ परस्परं विभिर्घटवंधमाशंकते ।

मालती,

सचिवरयहयाश्चानेकपानां द्वितीये ॥ रयमनुजवराराण्मंत्रिनागात्तृतीये ॥

सचिवरयनिकाय्यात्संचमे स्वात् तुरंगो ॥ मनुजपतितदुष्टागारपटौ

मनुष्यौ ॥ ४७ ॥

सचिवरयतुरंगोपात्यतुर्यौ मटौ राट् ॥ गजचरमग्रहावाग्वारणोऽध्यान्यभूपः ॥

निजमवननिदिष्टो मानवोष्ट्रावमात्य-॥ प्रमुकलमतृतीयौ चैत्कर्पं

तुल्यबंधौ ॥ ४८ ॥

धारका

संख्या ३

				रा			
		प					ह
व				प	प		उं
		घ					
	प						
रा							
प	प	उ					

जाडा

संख्या १०

प्यादी देणें १) जाडा प्रथम खेळून तीन खेळींत एकमेकावर प्यादी-
प्यादी घेणें २) “तीन बाजीत उभयतांवर बरोबर प्याद मात.”

डाव ७६.

अथ त्रिभिः परस्य, चतुर्भिः स्वस्य, बंधमाशंकते ।
 हयशुगलतृतीयोपात्यसस्यौ रयौ द्वौ ॥ नृपरयकरितुर्यौ मग्निभूपौ भवेता ॥
 नृपति सचिवपट्टोपात्यसस्यौ भटाश्चौ ॥ नृपतिरयतृतीये षोटकः

सप्रविष्टः ॥ ५९ ॥

इनतुरगचतुर्थे मानवो मर्त्यशुग्मं ॥ नृपकलभतृतीये पंचमेऽन्योमहीशः ॥
 निजहयमवनाद्ये राहुगजः स्वे तृतीये ॥ निजसदननिविष्टो

मेदिनीनाथमर्त्यः ॥ ५० ॥

धारका

सख्या ३

						रा	
	उ		घ	प			
				प			इ
							प
					व	प	रा
					घ	उ	प

जाडा

सख्या १०

(परबंध) जाडा प्रथम सेकून तीन बाजीत वारक्यावर प्यादमात.
 (बंधमहण) " " " चार " आपल्यावर " (जाख्यावर) -मं.

डाव ७२.

अथ परमटत्रयमसंहरंभिभिः परस्य, दशभिः स्वस्य बंधमाश्रिति।

मालती,

सचिवरथनृतीये सार्वभौमोऽभिषिक्तो ॥ यदि भवति पदातिर्मन्त्रिर्गर्भवपष्ठः ॥

सचिवद्वयरो चेन्मन्त्रित्वमिदुर्या- ॥ वथ सचिवतृतीये भूपतुर्यो मनुष्यौ ॥५१

नृपतिपुरगंगेरे स्यदनश्च निमत्या- । चिनकलमगृहाग्रे पंचमेऽथान्यभूपः ॥

सचिवद्वयगृहे राणागमस्यो निजाग्रे ॥ सचिवकरितृतीयाग्मानवाः

(+ ' गज ' भवें पाहिज -मं.)

सुखयो नु ॥ ५२ ॥

धारक।

संख्या ३

	रा						
प	प						प
प							उ
प		घ	व	प			
श			प				
							प
						उ	

जाडा

10/02

संख्या ९

" जाडा प्रथम सेदन तीत याजीत दुसऱ्यावर प्यादमात.

दादा याजीत आरस्पापर प्यादमात दुसऱ्याच्या दतीच्या ठिसे प्याधाने होली. " -प्र.

डाव ७१.

अथ त्रिभिः परस्य, चतुर्भिः स्वस्य, अथमाशकते ।
 हेययुगलतृतीयोपस्वसस्यौ रथौ द्वौ ॥ नृपरयकश्चतुर्थौ मन्त्रिभूपै भवेता ॥
 नृपति सचिवश्चोपात्यसस्यौ भटाश्चौ ॥ नृपतिरथतृतीये चोटकः

सप्तविष्टः ॥ ४९ ॥

इतदुरगचतुर्थे मानवो मर्त्ययुग्म ॥ नृपकलमतृतीये पञ्चमेऽन्योमहीशः ॥
 निजह्वयमवताये राज्ञः स्वे तृपीये ॥ निजसदननिविष्टो
 मेदिनीनायकस्यः ॥ ५० ॥

बारका

सख्या ३

						य	
	उ		घ	प			
				प			ह
							प
					व	प	श
					घ	उ	प

जाडा

सख्या १०

(परबंध) जाडा प्रथम देखून तीन बाजीत बारकावर प्याइमात.
 (बंधमहण) " " " चार " आपल्यावर " -घं.
 (जाड्यावर)

10102

डाव ७२.

अथ परमटत्रयमसंहरंस्त्रिभिः परस्य, दशभिः स्वस्य बंधमाश्लिषति।

मालती,

सचिवरथ+नृतीये सार्वभौमोऽभिषिक्तो ॥ यदि भवति पदातिर्मन्त्रिगंधर्वपट्टः ॥

सचिवहयवरो चेन्मंत्रितश्चक्रितुर्या- ॥ वध सचिवतृतीये भूपतुर्यो भनुष्यो ॥ ५१

नृपतिपुरगंगे स्वंदनश्चक्रित्यर्था- ॥ विनकलमगृहाणे पंचमेऽथान्यभूपः ॥

सचिवहयवरे राणागमत्यो निजाग्रे ॥ सचिवकरितृतीयान्मानवाः

(+ ' गत्र ' अत्र पाहिजे -चं.)

स्तुत्यो तु ॥ ५२ ॥

धारक।

संख्या ५

	रा					
प	प					प
प						उ
प		घ	व	प		
२१			प			
						प
					ट	

डाव ७३.

संघरा,

परस्परमेकादशभिर्मदवधातरमाशकते ।

भूपोमात्याश्चगेहे, नरपतिदिभस्थानयोरश्चनागौ ॥

नागोऽश्वोपात्यगैहे, नृपकलममटः स्वालये पचमे स्यात् ॥

भूपस्योष्ट्रः प्रधान, नरपतिमवनात्यष्टसस्य तथाऽन्यो ॥

भूपोऽप्यात्मालयस्यो, नृपकलममटः स्वालये चेत्समानः ॥५१॥

घारका

सख्या २

			य				
प	ई						
			व				
			उ				
							र्ष
	२१		घ				ह

साढा

सख्या ७

जाडा प्रथम खेल्न " उभयतावर बरोबर अकरा (११) बाजीत
प्यादमात. " -प्र.

महाविलास (१०० घरांचा पट)

प्रास्ताविक माहिती.

हा खेळ शंभर घरांच्या म्हणजे (आडवीं १० व उभी १०.) अशा पटावर खेळण्याचा असून, त्यांत आठ घरांच्या पटांत असाणाऱ्या मोहऱ्यांखेरीज, राजपुत्र, प्रधान(वजीर)पुत्र व राणी अशीं तीन जादा मोहरी असतात. राजपुत्र हें मोहरें राजाच्या उजव्या बाजूस, व वजीरपुत्र वजीराच्या डाव्या बाजूस लगतच्या घरी ठेवतात. राणी ही राजाची अर्धांगी म्हणून त्याच्याच घरी असते.

राजपुत्र हा, हत्ती, उंट व घोडा या तिघांच्या चालीनें म्हणजे सरळ, तिरकस व अडीच घरे खेळणाऱ्याच्या इच्छेप्रमाणें जातो.

वजीरपुत्र हा सरळ व अडीच घरे; व राणी ही तिरकस व अडीच घरे; म्हणजे अनुक्रमें हत्ती × घोडा आणि उंट × घोडा यांच्या चालीनें जातात.

या डावाच्या उत्तरावरूनच राजपुत्राची गति व सामर्थ्य समजतें. राणी व वजीरपुत्राची चाल समजण्यास गमक नाही. त्यांच्या चाली आम्हीं सुचविह्या आहेत.

[मूळ ६४ घरांच्या पटातील वजीरास अर्धचक्र मिळून त्याचें विलायती पद्धतीतील 'राणीत' कसें रूपांतर झालें हा प्रश्न अद्याप समाधानकारक रीतीनें सुटलेला नाही.]

"The former 'Minister' or 'Counselor' gradually became a Queen. When the queen entered the chess-world, she was the weakest piece on the board, being permitted to move only one square diagonally. ... The queen began to be more important in the 15th Century."

Bombay Chronicle Daily. 12th May 1936 P. 11.

‘राणी हें मोहरें एकच तिरकस घर जात असे, इ. स. च्या १५ व्या शतकात राणीस—पूर्वीच्या वजीराचें—आजचे स्वरूप आलें.’ दैनिक वाँचे क्रॉनिकल १२-५-१९३६ चा अंक पान ११.

हा या पुस्तकामाहेरील आधार झाला. राणी हें मोहरें युरोपात जन्मास आलें नसून त्याचा जन्म येथेंच किती तरी शतकापूर्वी झाला असून या काष्टयुद्धातहि राजा, त्याचा परिवार व करिला हीं सामील होत असत हें सिद्ध होऊन खऱ्या युद्धाच्या अनुकरणार्थ काढलेल्या खेळाच्या पूर्णतेची येथें परिसीमा झाली ! —स.]

धाकीची मोहरी ६४ घरांवरील मोहऱ्याप्रमाणेंच जातात. या डावांतील एकंदर मोहरीः—

राजा, वजीर, राणी, राजपुत्र, वजीरपुत्र, दोन हत्ती, दोन घोडे, दोन उंट याप्रमाणें प्रत्येक बाजूचीं अकरा असून तीं दहा घरांत ठेवावयाचीं असतात.

यांचीं स्थानें आकृतींत दाखवितोंः—

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
ह	घो	उ	व पु	व	राजा राणी	रा पु	उ	घो	ह

जाडा (तामडा) (पाठरा)

याप्रमाणेंच पटांत ‘धारक्या’चीं स्थानें आदेश असें समजून या डावाचें उत्तर पहावें व लहान पटाप्रमाणें घरे मोजावीत.

संक्षेप चिन्हेंः—ह = हत्ती; घो = घोडा, उ = उंट; व = वजीर; व. पु = वजीरपुत्र; रा = राजा, राणी = राणी, रापु = राजपुत्र.

१-व. ह. २-व. घो. ३-व. उ. ४-व. पु. ५-व. ६-राजा + राणी. ७-रा. पु. ८-रा. उं. ९-रा. घो. १०-रा. ह.

[प्रयकारानें प्रस्तावनेंत या खेळात मोहरी किती असतात या-बद्दल पुढील श्लोक दिला आहेः—

मराठी) (१) + “राजाच्या उंटाच्या, हत्तीचे (घरा) खेरीज कोणत्याही आठवे घरी प्यादा” —ग्र.

म्हणजे रा उ.-८. व रा ह.-८. या दोन घरांखेरीज बाकी आठ घरात कोठेहि प्यादा असल्यास अनुक्रमे अधिक अधिक खेळीत प्यादी होते. येथें सर्वांत लाव म्हणजे प्यादा—व ह.-८. घरी ठेऊन ग्रंथकारानें उत्तर दिलें आहे. —स.

या डावांतील श्लोकांचे ग्रंथकाराने दिलेले भाषांतरः—

थोरली बाजी शंभर घराची सांगतो। राजा बजीराचा (च्या) हत्तीचा (चे)१ ले घरी। राजपुत्र राजाचा (च्या) उंटाचा (चे)६ वे घरी। राजाचा उंटाचा हत्तीचे खेरीज कोणत्याही आठव्या घरी प्यादा।
॥ १ दुसरा राजा आपले हत्तीचा १ ॥ ॥ २ ॥ राजाचा हत्ती आपल्या ॥ २ ॥ ॥ ॥ हत्ती न घेतां थोडक्यांत प्यादमात ॥७५॥.

* * डाव ७६. (पंचरत्न-विलायती)

अथ विलायतानि दुरवगाहानि पंच भटबंधरत्नानि प्रदर्शयिष्यन् तत्तानि परमद्वयाभ्रंशनपूर्वकं पंचचत्वारिंशद्विस्तुरंग-भटबंधमाशकते। पंचचामरः,

इनाश्वपञ्चमे भटः नृपोष्टदतिषष्ठौ ॥

नरौ निजोष्टतुर्यगः प्रभुः प्रभोस्तृतीयगः ॥ ५६ ॥

इयः प्रधानमात्मनो रथद्वितीयग गजः ॥

प्रधानचक्रिसप्तमः प्रधानदतिमानवः ॥ ५७ ॥

स्वमंदिरे परप्रभुर्निजाश्वसज्जनि स्थितः ॥

क्षमाधिनाथवारणद्वितीयमाश्रितो भटः ॥

नृपोष्टमानवो यदा स्वमदिरादचचलः ॥

तदा कथं सुधीवराः पदातिषष्ठ इष्यते ॥ ५८ ॥

‘इतःपरं प्यादमात सर्वोत्तम सांगतो.’

—ग्र.

घारका डाव ७६. (पुढें चाल्.) संख्या ३

						रा	
		ह.			प		प्र
					प		प
						प	
					रा		
				घ			
प		व					

जाडा

संख्या ८

जाडा प्रथम खेळून,

“पंचेचाळीस वाजीत घोड्याचे प्यादानें मात.

दुसऱ्याचे दोनी प्यादे नाहीं घ्यावे. आपलें जागाहून नाहीं हलवावें.

आपला राजाला न हालवावा.” (नाहीं हलवावा. धु. प्र.) —अं.

[* प्रस्तावनेत ज्याचा पंचरत्ने म्हणून उल्लेख ग्रंथकारानें करून, ज्यांचें वर्णनः—

अमेधा विपमा बंधाः दुर्गमा विस्मयप्रदाः

निरूपयंतेऽत्र सकला येऽपि स्युर्लोकविलक्षणाः ॥

—अं. प्रस्ता. पृ. १० श्लो. २९

“ काहीं बाजीत प्यादमात. दुसऱ्याच्या चारी प्यादास नाहीं हालवावें न ध्यावें. वजी(र) रा(जा)च्या हत्तीचे ४ न जावा. ” -प्र.

‘जाडा’ पक्षानें खालील अटी पाळून ही प्यादी करण्याची आहे.
 (१) ‘बारक्या’ बाजूच्या चारही प्यादास आपल्या स्थानावरून हालवू नये.
 (२) आपला (‘जाडा’) वजीर, राजाच्या हत्तीच्या ४ व्या घरीं नेऊ नये.

❀ ❀ डाव ८०. (पचरत्न-विलायती)

अथ परभटपदकमध्वंशयन्, एकाशीतिभिरमे गृहपंचकं गच्छता भटेन, उत्तमोत्तमबंधमाक्षिपति ।

नृपरपसचिवाश्वयुग्मनागौ, नृपरथमवनात् क्रमेण सत ॥

अथ सचिवगृहाद्रयस्तृतीये, भटयुगमथ मन्त्रिचक्रिवीत्योः ॥६५॥

निजभवनतदमग परेशो, निजकरिग्रहगः प्रधानवीत्योः ॥

भवनतृतीयचतुर्थतस्तदमे त्रिमनुजयुग आस्थिते दुरुहः ॥ ६६ ॥

याचें ग्रंथकारानें दिलेलें आपांतरः-

राजा आपल्या उटाच्या १, त्यापुढें अनुक्रमें एक उट, वजीर, दोन घोडे, दोन हत्ती, उट वजीराचे घोऱ्याचे १, प्यादा वजीराचे उटाच्या २.

दुसरा राजा आपले हत्तीच्या १, वजीराचे तिसरे, चवथे, पाचवे घरीं ३ प्यादे. वजीराचे घोऱ्याचेही तसेंच, तीन प्यादे.

८१ बाजीत वजीराचे उटाचा प्यादा, उंटाचे ७ घरीं जावून मात देतो. दुसऱ्याचे प्यादास न ध्यावा. नाहीं हालवावा. ही बाजी सर्वांत श्रेष्ठ. -प्र.

या डावात उलट बाजूचा प्यादाचा ब्यूह फोडण्याचें विकट काम फार कुशलतेनें शेवटास नेलें आहे. हा डाव म्हणजे या मयातील डावांचें शिरोरत्नच होय. या पूर्वीचे पचरत्नी डाव या असेरच्या डावाच्या पूर्वतयारीचेच आहेत असें दिसून येईल. -स.

वारका

ढाव ८० (पुढें चाव्हं.)

संख्या ७

							रा
					ह		
	प		प		ह		
	प		प		घ		
	प		प		घ		
	प		उ		व		
		प			उ		
					रा		

जाहा

संख्या १०

जाहा प्रथम खेळून एक्यांशी खेळीत वजीराचे चंटाचा प्यादा—

म्ह. (प्या-व उं. २) हा चंटाच्या सातव्या घरी जाऊन प्यादी करतो. दुसऱ्याचें (वारक्याचें) प्यादें घेऊं नये व स्थानावरून हलवूं नये.

(येथपर्यंत देशी व विलायती पद्धतीतील प्यादेमात करण्याचें सङ्कट ढाव सांगितले- आतां येथून फक्त 'मात' करण्याचे १६ ढाव दिले आहेत. —सं.)

इतःपर शुद्धमात सांगतों. —ग्रं.

डाव ८१.

भुजंगप्रयातम्,

अथ शुद्धयंधान् प्रदर्शयिष्यन् तन्नाद्यमेकेन बंधमाशंकते ।

नृपेभान्नृतीयद्वितीयाविमेनौ । ह्यो भूपनागस्य पष्ठे नृपोऽन्यः ॥

स्वनागालये चक्रिनागौ भवेतां । घराधीशगधर्वकाद्यद्वितीयौ ॥६७॥

धारका

संख्या ३

						उं	रा
						ह	
							घ
							ह
						रा	

जाडा

संख्या ३

जाडा प्रथम खेळून एक खेळीत मात.

[धुळें प्रतीत (जाडा) राजा आपल्या हत्तीच्या १ ह्या पती
असें छापलें आहे. आमच्या प्रतीत तो, राह-२. असे आहे व मूळ
संस्कृताप्रमाणें तेंच बरोबर आहे. —तं.]

डाव ८२.

द्राम्या बंधमाशंकते ।

हरिणी,

नृपतिमनुजौ भूगश्चाद्य- , द्वितीयगतौ रथः ॥
 सचिवतुरगात्तुर्येऽप्राप्तो, धरेद्यच्चतुर्थगः ॥
 रथवरमटौ मञ्जुष्टेमाद्, द्वितीयतृतीयगौ ॥
 परमरपतिः स्वागारस्थो, गजःसच्चिबालये ॥६८॥
 नृपरथगृहे चक्रीवृत्तिः, प्रधानमटालये ॥
 निजरथगृहानाद्ये मघ्री, मटो नृपदतिनः ॥
 निजमवनगो राज्ञो मत्स्यो, निजाग्रगतः क्षमा-॥
 पतिरथ मटोऽप्यात्मागारे, कथं नृपवधनं ॥६९॥

धारका

संख्या ८

			ह	रा	उं		
प		व	ष		प		
				प			
	उ			व			
प							
		उ				प	
						रा	

जाडा

संख्या ६

जाडा प्रथम सेडून दोन खेळीत मात.

डाव ८३.

अनुष्टुप्,

आदितः परचलनप्राथम्ये पराप्रागल्भ्याद्द्वाम्या बध दर्शयति ।

नृपामात्यरथाश्वेभास्तद्भटाः स्वस्वमदिरे ।

परो नृपः समानश्चेत् द्वाम्या बधः कथं भवेत् ॥७०॥

ग्रंथकारकृत भाषांतरः—

“राजाचे सर्व आपआपले घरीं. दुसरा राजाचेही तसेंच.” —मं.

दोन्ही पक्षांची सैन्ये खेळाच्या सुरवातीस विलायती पद्धतीत जशी मांडतात तशी मांडावीत. मांडणी सोपी म्हणून पट दिला नाही. —स.

‘दुसऱ्या राजाची चाल प्रथम, दोन बाजीत बजीराच्या शाहाने मात दुसऱ्यावर द्यावी.’ —मं.

बारका प्रथम खेळतो व जाडा दोन खेळीत त्याच्यावर मात देतो.

डाव ८४.

अथ त्रिभिर्वेधमाशकते ।

अनुष्टुप्,

नृपामात्यरथाश्वेभास्तद्भटाः स्वस्वमदिरे ॥

परो नृपः समानश्चेत्त्रिभिर्वेधस्तदा कथम् ॥ ७१ ॥

याचे ग्रंथकारकृत भाषांतरः—

“राजाचे सर्व आपआपले घरीं. दुसरा राजाचेही तसेंच” —मं.

दोन्ही पक्षांची सैन्ये खेळाच्या सुरवातीस विलायती पद्धतीत जशी मांडतात तशी मांडावीत. मांडणी सोपी म्हणून पट दिला नाही. —सं.

“दुसरे राजाची चाल प्रथम. तीन बाजीत घोड्याच्या शाहाने मात दुसऱ्यावर (द्यावी.)” —मं.

बारका प्रथम खेळून जाडा तीन डावात मात करतो.

[८३, ८४, ९६ Fools mate पृ. ९१ डाव ६४ टीप पहा.]

डाव ८५.

चतुर्निर्बंधं शंकते ।

वसततिलका,

भूपो निजद्विरदतुयंगहस्थितश्चेत्त-॥ स्याप्रतो मट इमः सचिवोष्ट्रगोहे ॥
 भूपालवीतिष्ट्रपचमके रथः स्या-॥ न्मन्त्री निजोष्ट्रप्रहपन्निकेतनस्थः॥७२॥
 अन्यो नृपः सचिववीतिष्ट्रगोहे तदग्रे ॥ मत्स्यो रथो नृपतिपचमके रथोऽन्यः ॥
 भूपोष्ट्रसप्तमगोहे गजमंत्रिणौ च-॥ द्भूपोष्ट्रवारणपदातिनिकेतनस्थौ ॥७३॥
 सचिवेमतृतीये चेत्पत्तिरन्यः स्थितो यदि ॥ वघश्चतुर्भिः सभूयात्तदा
 नरपतेः कथं ॥ ७४ ॥

धारका

संख्या ७

	रा						
	प				ह		ब
प					ब		
प						उ	
रा				उं			
					उं		
		ह					

जाहा

संख्या ५

जाहा प्रथम लेखन चार लेखीत मात.

डाव ८६.

अथ वैलायतहैंदुस्थानाविशेषण चतुर्भिर्वर्षमाक्षिपति । मालती,
नृपरथहयपक्षौ मर्त्यभूपौ भवेता ॥ सचिवगृह्णतीये सस्तिरन्यः पदातिः ॥
प्रभुकलमचतुर्थे भूमिनाथः परश्चे-॥ त्रिजतुरगनिकाय्ये भूपपद्ये
पदातिः ॥ ७५ ॥

इनतुरग+ निकाय्यात्पचमेऽन्यः पदातिः ॥ सचिवतुरगनागागारपद्यौ
भटेमौ ॥

सचिवकलमगेहात्पंचमे मानवश्चे-॥ त्कथमवनिपद्यः सर्वसाधारणः
स्यात् ॥ ७६ ॥

(+ ' करम=उट ' असे पाहिजे. -स.)

वारका

सख्या ६

						रा	
					प	रा	
					प		
प							प
ह	प		घ	प			

जाहा प्रथम खेदून चार खेळीत मात.

‘ हिंदुरथानी विलायती दोन्ही तन्हेने होले ’ -म.

+प्या.-रा उं. ४. येथे पाहिजे. श्लोकात कल्यांची नजरचूक असले. -सं.

डाव ८७.

पंचमिवेचनमाशब्दते ।

तोटकम्,

निजगंधमगो नरपालहयः । सचिवो निजमदिरगो नृपतिः ॥

निजनागगृहे किञ्च वत्स पुरो । मनुजा परराष्ट्रिजनीति गृहे ॥७७॥

सचिवो निजघोटकसप्तमगः । करिणौ सचिवोष्ट्रगजादिमगौ ॥

नृपसत्तिमतंगजमानवक्रौ । निजमदिरगौ कयमिनवधः ॥ ७८ ॥

धारका

सख्या ६

६		६				रा	
						प	प
						घ	
							प
	घ						प
			व				रा

जाहा

सख्या ५

जाहा प्रथम खेदून पांच खेळीत मात.

हाव ८८.

पचभिर्विधातिर शकते ।

सचिवरूपहयादिमाविनोष्ट्रौ । मभुकरितुरगामगौ भटोष्ट्रौ ॥
 सचिवकरितुरगमानवौ स्वे । नृपरययद्वसप्तमे प्रधान ॥ ७९ ॥
 अथ सचिवशहालये नृपोऽन्यः । सचिवकपदजातुपात्यष्टौ ।
 नृपकरिसचिवाश्च मानवौ द्वौ । निजनिलयगतावमात्यसप्तैः ॥ ८० ॥
 प्रथमशृङ्गतः करी मनुष्यो । यदि सचिवगजाचृतीपरोद्दे ॥
 तुरगपरिवृढः प्रधानकोष्ट्रः । त्रिघसति यदि पचमे समानः ॥ ८१ ॥

धारका

सख्या ८

य	ह						
	प				व		प
प							
		ध					
			प				
प	प		व			उ	प
	श					उ	

जाडा

सख्या ७

जाडा प्रथम खेळून पांच खेळीत मात

डाव ८९.

पुनः पंचमिवैषातरं शंकते ।

द्रुतविलंबितम्,

सचिवतद्वयपंचमगौ ह्यौ । सचिवचक्रितुरंगमतुर्गौ ॥

सचिवचक्रिवरो रयभूमजौ । सचिवसतिनृपेमगृहादिमौ ॥ ८२ ॥

गजमतौ नृपतत्तुरगाग्रिमौ । सचिववाजितृतीयगृहे भटः ॥

परनृपो निजमंदिरगो गजौ । सचिवतद्वययोः प्रथमस्थितौ ॥ ८३ ॥

सचिवमत्स्यगृहे तुरगः परो । नृपर्यालयपंचमगो ह्ययः ॥

नृपतिमंथिरयालयतः पुन- । यदि तृतीयगतौ भटमग्रिमौ ॥ ८४ ॥

तुरगयुग्ममतौ निजमंदिरे । नृपरयस्य भटोऽपि निजालये ॥

हृदि चिरं परिभाव्य निगद्यता । कथमय नृपवध उदीर्यते ॥ ८५ ॥

धारका

सख्या १२

		ह	ह	रा	उं		
	प		घ	प	प	प	
		घ		प			
	घ		घ				
	उ	व			प		
		प					
				ह		प	
	उ						रा

जाहा

सख्या ९

जाहा प्रथम गेहून पांच गेह्रीत मात.

डाव ९०.

पङ्क्तिर्वैधमाशंकते ।

नृपरयहयचारणद्वितीयो । गजभटनरनायका रयाश्चौ ॥
 नरपतिनुरगाद्यपचमस्यौ । जगपतिकरिवाजिनोः तृतीयौ ॥ ८६ ॥
 अथ यदि मनुजो नृपेमनुयै । यदि परकलम. प्रधानकोऽपि ।
 अवनिपश्यह्यचमे भटोष्टौ । यदि सचिवतदीयचक्रितुर्यौ ॥ ८७ ॥
 अधिवसति नरः प्रधानपष्टे । परमनुजपविनिजभगेहे ।
 भट्टरथकलभाः प्रधाननागौ—। वज्रगदिपुवसुगाः प्रधानकाश्चौ ॥ ८८ ॥
 यदि सचिवशहात्यसतमस्या—। विनहयसचिवोष्टकादिमस्यौ ।
 (श्लोक—पुढोल पृष्ठावर पहा.)

धारका

सख्या ११

		ह				उ	रा
						प	प
प			प			प	
उ				व		प	
		उ	प				ह
						प	प
			घ		ह	प	रा
ह			व			उ	

जाडा

सख्या १२

जाडा प्रथम खळून सहा खळीत मात.

रथकलमवरौ नृपेमवीत्यौ-। यदि किल मनुजो निजालयस्यौ ॥८९॥

इनतुरगतृतीयको भटश्चे-। दय वरकवयश्चिर विमाव्य ॥

अवनिपरिवृद्धः कय निवधः । कययत बुधसन्निधौ समाजे ॥ ९० ॥

डाव ९१.

पद्मिर्वधमाशकते ।

दुतनिलवितम्,

सचिवभूपतृतीयतृतीयगौ । रथहयो दुरगावनिनायकौ ॥

सचिवभूपगताष्टमपशुगौ । परनृपो निजदतिनिवेत्तने ॥ ९१ ॥

सचिवभूपतृतीयगतौ भटौ । नृपतिचन्द्रितृतीयगतौ हयः ॥

प्रभुमटे निजमदिरसस्थिते । कयमय नृपवध उदीर्यते ॥ ९२ ॥

बारका

सरया ५

घ							श
				५			
			५	५	घ		रा
				घ			
			उ				

जहा

मरुत ४

जाडः प्रथम सेव्य महा सेव्येव भाव

डाव ९२.

सप्तभिर्बेधमाधिपति ।

हरिणी,

नृपतिकलमौ भूपामात्यः, द्विपालयगौ मयः ॥
 सचिवतुरगाततुर्येऽमात्यो, नृपोष्ट्रकपचमः ॥
 इनकरिण्डातुर्ये चक्री, घरेदहयेमयो- ॥
 भवनपुरतो मर्त्यो भूयः प्रधानहयत्रिके ॥ ९१ ॥
 नृपतिसचिवागारोपात्यौ, तुरंगममंत्रिणौ ॥
 मनुजकलमौ मन्त्र्यश्वस्य, द्वितीयकवसमौ ॥
 सचिवकलभोष्ट्रागाराभ्या, तृतीयगतौ भटौ ॥
 नृपगजहयानाद्यौ मर्त्यौ, भटः सचिवारिगः ॥ ९४ ॥

षारका

संख्या १०

	प					प	प
प	रा	प					
					व		
	प						उ
			प				
	ह		व	व		प	प
ह							रा

जाडा

संख्या ७

जाडा प्रथम खेलून सात खेळीत मात.

डाव ९३.

सप्तमिर्वधं शंकते ।

मालती,

सचिवरयतृतीये तुर्यके पंचमे चे ॥ द्दटरययुगलं स्यात् घोटको भूपबाणे ॥

अथ सचिवतृतीये षष्ठके मंत्रिचीती ॥ नृपकरिहरिमर्त्यौ तत्तृतीयद्वितीयौ ॥९५॥

प्रभुरिममदगेहे स्वेमगेहे परेशो ॥ नृपकलमागृहाग्न्यौ चक्रिमर्त्यौ मटाश्रौ ॥

इनहययुगत्रयोः स्वोष्कृते प्रधानं ॥ नृपतिरयतृतीये घोटकः संप्रविष्टः ॥९६॥

सचिवकरितुरीये स्पंदनो चारणेंद्रः ॥ सचिवतुरगगेहात्सप्तमं संप्रविष्टः ॥

शुवि भयति बुधेंद्रा भूसुजो वंध एष ॥ मणत भयविहीना

निर्मराश्चेद्भवंतः ॥ ९७ ॥

चारका

संख्या ९

							रा
						प	उं
			घ		प		प
उं		उ		घ		प	
		उ					
		प	व				प
	ह					प	रा
		घ					

जाटा

संख्या ९

जाटा प्रथम रोडून सात रोडीत मात.

डाव ९४.

नवभिर्वधमाक्षिपति ।

मालती,

नृपसचिवरथाभ्या पञ्चमौ धोटकोष्ठौ ॥ सचिवरथहयाभ्या चक्रिमर्त्यौदुरीयौ ॥

इनकलभहयाभ्या भूपमर्त्यौ द्वितीयौ ॥ नृपकरिसचिवाभ्या त्र्यष्टमौ

वारणाश्वौ ॥९८॥

परनृपतुरगौ चेद्भूपनागोष्ठगेहे ॥ नृपइयगजमर्त्यौ तत्तृतीयद्वितीयौ ॥

अवनिपतिशृङ्गात्पोपात्यगौ मन्निषीतिः ॥ नृपकलभतुरीयानादिमौ

चक्रिणौ द्वौ ॥९९॥

अमात्येभाद्यचरमौ वारणौ यदि भूमुजः ॥ वधः कथं भवेदाशु पङ्क्ति-

स्तन्निबोधयताम् ॥१००॥

धारका

संख्या १०

ह			घ		घ		रा
						प	उ
							प
		उ		घ			उ
	प	उ					
							ह
				घ		प	रा
ह				व			

जाह्न

संख्या ८

जाह्न प्रथम खेळून नऊ खेळी मात

हाव ९५.

सुग्धरा,

डादगनिर्वधनादिपति ।

मूरोऽमात्यद्वितीये सचिवकरिगृहात्सप्तमे स्थंदनः स्या-॥

मत्स्योऽमात्यात्तृतीये सचिवहयगृहात्सप्तमेऽन्योऽवनीशः ॥

मत्स्यो राट्स्त्वृतीये सचिवकरिगृहात्सप्तमेऽन्यः पदाति-॥

मत्स्योऽन्यो मंत्रिद्वये यदि भवति कपं भूमिजो बंध एषः ॥२०१॥

बारका

संख्या ४

					उ०		
				प			
उ			प				
			प				
प	य		ह				

जाहा

संख्या ३ *

जाहा मध्य मेळून तीन रेळीत मात.

* विजयनगराचा टेंड, पुढे प्र०. मराठी भाषांतरात, उं-व ६-२.
येथे दिशा आहे. उं चूड आहे. आमच्या प्रतीत व संस्कृतश्लोकांत

उ-ब ह ५, येथे बरोबरच आहे. जाळ्या बाजूस तीनच बुदबळें असल्यास बारा खेळीत डाव होत नाही, म्हणून येथे (रा उं ८) उट आम्ही सुचविला आहे. -स.

[येथून पुढील पाचहि डावात, डाव न. ८३ त सांगितलेल्या कारणांरता 'पट' दिला नाही. -स.]

डाव ९६.

राजमंत्रिणोर्वैमुख्ये

अनुष्ठम्,

एकैक चलनामिप्रायेणादितः पराप्रामलभ्यात् त्रिभिर्वेध शक्ते ।

भूपोष्प्राश्वगजास्तेषा भटाः स्वस्वनिक्तेने ॥

परसैन्येऽपि सदृशे त्रिभिर्वेधः कथं भवेत् ॥२०२॥

केवळ हिंदुस्थानी तऱ्हा.

शुद्ध हिंदुस्थान बाजी. प्रथम दुसऱ्या राजाची चाल.

राजाचे सर्व धळ सर्व आपआपले घरीं. दुसरे राजाचेही तसेंच.

तीन बाजीत मात -म.

चारका प्रथम खेळतो व जाडा त्यावर ३ खेळीत मात करतो.

डाव [९७, ९८, ९९, १००.]

डावांची आरंभीची रचना चारही डावांत एकच असल्यामुळे ते एकत्र ठिकाणी दिले आहेत. -म.

अथ चतुर्विंशति धंधेषु व्यवस्थितिः कृतवैलक्षण्याभावात् युगपदेव तानाक्षिपति ।

यत्रोर्वीनाथमन्त्रीद्विरदहयरथाः, स्तम्भनुष्याः स्थिताः स्युः । सङ्घरा, स्वस्वागारेष्वथाऽन्यो, नरपतितिलकः सर्वसैन्यैः समानः ॥

स्याता तुल्यावमेवौ, कथयत चलनैः कीदृशैस्तच्चतुर्धा ।

तद्भेदान्भावयतो, रसिकपरिवृदा मद्वचामि क्षमध्वम् ॥ १०३ ॥

१ धुळे प्रतीत = स्थितिः अर्धे अष्टन, 'कृत...अक्षिपति' हा मनकूर गाळला आहे.

याचें ग्रंथकारकृत भाषांतरः—

“ आपले व दुसऱ्याचें सर्व आपआपले घरी. ^१आद्यंतयणे-
यरीची बाजीचा उत्तमोत्तम प्रकार ४ कसे चालावे” ॥१००॥” —मं.

२ याबद्दल या डावाच्या उत्तरांत खुलासा केला आहे.

३ हा सर्व मजकूर घुळें प्रतीत ९६ डावाखाली आहे.

उपसहार (गुरुस्तवन)

शार्दूलचिनीडितम्,

अद्वैतामृतमाधुरीलहरिकाम्पेरोरु पर्यकिंकां—

रुढः पंडितसार्धभौमपदवीं साम्राज्यमामोदयन् ।

शश्वत्संश्रितचित्तमोहजडतामीक्षाकटाक्षांचले—

धुन्वन् भातु तपोनिरस्तकलुषखेयंको वैभवः ॥१०४॥

इति श्रीत्रिवेण्णडाचार्यविद्वत्काविविरचितायां विलासमणि-
मंजरी द्वितीयः स्तवकः समाप्तश्चायं पूर्वखंडः । इति पूर्वपक्ष-
रहस्यं ॥ छ ॥

॥ इति श्रीत्रिवेण्णडाचार्यविरचितायां विलासमणिमंजरी-
टीकायां द्वितीयः स्तवकः समाप्तः ॥

॥ इति श्रीविलासमणिमंजन्याः पूर्वखंडः समाप्तः ॥

प्रश्नखंड संपूर्ण.

विलासमणिमंजरी

उत्तरखंड

[उत्तरें]

विलासमणिमंजरी

उत्तरखंड

स्तवक ३

[येथें प्रथम प्रक्षलहाच्या आरमीची टीप पहावी या खडातील उत्तरातील श्लोक हे कर्त्याचें मायाप्रभुत्व व शीज पचरचनाचातुर्य दाखवितात. बुद्धिवळाचे डाव सोडविण्यास अगर उत्तरे समजण्यास, त्याचा काही उपयोग नाही. प्रथकारानें उत्तरे प्रभातील मायातराप्रमाणें बोजड भाषेत लिहिली आहेत. जसें—उट—बजीराचे घोड्याचे ५ वे घरी. इ. परंतु तसें न छापता आसी हल्लीं चालू पद्धति सक्षिप्त लेखन पद्धति स्वीकारली आहे. —स.]

संक्षेप चिन्हें.—

रा=राजा, ब=बजीर, उ=उंट, घो=घोडा, ह=हत्ती, घो×उं=घोडा उटास घेतो. (×= मारण्याची खुण), श.=शह, का. श.=काटशह; व्यादेसात किंवा व्यादी=व्यादीचा डाव करतो.

संक्षेप चिन्हांचा सारांश

रा-१=राजाच्या १ ले घरी,	ब-१ बजीराच्या १ ले घरी;
रा उ-१=राजाच्या उटाच्या १ रे घरी,	ब उ-१ " उटाच्या १ रे "
रा घो-२= " घोड्याच्या " ,	ब घो-२ " घोड्याच्या "
रा ह-२= " हत्तीच्या " ,	ब ह-२ " हत्तीच्या "

प्या-राघो २=प्यादा राजाच्या घोड्याच्या २ रे घरी. इ०.

परपक्षाच्या शेळी, जेथे दिल्या नाहीत, तेथे त्यास एकच शेळी असते. हे सांगितले आहेच. त्यास दोन किंवा अधिक शेळी असल्यास पक्षादी शेळी दिली जाते. ती जाह्या याजूच्या त्या नवरच्या

खालीच वा. असें लिहून कोसात दाखविली आहे. काही डावात पर-
पक्षाच्या स्वतंत्र खेळी, जाळ्याच्या प्रमाणेंच दिल्या आहेत. ग्रंथकारानें
बारक्या बाजूच्या ज्या खेळी दिलेल्या आहेत, त्यांच्या मार्गे (+) खूण
आहे. मोठ्या डावाम परपक्षाची एकच खेळी असूनहि, संशय राहूं नये
म्हणून, काही ठिकाणी तद्या खेळी, आम्हीं दिल्या आहेत. —सं.)

श्रीगणेशायनमः ।

अथ विजयानुक्रमः ।

प्रभोत्तराणि सर्वाणि सप्रवक्ष्याम्यनुक्रमात् ॥

तदवातरभेदास्तु श्रेयाः शिष्टप्रचारतः ॥

एकस्य लिख्यते पक्षो यत्रानन्यगृहः परः ॥

यत्रान्यस्य विशेषः स्यात्तावच्चत्र विलिख्यते ॥

(प्रभखंडातील) प्रभाचीं उत्तरे अनुक्रमानें सागतो. वा (उत्तरांत)
दिलेल्या उत्तरखेळीज दुसरे त्यात भेद आहेत. ते या खेळात निष्णात
(शिष्ट) अशा लोकाकडून समजून घ्यावेत.

जेथे एक (विजयी) पक्षाच्याच चाली दिल्या आहेत, तेथें परपक्ष
(बारका) एकच घरीं जाऊ शकतो (म्हणून त्याच्या चाली दिल्या
नाहींत.) त्याची (विशेष) चाल असेल, तेथें ती लिहिली आहे.

डाव १.

शशिवदना,

श्लोकः— यद्वयुगगंतुर्नृपगजमर्त्यात् ॥

परनृपवधःस्फुटतर एव ॥

ग्रंथकर्त्याचें भाषांतरः—बंधनाचा अनुक्रम सांगतो.

१ राजाच्या हत्तीच्या चौथे घरीं, प्याद्याचा शहानें मात.

जाळा

(१) प्या.—रा ह. ४ ये घरीं.—(शह.)—प्यादी.

डाव २.

शशिवदना,

नृपद्वयतुयै सचिवकशाहस्तदनु मनुष्यान्नरपतिवधः ॥ २ ॥

जाडा

बारका

१ व.-रा घो. ४ घरी

२ प्या. × व. (घ.)-प्यादी

बारकाच्या चाली अवश्य एकच आहेत.

डाव ३.

अनुष्टुप् ,

शाहः प्रधानतो भूषादतिपञ्चमसन्नि ॥

गृहद्वयगतात्कुभिमत्यांद्वयः स्फुटस्ततः ॥ ३ ॥

जाडा

बारका

१ व.-रा ह. ५ वे घरी.

२ प्या.-रा ह. ४ (घ.) प्यादी.

डाव ४.

नगःस्वरूपिणी,

अमात्यघोटकाष्टमे गजान्नुप वदेत्ततः ॥

प्रधानतोऽश्वसप्तमे मनुष्यवधन ततः ॥ ४ ॥

जाडा

बारका

१ ह.-व घो. ८

२ व.-घो. ७

३ प्या.×ह.-अय. व. घेतो. (घ.)-प्यादी.

टीपः—मूळ ससृत्त प्रमांत, परपक्षाचे घोडे, मथिषयोष्टपठे तुरगः
म्ह. घोट—व उ ६, असे आहे. घुळें प्रतीत, कर्त्याच्या मराठी
मापांतरांतही संच आहे. परंतु आमच्या प्रतीत मराठी मापांतरांत
घोडा, वजीराच्या हत्तीच्या ६, असा आहे. त्याप्रमाणें प्रमात

केली आहे. परंतु घोडा—वह. ६, अगर वतं ६, येथे असला तरी उत्तरांत फरक पडत नाही. —सं.

डाव ५.

पंचचामरः,

मृपं प्रधानतो वदेत् स्वकीयघोटकाष्टमे ॥
प्रधानदतिपचमान्द्रटोऽपि यष्टमाविशेत् ॥
ततः परोऽतिकुठितो गजं क्वचित्प्रचालयेत् ॥
भटे निहत्य मानवान्द्रपस्यबधनं ततः ॥ ५ ॥

जाडा

बारका

- १ व.-व घो. ८ ह. × घ.
२ प्या.-व ह. ६ ह.-कोठेही
३ प्या. × प्या. (घ.)-प्यादी.

डाव ६.

द्रुतविलंबितम्,

निजहयातिमसद्गनि मञ्जितो ॥
नरपतिं प्रवदेदथ घोटकात् ॥
रथनिकेतनसमसद्यगा-, ॥
दथभटान्द्रपबधनमिष्यते ॥ ६ ॥

जाडा

बारका

- १ व.-घो. ८ वे.
२ घो.-व सं. ७ वे.
३ प्या.-व घो. ६ वे. (श.)-प्यादी.

मं० ३ री खेळी “ प्याद्या एक घर पुढें जावा ” अशी देतात.

टीपः—संस्कृत प्रभात व धुळें प्रतीच्या कर्त्याच्या भाषातरातहि, परपक्षाचा (बारका हत्ती) हत्ती, राजाच्या उद्यच्या १, असें आहे. परंतु आमच्या पोर्चीतील मराठी भाषातरात ‘ हत्ती राजाच्या घोड्याच्या १. असें आहे. कोठेही, असला तरी उत्तरात फरक पडत नाही. —सं.

ढाव ७.

द्रुतविलवितम्,

नृपतिपंचमगः कलमस्ततः । प्रमुग्धाष्टमगः नृपति वदेत् ॥

सचिवमंदिरपठगृहे हया-। दयमटान् नृपवध उदाहृतः ॥ ७ ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.-रा. ५ वे घरी

४ प्या.-रा घो. ५ वे.(घह)

२ ह.-रा. ८ वे घरी.

प्यादी.

३ घो.-व. ६ वे.

ढाव ८.

अनुष्टुप्,

गजाहारणमाहृत्य प्रधानेन नृप वदेत् ॥

गजाष्टमे प्रधानेन पुनरेव नृप वदेत् ॥ ८ ॥

प्रधानवारणागारसप्तम कुजरो व्रजेत् ॥

कुठः किंवा करोत्वन्यः तदूर्ध्वं मटवधन ॥ ९ ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.५ह. (काटगृह)

३ ह.-व ह. ७

२ व.-व ह. ८

४ प्या -रा. ७ (घ)-प्यादी.

ढाव ९.

अनुष्टुप्,

शाह दद्याद्धारणेन मूप कुजरसप्तमे ॥

प्रमुर्वाभ्यष्टमगृहे प्रधानेन नृप ततः ॥ १० ॥

पचमात् षष्ठमुद्रच्छेद्घटः पश्चादिकुठितः ॥

परः कचित्शिपेदुष्टं तदूर्ध्वं मटवधन ॥ ११ ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.-रा ह. ७

३ प्या.-रा घो. ६

२ व.-रा घो. ८

४ प्या.-घो. ७ (घ)-प्यादी.

टीपः—प्यादा पाचव्या घरातून सहाव्या घरीं द्यावा. व दुसरा कुंठित झाल्यामुळे उट कोठेही खेळो, नंतर प्यावाचा सहाव्या मात. —म.
प्यादी गमतीची.

डाव १०.

पचचामरः,

इनोष्टसप्तमे गज निवेश्य मन्त्रितो नृप ॥
वदेत्ततो घरापतेर्मटोऽपि षष्ठमाविशेत् ॥
परोऽथयुक्तिकुठितः कचिद्रज क्षिपेत्ततः ॥
प्रधानशाहतो नृप विमह्य (धु.—लिलप्य) मर्त्यवधन ॥१२॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.—रा उ. ॥

१ व.—उं ६ (श.)

२ प्या.—रा. ६

४ प्या.—रा. ७ प्यादी.

नेहमी प्रचारात येण्यासारखी असून बहारीची । —स.

डाव ११.

पचचामरः,

प्रधानसप्तमिस्तमेऽथवा नृपाष्टमे गजा—॥
नृप वदेत्ततो गजाष्टमे द्विपातरात्पुनर्वदेत् ॥
प्रधानमदिराष्टमे गजात्पुनः प्रधानतः ॥
स्वधष्टगात्ततः पर पदातिवध ईरितः ॥ १३ ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.—रा. ८ वे घरी

४ व.—व. ६

किंवा व. ७ वे,,

५ प्या.—ह. ६ (श.)

२ ह.—ह. ८

प्यादी.

३ ह. व. ८

प्यादी चांगली असून नेहमी खेळताना येण्यासारखी आहे —स.

डाव १२.

तोटकम्,

रयपष्टगतात्सचिवान्नुपतिं, प्रवदेदयतद्रयसप्तमगा—॥

खुरगाष्टमगादय तद्रयपष्टगतान्मनुजान्तु ततः ॥ १४ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ब.-व उं. ६		४ घो.-व घो. ६	
२ ब.-उं. ७		५ प्या.-घो. ७-(शह)	
३ ब.-घो. ८		प्यादी.	

डाव १३.

पंचचामरः,

गजप्रधानसप्तमे विकृष्य मन्त्रितो नृप ॥

घदेभिजोष्ट्रसप्तम ततो विदोन्महीपतिः ॥

नृपोष्ट्रपष्टमाविशेत् प्रधानमष्टमे गजा— ॥

नृपं घदेद्धरापतिस्ततो मटाक्षिवश्यते ॥ १५ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.-व. ७		४ ह.-व. ८	
२ रा.-रा उं. ७		५ प्या.-घो. ७ (शह)	
३ ब.-रा उं. ६		प्यादी.	

हुचमल्लीच्या प्रकारची प्यादी. -घ.

डाव १४.

अनुष्टुप्,

हयाष्टमविनिध्वात्तुरगाद्वारणानृपं ॥

वदेत्ततो मन्त्रितस्याभिजचन्निष्टाष्टगात् ॥ १६ ॥

ततोऽमात्याष्टगाजामानृपाष्टममताद्रबात् ॥

तदूर्ध्वं मटयंषस्तु स्फुट एव न संशयः ॥ १७ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ घो.-घो. ८		४ ह.-रा. ८	
२ व.-व. ८		५ प्या.-रा सं. ६ (शह)	
३ ह.-व. ८		प्यादी	

येथें, पर्वत जर महमदाकडे येत नसेल तर महमद पर्वताकडे जाईल, या म्हणीचें स्मरण होतें. उत्तम प्रकारची प्यादी आहे. -म.

डाव १५.

भुजगप्रयातम्,

प्रजन्मानवः पञ्चम भूपनागा-॥ इम मन्त्रिवर्यो भटौदतिपट्ट ॥

ततो भूमिपालः क्वचित्सप्रयायात् ॥ पदातिं निहत्याशु बधस्ततस्यात्

॥ १८ ॥

परस्यान्यथाचलमे चतुर्भिरेव बंधः परिभाषनीयः ॥

जाडा.	बारका	जाडा.	बारका
१ प्या.-ह. ५		४ रा.-घो. २	
२ व.-ह. ८		५ प्या.-प्या.(घ.)-प्यादी	
३ { प्या.-ह. ६ घा+ह-व घो १			

“दुसरा तफावतीनें चालत्यास म्हणजे ह.-व. घो १ लें घरी, गेल्यास चार बाजीत प्यादी.” प्र.

डाव १६.

वधस्थम्,

शाहः प्रधानाश्वगृहाष्टमे गजाच्च-॥ तस्तुरगात्सचिवाश्वसप्तमे ॥

पुनः प्रधानाजिजचक्रिसप्तमे ॥ पश्चात्तुरगात्सचिवोष्ट्रषष्ठगात् ॥ १९ ॥

भटस्ततो वारणमाहरन् प्रजे-॥ दमात्यकस्यदनषष्ठमदिरम् ॥

ततो भटाद्भूमिपतिर्निबध्यते ॥ विमान्यमेतन्निपुण विचक्षणैः ॥ २० ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.-घो. ८

४ घो.-उं. ६

२ घो.-घो. ७ (म्ह. घो. व उं ५).

५ प्या. X ह.

३ व.-उं. ३

६ प्या.-उं ७ (श.)-प्यादी.

डाव १७.

अनुष्टुप्,

रथपठे प्रधानेन शाहः पश्चात्तिजाष्टमे ॥

रथाष्टमे पुनः पश्चाद्रथपठे गजात्तत ॥ २१ ॥

गजपठे प्रधानेन नागाद्वा नृपतिं वदेत् ॥

मटशाहाधरपतिर्वद्धो भूयात्ततः परं ॥ २२ ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ व.-रा. उं. ६

४ ह.-उं. ६

२ व.-व. ८

५ व.-ह. ६

३ व.-रा. उं. ८

६ प्या.-ह. ३ (श.) प्यादी.

डाव १८.

पंचचामरम्,

रथाष्टमे गजान्द्वयं वदेत्ततः प्रधानतोऽ-॥

वनीशनागपंचमे प्रधानमश्वपृष्ठं ॥

क्षमेशपृष्ठमंदिरे पुनः प्रधानतो नृपं ॥

स्वसप्तमे पुनस्ततः यदातिबंध ईरितः ॥ २३ ॥

जाडा.

बारका.

जाडा.

बारका.

१ ह.-उं. ८

४ व.-रा. ६

२ व.-ह. ५

५ व.-व. ७

३ व.-घो. ६

६ प्या X ह. (श.)-प्यादी.

डाव १९.

रथोद्धता,

राजसप्तमगृहे बदेन्नुप, ससितस्तदनु ससिसप्तमे ॥

मत्रितोऽय गजतो नरतरन् उष्ट्रकात्पुनरमात्वमाहरन् ॥२४॥

स्यदनाभरपतिं बदेत्पुनर्धारणं तदनु सहरन् रथात् ॥

मानवेन गजमाहरस्ततो बधनं नरपतेर्दृढं भवेत् ॥ २५ ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ घो.—रा. ७

४ उं. × ब.

२ ब.—रा घो. ७

५ उं. × ह.

३ ह. × प्या. (का. श.)

६ प्या. × ह. (श.) —प्यादी

“दुसरा. (बारका.) तफावतीने चालस्यास पाचा डावानी
मात होतो.” —म.

डाव २०.

भुजगप्रयातम्,

नृपेभो निजात्य मजेन्मंत्रिसते—॥ तृतीय गजो राट्चतुर्थ्याग्वमुष्ट्रः ॥

रथो भूमिपालोष्ट्रतुर्ये नृपेभा—॥ तृतीय गजो मर्त्यशाहस्ततः स्यात् ॥२६॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.—रा ह. ८

४ उ.—रा उ. ४

२ ह.—ब घो. ३

५ ह.—रा ह. ३

३ उं.—रा. ५

६ प्या. (श.)—प्यादी.

खुबीदार ! परराजा न हलविता, त्याचेंच प्यादे चातुर्याने पुढें
आणून प्यादी केली आहे. —स.

डाव २१.

पञ्चामरः,

रथो नृपालसप्तम हयः प्रधानसप्तम ॥

हयो धरेशपञ्चम हयस्तुरगतुर्यक ॥

ततोऽवनीशदंतिनस्तृतीयमाविशेद्रजः ॥

पदातिशाहतस्ततो महीशयंघनं स्फुटं ॥ २७ ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ सं.-रा. ७

२ घो.-घ. ७

३ घो.-रा. ५

४ घो.-रा घो. ४

५ ह.-रा ह. ३

६ प्या. (घ.)-प्यादी

परपक्षाच्च, हत्तीच्या दुसऱ्या घरातील प्यादें, सहाव्या घरी खुबीने
आणलें आहे. -सं.

डाव २२.

शादूलविक्रीडितम्,

आदौ घोटकतस्ततः सचिवतः पश्चात्परमाहिणो ॥

मातंगादयताहृद्यात्सचिवतः पश्चात्पुनर्मनितः ॥

द्याहो भूपरथाष्टमे तदनुराणागात्तृतीये गजात् ॥

पश्चान्मानवतः समोऽपि नृपतिर्वद्धो भवेत्सप्तभिः ॥ २८ ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ घो.-उं. ७

२ व.-उं. ८

३ ह. × प्या.

४ व. × प्या.

५ व.-उं. ८

६ ह.-रा ह. ३

७ प्या. (घ.)-प्यादी.

डाव २३.

मालती,

नरपतिरयगेहादष्टमे नागद्याहो ॥

नृपतिरयपदातेर्मदिरे चक्रिद्याहः ॥

तदनु रयपदातेस्त्रभूषः प्रयाया-॥

स्त्रचिवकरयपष्टे सतिद्याहः परस्तात् ॥

सचिवकलमगेहादष्टमे नागशाहः ॥

सचिवगजपदातिं सहरजागशाहः ॥

तदुपरि भटशाहात् भूमिपालो निवन्दो ॥

भवति निपुणमूढाधिबोधो दुस्तहः ॥१०॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.-रा. छं. ८

५ ह.-ह. ८

२ छं.-रा. छं. २

६ ह. X प्या. (घ.)

३ रा.-उ. २

७ प्या. (घ.)—प्यादी.

४ घो.-उ. ६

ढाव २४.

मालती,

प्रभुरथभवनात्मे नागशाहः प्रधाना-॥

न्मनुजहरणतस्यादीतिपठेऽथ शाहः ॥

पुनरपि हयवासादतिमेऽमात्यशाहो ॥

नृपतिभवनपठे मर्त्यमाहृत्य शाहः ॥ ११ ॥

सचिवतदनपठे सतिशाहः परस्ता-॥

दथ सचिवनिकाय्यात्मतमे चक्रिशाहः ॥

तदुपरि यदि मर्त्यान्मत्रिमाहृत्य शाहो-॥

भवति किल तदानीं सप्तभिर्मर्त्यवधः ॥ १२ ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.-छ. ८

४ घ. X प्या. (घ.)

२ घ. X प्या. (घ.)

५ घो.-घ. ६

३ घ.-घो. ८

६ छं.-घ. ७

७ प्या. (घ.)—प्यादी

डाव २५.

मालती,

नरपतिरथपथे चक्रिशाहो नृपाला-॥
 तुरगविशसनं स्यादुष्टकात्येऽय दंती ॥
 अथ निजमवनादेः पचमे चक्रिबर्या-॥
 सचिवकरथपथं वारणः सप्रयायात् ॥ ३३ ॥
 सचिवरथतृतीये घोटकस्तन्निवेश्य- ॥
 स्तदनु नृपमटात्स्याद्बंधनं भूमिभर्तुः ॥
 इदमतिदुरवापं धंधनं बुद्धिमद्भिः ॥
 चिरतरपरिभाष्यं सर्वथाऽनन्यचित्तैः ॥ ३४ ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ छं.-रा छं. ६

२ रा.-छो.

३ हं.-उं. ८

४ छं.-रा छं. ५

५ हं.-उ. ६

६ छो.-उ. ३

७ प्या. (श.)-प्यादी.

डाव २६.

पृष्ठी,

गजो नृपस्थाष्टम सचिवतुर्यगेह रथः ॥
 प्रधानहयतुर्यक तुरग आविशेन्मानयः ॥
 अमात्यकस्तिर्यक सचिवचक्रिगठ इषोः ॥
 गजे निजगृहात्यगे तदनुमत्येवथः स्फुटः ॥ ३५ ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ हं.-उं. ८

२ छं.-य. ४

३ शो.-क शो. ४ ।

४ प्या.-हं. ४

५ पो.-य उं. ६ •

६ हं.-हं. ८

७ प्या. (श.)-प्यादी.

† तिसरी खेळी चतुराईची असून परपक्षाचें प्यादें, आपल्या राजाचें घर अडविण्याच्या कामी योजण्यात बुद्धिमत्ता आहे. पहा. डाव न. १४. -स.

* येथें तिसऱ्या खेळींतील (म्ह. घो.-व ५) हा घोडा पुन्हा खेळण्याचा आहे. घो.-ह. ५ हा नव्हे. -स.

डाव २७.

द्रुतविलंबितम्,

सचिवचक्रितुरीयगृहे इयः ॥ सचिववारणषष्ठग्रहं गजः ॥

सचिवको निजघोटकपञ्चम ॥ सचिवमर्त्यगृह प्रविशेद्भयः ॥३६॥

तदनुषष्ठममात्यरथाद्भयः ॥ सचिववारणतुर्यगृह गजः ॥

अथ तुरगतुरीयमभीप्सुना ॥ इयभटेन वृपो विनिबध्यते ॥ ३७ ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ घो.-व उ. ४

५ घो.-व उ. ६

२ ह.-व ह. ६

६ ह.-ह. ४

३ व.-घो. ५

७ प्या. (श.)-प्यादी.

४ उ.-व. २

(डाव १४ पहा. -स)

डाव २८.

सम्परा,

गच्छेन्नागोरथात्, निजचरमग्रह घोटकश्चक्रियष्ट ॥

नागोऽमात्योष्टतुर्ये, यदि सचिवइयो राजतुर्ये करीद्रः ॥

चक्री राजस्तृतीय, तदनु च मनुजो वारण मत्रिण वा ॥

निपन् शह प्रदद्यादथ परनृपति. सप्तभिः स्याच्चिबद्धः ॥३८॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.-उ. ८

५ ह.-रा. ४

२ घो.-घो. ८

६ उ.-रा. ३

३ ह.-उ. ६

७ प्या. x व. निवा ह. (श.)-प्यादी

४ घो.-उ. ३

डाव २९.

मंदाक्राता,

शाहो देयस्तुरगभवनात्पृष्ठके चक्रिवर्या-॥
 श्राग हत्वा तदनु कलमाद्धारणात्स्वद्वितीये ॥
 सप्तेः पष्ठे पुनरपि रथान्मन्त्रिवर्यात्परस्ता-॥
 दूभूपालोष्ट्रप्रथमभवनात्पचमे स्यात्ततो नु ॥१९॥
 सति निम्नजिजरयवराजागशाहस्ततः स्या-॥
 दूभूयः सप्तेः प्रथमभवनात्तुर्यके चक्रिशहः ॥
 नागं हत्वा तदनु मनुजो भूमिपाल निरुध्या-॥
 दूभूयोभूयो मनसि निपुण धार्यतामेव वधः ॥४०॥

जाडा

वारका

जाडा

वारका

१ उं.-रा घो. ६

५ व.-उं. ५

२ उं. × ह. (काट श.)

६ उं. × घो.

३ ह.-ह. २

७ उं.-घो. ४

४ उं.-घो. ६

८ वा. ह. × उ.

८ प्या. × ह. (घ.) प्यादी.

डाव उत्कृष्ट आहे. -स.

डाव ३०.

मंदाक्राता,

राजोष्ट्रस्य प्रथमनिलयादष्टमे नागशाहो ॥
 भूयादुष्ट्रात्तदनु वसुधाधीशगेहात्तृतीये ॥
 पश्चात्सत्तिर्नृपमवनतः पचम सप्रयायात् ॥
 पश्चाद्देयो रथमवनतः पष्ठके सत्तिशाहः ॥४१॥
 स्वात्ये नागात्तदनु तुरगान्मन्त्रितुर्ये परस्ताः ॥
 दुष्ट्रात्तुर्ये निजकलमतः शाहमन्य प्रदद्यात् ॥

अग्रे गच्छस्तुरगमनुजः सार्वभौम निरुध्याद् ॥

भूयश्चित्यः कुशलमतिभिर्मत्स्यबधो विचित्रः ॥४२॥

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ ह.-रा. ८		५ ह.-ब. ८	
२ उ.-रा. ३		६ घो.-ब. ४	
३ घो.-रा. ५		७ ह.-उ. ४	
४ घो.-उ. ६		८ प्या. (श.)-प्यादी.	

डाव ३१.

मालती,

भटविशसनपूर्वे चक्रिवयेण शाहः । सचिवसदनतः स्याद्वृत्तिमे नागशाहः ॥

नरविशसनपूर्वे मन्त्रिशाह. पुरस्ता । दवनिपतिगृहातेऽमात्यशाहस्ततो नु ॥४३॥

सचिवकरिनिकाय्यात्सप्तमे नागशाहो । निजरथगृहपठे मन्त्रिशाहः परस्तात् ॥

निजकलभनिकाय्यात्सप्तमे मन्त्रिशाह । स्तदुपरि भटशाहाद्वध्यते भूमिपालः

॥ ४४ ॥

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ उं. X प्या. (श.)		५ ह.-ह. ७	
२ ह.-ब. ८		६ ब.-उं. ६	
३ ब.-प्या. (श.)		७ ब.-घो. ७	
४ ब.-रा. ८		८ प्या X ह. किवा ब प्यादी.	

डाव ३२.

पञ्चचामरः,

रथाष्टम गजो रथ. स्वपञ्चम भटो विशे-॥

त्प्रधानपट्टमदिरे भटो रथात्तृतीयक ॥

रथः प्रधानतुर्यक हयोऽपि चक्रिणपट्ट ॥

गजो निजातिष्ठ विशेःस्ततः पदातिवपन ॥ ४५ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.-उं. ८		५ उं.-व. ४	
२ उं.-उं. ५		६ घो. (आपले ४ घरचा) -उं. ६	
३ प्या.-व. ६		७ ह.-ह. ८	
४ प्या.-उं. ३		८ प्या. (श.)-प्यादी.	

डाव ३३.

भुजंगप्रयातम्,

हमः स्वातिमं चक्रितुयं शतागो । मजेन्मंत्रिनागस्य षष्ठं शतांगः ।
 स्वकं पंचमं मंत्रिनागः प्रयाया-॥ दमात्याश्चतुर्यं मनुष्योऽभिगच्छेत् ॥४६॥
 सतः पंचमं तत्पुरस्तः पदाति । स्ततः सप्तमं संप्रयायाद्विशंकः ।
 सतः पंचमात्पङ्कगेऽभिगंतु-। भट्टाद्भूमिपालस्य वंशः स्फुटः स्वात् ॥४७॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.-ह. ८		५ प्या.-घो. ४	
२ उं.-व उं. ४		६ प्या.-घो. ५	
३ उं.-व ह. ६		७ प्या. (घो. ४ परांतील)-श.	
४ ह.-ह. ५		८ प्या. (घो. ५ वे ")-श.-प्यादी.	

डाव ३४.

भुजंगप्रयातम्,

गञ्जोऽश्वात्पमीयात्तुरंगो रथात् । गजः सतिपष्ठं हयश्चक्रियं ॥
 अमात्यद्वितीयं रथस्तत्र मंत्री । रतुर्यं करीद्रस्ततो मत्स्यघारः ॥४८॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.-घो. ८		५ उं.-व. २	
२ घो.-उं. ८		६ व.-व. २	
३ ह.-घो. ६		७ ह.-व ह. ४	
४ घो.-उं. ६		८ प्या.- (घ.)-प्यादी.	

डाव ३५.

शार्दूलविक्रीडितम्

शाहो भूपरयाष्टमे गजवरात्पश्चादमात्यात्ततो ।
 गधर्वेण करिग्रहोऽयं तुरगः स्यान्मन्त्रितः पञ्चमः ।
 तस्योर्ध्वं ह्यतस्ततो द्विपवरात्पश्चाद्भटः षष्ठग-
 स्तस्योर्ध्वं रथतस्ततो मनुजतो बद्धो भवेद्भूपतिः ॥५९॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

- १ ह.-उ. ८ १ वजीर इरेस ६ ह.-घो. ८
 २ व.-रा उ. ६ ७ प्या.-घो. ६
 ३ घो.×ह. ८ उ.-उ. ७
 ४ घो.-व. ५(का.श.) + ४ वजीर ९ प्या.×व.(श.)-प्यादी.
 ५ घो.-व उ. ६ [घेतो.

डाव ३६.

मालती,

निजहययहयष्टे मन्त्रिशाहः परस्ता- । त्वचिवदुरगगेहात्सप्तमे चक्रिशाहः ॥
 वृषभवननिकाय्यादष्टमे नागशाहो । रथमघनिपतुयै कर्षयन्मन्त्रिशाहः ॥
 अथ नृपरथगेहात्पञ्चमे चक्रिशाह- । स्तदनु सचिवतुर्ये सप्रयायात्पदातिः ॥
 तदनु विगतशकः पञ्चमश्चायं षष्ठ । तदुपरि भट्टशाहाद्वध्यते भूमिपालः ॥५९॥

अत्र यदि निजगजो नास्ति परगज एव तत्स्थाने तिष्ठेत् तदा
 अष्टभिरपि बध इति विशेषः ।

जाडा

बारका

जाडा

बारका

- १ व.-घो. ६ ६ प्या.-व. ४
 २ उं.-घो ७ ७ प्या.-व. ५
 ३ ह.-रा. ८ ८ प्या.-व. ६
 ४ उं.-रा ४ ९ प्या.-व. ७ (श.)-प्यादी.
 ५ उं.-रा उ ५

येथें विजयी पक्षाचा (जाडा) हत्ती (रा. १) येथें आहे; त्या-
ऐवजी परपक्षाचा हत्ती येथें असेल तर आठ खेळीत धाडी होते, हा
विशेष आहे. -प्र.

डाव ३७.

पंचचामरः,

गजो रथास्यमाविशेद्रथस्तुरगपथक ॥
प्रधानपारणातिम गजो नृपान्वमुच्छ्रुकः ॥
हयो रथातिम विशेत्परप्रधानक पुनः ॥
स्वपथमदिरे विशेत्ततस्तु चक्रिमानवः ॥ ५२ ॥
निजद्वितीयमदिर परप्रधानक पुनः-॥
निजोष्ट्रपथम विशेत्प्रधानतस्तृतीयक ॥
रथो विशेद्गजः पुनर्नृपाश्चपथम विशे- ॥
च्छतागर्भमिच्छता भटेन रथेन ततः ॥ ५३ ॥

परस्यान्यथा चलने न्यूनसंख्येयव बंध उभेयः ।

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ ह.-उं. ८		६ प्या.-व. उ. ३	+ व.-उ. ५
२ व.-घो. ६		७ उ.-व. ३	
३ ह.-ह. ८ (घ.)		८ ह.-घो. ५	
४ वं.-रा. २		९ प्या. (ग.)-धादी.	
५ घो.-उ. ८	+ व.-व. ६		

" दुसरा तफावतीने चाललेस थोडक्यांत माव होतो." -प्र.

डाव ३८.

अथ मटवरो नैरातक्याद्ब्रजेद्रजपचम ।
नृपरयष्टहासुर्ये शाहो रथादय मानवः ।
सचिवकलमात्पष्ट गच्छेत्ततो मटशाहो ।
नरपरिवृढो बद्धो भूयादनुषा हृदि धार्यता ॥ ५८ ॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१. षो.-घो. ५

६ उं.-घो. ७

२ ह.-घो. ६ (श.)

७ प्या.-ह. ५

३ उं.-घो. ७

८ उं.-रा उं. ४

४ ह.-व. ८

९ प्या.-ह. ६

५ उं. X घो.

१० प्या.- (श.)-प्यादी.

डाव ४१.

नरपरिवृढस्यात्यागार प्रजेत्कलभस्तन-। हरिणी,
स्तुरगमनुज गर्तो हन्यादमात्यक पचम ॥
अथ रथवरोऽप्यन्याऽमात्यो निजोष्टृतीयक ।
तदनु मनुजस्तुर्य गच्छेत्परो रथमाहरेत् ॥ ५९ ॥
अथ नृपरयस्यात नागो भटो हयपचम ।
पर सचिवको नाग हन्यात्ततः सचिवः पुनः ॥
नृपहयभटागार पश्चाद्वयातिममाविरो-।
तदनु मनुजः सप्तः पष्ट ततो मटयधन ॥ ६० ॥
परस्यान्यथा चलने स्वल्पसंस्थया बंध उभेयः ।

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.-रा. ८

६ प्या.-घो. ५ व. X ह.

२ प्या. X प्या.

+ व. X ह

७ व.-रा घो. २

३ से. व. ५

+ व.-उ. ३

८ व.-घो ८

४ प्या. घो. ४

+ व. X उ.

९ प्या.-घो. ६

५ ह.-उ. ८

१० प्या.- (श.)-प्यादी.

‘हुसरा सफावतीनें चालस्यास गोदक्यांत मात होतो.’

डाव ४२.

मालती,

नरपतिरथपष्टं स्वेदनस्तप्रयाया-। दथ सचिवचतुर्यात्पचमं मानवोऽपि ।
 सचिवरथनिकाय्यात्सप्तमं भूमिपाल-। तदनु सचिवगेहस्थातिमं भूधरात् ॥ ६३ ॥

निजरथभवनात् भूमिनायोऽधिगच्छे-॥ दथ नृपरथगेहात्पंचमं घोटकोऽपि ।
 तदनु दुरगमर्त्यागारमुष्टः करीदो । नृपतिकलमगेह मर्त्यशाहस्ततस्यात् ॥ ६४ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ड.-रा उं. ६	६ रा.-उ. ८		
२ प्या.-च. ५	७ घो.-उ. ५		
३ रा.-उं. ७	८ ड.-घो. २		
४ रा.-ब. ८	९ ह.-रा ह. १		
५ रा.-रा. ८	१० प्या.- (श.)-प्यादी.		

डाव ४३.

हरिणी,

सचिवसदनादत्ये नागान्मृपं प्रथमं वदे-॥
 नृपतिभवनात्पष्टेऽमात्यात्ततो रथसप्तमे ।
 पुनरपि गजात्ताग कर्षन्, प्रधानवरात्ततो ।
 नृपरथगृहोपात्येऽमात्याद्रजालयपष्टगात् ॥ ६५ ॥
 पुनरपि गजात्सप्तः पष्टे पुनर्गजतःस्मृत-॥
 स्तुरगमवनोपात्य कर्षन् राजं सचिवात्पुनः
 नृपरथगृहात्पष्टेऽमात्यात्ततो भटवधन ।
 विविधविषया विज्ञातव्याः किलात्र निबंघने ॥ ६६ ॥

जाड़ा	बारका	जाड़ा	बारका
१ ह.-व. ७		६ ह.-उं. ६	
२ व.-रा. ६		७ ह.-घो. ६	
३ ह.-रा उं. ॥		८ ह.-घो. ७	
४ ह.-रा उं. ६		९ व.-उं. ६	
५ व.-रा उं. ७		१० प्या.- (घ.)-प्यादी.	

‘येथें विशेष आह्तेत.’-ग्र.

डाव ४४.

शिल्लरिणी,

रयाञ्छाहो देयो नृपमवनतुर्येऽय मनुजं ॥
 समाहृत्यामात्यात्तदनु नृपतार्तीयकण्ठे ॥
 रयोऽयः सस्थाप्यस्तदुपरि हयात्सप्तमण्डे ॥
 रपरथाप्यः पश्चात्कलममनुजस्वाम्रमवनं ॥ ६३ ॥
 मजेन्मन्मुष्टस्य प्रथमनिलय धोटकरः १
 तृतीय^१ संगञ्छेत्तदनु तुरगः स्पंदनः ३
 तुरीय संगञ्छेत्सचिवमवनाभागमनुज-
 श्रुत्यै तस्योर्ध्वं तदनु भटवधस्तु ॥ ६४ ॥

जाड़ा	बारका	जाड़ा	बारका
१ उ.-रा. ४		७ घो.-घो. ३	
२ घ. × प्या.		८ उ.-व. ४	
३ उ.-रा. ३		९ प्या.-४	
४ उ. घो. ७+		१० प्या.-४.	
५ प्या.-ह. ३		११ प्या.-४	
६ घो.-उ. १			

हा एवं लेख बार मनोरंजक अर्ह.

+ (४) उ-घो ७ ही गेली व.

^१तुरीय (मुळे मत.)

डाव ४५.

स्वतुर्ये शाहस्यात्कलमवरतः पंचमगृहे ॥ शिखरिणी,
 रयात्तुर्येऽमात्यात्तदनु सचिवात्सप्तमगृहे ॥
 प्रधानात्स्वोपास्ये नृपरयचतुर्ये कलमतः ॥
 स्वगेहास्येमात्याभिजगृहचतुर्ये पुनरिमात् ॥६९॥
 अथ क्षोणीपालप्रथममवनादष्टमगृहे ॥
 प्रधानाच्छाहस्यात्तदनु कलभात्पंचमगृहे ॥
 द्विपाच्छाहत्रयादथमनुजशाहाभरपति- ॥
 निबद्धः समाभ्यो निखिलनिपुणैर्निर्मलधिया ॥६७॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.-व ह. ४		७ व.-व. ८	
२ उं.-रा. ५		८ व.-ह. ८	
३ व.-व उं. ४		९ ह.-रा उं. ६	
४ व.-उं. ७		१० व.-ह. ६	
५ व.-व. ७		११ प्या.- (शह).	
६ ह.-रा उं. ४		प्यादी.	

टीपः:-धुळे प्रतीत, ७ व्या खेळीपासून अशी दुसऱ्ही दिली आहे:-
 'ग्रंथकाराच्या उलगड्याप्रमाणे...शेवटी प्यादा विनजोरी राहतो...
 पहिल्या सहा खेळी बरोबर आहेत.' इ. परंतु आम्ही वर सोडविल्या-
 प्रमाणे पहिल्या ७ खेळी बरोबर घेऊन उत्तर दिले आहे. सातव्या
 खेळीनंतर मूळ ग्रंथकाराच्या (चुकीच्या) खेळी अशा आहेत:-

धुळे संपादकांनी दिलेल्या खेळी. ग्रंथकाराने दिलेल्या खेळी.

जाडा	बारका	जाडा	बारका
८ ह.-रा ह. ४		७ व.-रा. ८	
९ व.-रा ८		८ व.-रा उं. ७	
१० ह.-ह. ५		९ ह.-ह. ४	
११ प्या. (शह)-प्यादी.		१० ह.-ह. ५	
		११ प्या. (शह)-प्यादी.	

डाव ४६.

वसततिलका,

नागोऽवनीपतिरथाष्टममाशुगच्छे -। न्मन्वुष्ट्रकोऽपि निजवंचममात्मतुर्ये ॥
सतिर्नृपः सचिवतुर्यमयोष्ट्रतुर्ये । सत्तेस्तृतीयमयनागतृतीयकं च ॥ ७१ ॥
९भाद्रयः सचिवतुर्यग्रहाभिगामी । मन्वुष्ट्रप्रथमय मन्निहयः प्रयायात् ॥
सर्वे गजेऽपि सचिवेमग्रहान्यमीया-। न्मन्त्यस्ततो नु मनुजाधिपतिं निरूप्यात्
॥ ७२ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ ह.-उं. ८		७ रा.-ह. ३	
२ उं.-उं. ५		८ उं.-घ. ४	
३ घो.-घो. ४		९ घ घो.-उं. ६	
४ रा.-व. ४		१० ह.-ह. ८	
५ रा.-उं. ४		११ प्या.-(शह)	
६ रा.-घो. ३		प्यादी.	

६ घो. म्हणजे व घो. प्या ४ प्या घरात असणारा घोडा. -उं.

डाव ४७.

हरिणी,

नरपतिगजात्यष्टे शाहो नृपो निजसत्तमे ॥
नृपतिमवनाद्भूयः पष्टे ततो रथपष्टके ॥
अथ रथबरोपात्यागारे ततः पुनरष्टमे ॥
निजरथग्रहात्यष्ट गच्छेत्ततो मनुजाधिपः ॥७३॥
तदनु मनुजाच्छाहोऽमात्यात्पुनर्गजपठगा- ॥
चदनु सचिवो राजेमादेस्तृतीयग्रह विरोत् ॥
अथ सचिवतो राजः पष्टे ततो मनुजाद्भवेद्-॥
अधिकदशभिस्तद्विरोध बुधैर्मंडबधन ॥७४॥

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ व.-रा ह. ६

७ रा.-उं. ६

२ रा.-रा. ७

८ प्या.-घो. ६

३ व.-रा. ६

९ व.-ह. ६

४ व.-रा घ. ६

१० व.-ह. ३

५ व.-उ. ७

११ { व.-रा. ६

६ व.-उं. ८

११ { बारका रा.-उ. १ किंवा ह १

१२ प्या.- (घ.) -प्यादी.

डाव ४८.

भुजगप्रयातम्,

अमात्यः स्वपृष्ठं करी भूपतुर्ये । नृपेभ्यस्तु गजः सप्रयायात् ॥

ततः पञ्चम भूपनागस्य नागो । नृपोपात्यगेह प्रधान प्रयायात् ॥ ७५ ॥

ततश्चक्रिणः सप्तम मन्त्रिवर्य- । स्ततो भूमिपाश्वस्य षष्ठं प्रधान ॥

अतो दत्तिनः सप्तम नागमर्त्यः । तुरगस्य पृष्ठं नृपः सप्रयायात् ॥

अतः सप्तम भूपसत्तेः पदातिः । प्रयास्यन्निरुध्वात्पर भूमिपाल ॥

ततो नागपृष्ठं नृपालोऽभिगच्छे- । ततोवीतिपृष्ठं भटः सप्रयायात् ॥ ७७ ॥

जाडा.

बारका.

जाडा.

बारका

१ व.-व. ६

११ व.-घो. ६

२ ह.-रा. ४

८ प्या.-ह. ७

३ ह.-रा ह. ४

९ रा.-घो. ६

४ ह.-ह. ५

१० रा.-ह. ६

५ व.-रा. ७

११ प्या.-घो. ६

६ व.-रा घ. ७

१२ प्या.- (घह.) -प्यादी.

॥ इति श्रीत्रिवेङ्गडाचार्यविद्वत्कविविराचितायां
विलासमणिमंजर्यां तृतीयः स्तवकः ॥ ३ ॥

विलासमणिमंजरी

उत्तरखंड

स्तवक ४

डाव ४९.

पंचचामरः,

अथ चतुर्थस्तवकं प्रक्रमयति ।

हयो नृपालसत्तमं गजः प्रधानकातिम । रथस्य पष्ठमदिरस्ततो विशेस्तुरंगमः ॥
तुरगमाद्गजं हरेद्वयोऽयच्चक्रितुर्यकं । तुरगमाद्भट्ट हरेद्वयः स्वपञ्चमंततः ॥७८॥
गजात्तृतीयमाविशेद्भट्टस्ततश्चतुर्थकं । ततस्तुपञ्चमं ततस्तदग्रिमालय ततः ।
हयोऽपि चक्रिसत्तमं पदातिशाहस्ततो । नियत्रितः परो नृपो भवेदिहान्य-
दुद्यता ॥ ७९ ॥

जाडा
१ घो.-रा. ७
२ ह.-व. ८
३ घो.-डं. ६
४ घो. X ह.
५ घो.-डं. ४
६ घो. X प्या.

बारका जाडा बारका
७ घो.-घो. ५
८ प्या.-ह. ३
९ प्या.-ह. ४
१० प्या.-ह. ५
११ प्या.-ह. ६
१२ घो.-डं. ७
१३ प्या.-(श.) प्यादी.

डाव ५०.

पंचचामरः,

स्वनागपष्ठमंदिर, प्रधानकोऽथ वारणः ॥
प्रधानसत्तिसत्तमं, प्रधानमुष्ट्पष्ठकं ॥

गजो हयाष्टमं गजो नृपाष्टम प्रधानको ॥
 नृपालपष्टमंदिर हयाष्टम गजो विशेष ॥ ८० ॥
 प्रधानमुष्टसप्तम *गजस्तुरगपष्टक ॥
 करी तुरगपष्टक प्रधानमुष्ट्यष्टकम् ॥
 गजस्तुरगपचम भटो हयात्तृतीयक ॥
 पदातिशाहस्ततो महीशबध ईरितः ॥ ८१ ॥

अत्र विशेषः स्वयमुन्नेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.-ह. ६		७ ह.-रा घो. ८	
२ ह.-व घो. ७		८ व.-रा उ. ७	
३ व.-व उ. ६		९ ह.-रा घो. ६	
४ ह.-घो. ८		+१० ह.-व घो. ६	
५ ह.-रा. ८		११ व.-उ. ६	
६ व.-रा ६		+१२ ह.-घो. ५	बजीर हरेस घालतो
		१३ व्या.-घो ३	
		१४ व्या.-(श) प्यादी.	

हा डाव कुतूहलपूर्ण असून दुसऱ्याचा बजीर ठेऊन प्यादी खुबीने केली आहे. या डावाने हल ग्रथकार आपल्या संस्कृत-उत्तरात 'अत्र विशेषः स्वयमुन्नेयः'—यातील विशेष खुबी स्वतः जाणावी असे म्हणतात. —स.

* धुळे प्रतीच्या संपादकांनी, या ओळीस पृ. ३८ '४' खूण करून टीप दिली आहे. ती अशी:—“ हा डाव चुकीचा आहे. श्लोकात हत्ती घोड्याच्या सहाय्या घरी लागोपाठ दोनदा खेळावा असे (पुढे चालू)

+ १० व्या खेळीत हत्ती-व. उ. ६,—किंवा व घो ६, किंवा-व ह. ६—येथे कोठेही खेळावा.

† खेळी न. १२ हत्ती,—व. उ ५, व. ६ ५ अथवा व. घो ५ येथे कोठेही खेळावा. —स.

डाव ५१.

मुजगप्रयातम्,

अनात्यस्वगधर्वपठ प्रयायात्, हयोपात्यगेह रयः सप्रयायात् ॥
ततः स्यदनाद्घोटकेंद्र निहन्वात्, हयोपात्यमुष्ट्रो रयान्मर्त्यमगः ॥ ८२ ॥
हयोपात्यमुष्ट्रो रयादश्वमगो, रयिः सतिवुर्यं मदान्मर्त्यमगः ॥
भटोऽमात्यतुर्यं रयो दतिगेहात्, तृतीय रयः सतिवुर्यं प्रयायात् ॥ ८३ ॥
प्रधानालयात्पञ्चम मानवोऽपि, प्रयायात्ततो मन्त्रिपष्ठ पदातिः ॥
ततो मर्त्यं शाहात्यरो भूमिनायो, निवद्धो मवेक्षित्यतामेव बधः ॥ ८४ ॥

(पान १६२ वरून टीप पुढें चालू)

आहे. तसें करता येणार नाही. उत्तरात हत्ती व बजीर लागोपाठ उटाचे सहावे घरी खेळण्यास सांगितलें आहे; तेंही चुकीचें आहे. शेवटीं प्याद्यानें राजास दहा दिव्यावर प्यादा बजीराचे मान्यात येतो, म्हणून डाव होत नाही. अन्य तऱ्हेनें कोणास डाव सुटल्यास त्यानीं कृपा करून आज्ञास कळविणें. —संपादक.”

डाव चुकीचा नाही. टीप चुकीची आहे. त्याच्या प्रतीत १० वी खेळी, ‘हत्ती-उटाचे ६’ अशी आहे. ती चुकीची आहे. आमच्या प्रतीत ती बरोबर दिली आहे. परंतु संस्कृत श्लोक पाहिला असता म्हणजे हा घोटाळा झाला नसता. त्यात ९ वी खेळी, गजस्तुरंगपट्टकं=‘हत्ती-राजाच्या घोड्याचे ६’ व १० वी खेळी, ‘करी तुरंगपट्टकं’=‘हत्ती बजीराच्या घोड्याचे ६’ असें बरोबर आहे.

या पोरीत मराठी भाषांतर चुकीचें असतें, त्या वेळीं संस्कृत श्लोकावरून डावाचा बरोबर ठळगदा होतो, अशा ही पेंदी दिसण्या आमचा अनुभव आहे.

याप्रमाणें खेळल्यास, डाव घार रजनीद ठात. —.

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.-घो. ६		१ रा. प्या. X प्या.	
२ उं.-घो. ७		१० प्या.-व. ४	
३ उं.Xघो. (का. घ.)		११ उं.-ह. ३	
४ उं.-घो. ७		१२ उं.-घो. ४	
५ उं.Xप्या. (मह. रा ४ वरील)		१३ प्या.-व. ५	
६ उ.-घो. ७		१४ प्या.-व. ६	
७ उ.Xघो.		१५ प्या.-(शह)	
८ उं.-रा घो. ४		प्यादी.	

कल्पनारम्य प्यादी ! प्रथमतः राजान्या हत्तीन्या सहाय्या घरातील प्याद्याने प्यादी करण्याचा मोह हातो. खेळी न. ११ व १२ ह्या बुद्धि-चातुर्याच्या असून सर्वच खेळ धिमेपणा व सावधगिरीच्या खेळाचा उत्कृष्ट नमुना आहे. -उ.

हाव ५२.

शिलशिणी,

नृपोपात्य मंत्री, तदनु नृपतेः पष्ठभवन ।
 गजोऽमात्योपात्य, सचिवकलभोपात्यमिभराट् ।
 अमात्यः स्व पष्ठ, यदि परनृपोऽप्युष्ट्रभवन ।
 विशेचेत्त्वामात्य, निजभवनपष्ठ प्रहिणुयात् ॥ ८५ ॥
 रथोपात्य मंत्री, तदनु च निजोऽसत्यमचिरात् ।
 रथो भूमीनायद्रिपसदनपष्ठ सचिवकः ।
 नृपोऽप्युष्ट्रोपात्य, तदनु नृगोपात्यसदन ।
 रथः पक्षाचनी, नृपतिभवनात्यस्यमग्रे ॥ ८६ ॥
 रथात्यष्ठ मंत्री, तदनु कलभोऽतिममिभो ।
 भटान्मर्त्य हन्यात्तदुपरि भटादश्चहननात् ।
 दद घाहो देयः परनरपतिः कुठितगति- ।
 भेर्वदीरा नित्य हृदि कलयतामाशु रक्षिकाः ॥ ८७ ॥

जाड़ा	बारका	जाड़ा	बारका
१ व.-रा. ७		९ उं.-रा ह. ६	
२ व.-रा. ६		१० व.-रा उं. ७	
३ ह.-व. ७		११ उं.-घो. ७	
४ ह.-व ह. ७		१२ उं.-रा. ५	
५ व.-व. ६		१३ व.-व. ६	
६ व.-व उं. ६		१४ ह.-ह. ३	
७ व.-व उं. ७		१५ प्या. × प्या.	
८ व.-व. ७		१६ प्या. × घो. (श.)-प्यादी. .	

दुसरा (बारका) तफावतीने (५ वे खेळीनंतर बारका राजा आपले घरी) चाललेस थोडक्यांत मात होले. -प्रं.

डाव ५३.

नृपाश्वसप्तमं नागो गजो घोटकपंचम । अनुष्ठुप्,
अमात्यतुरगोपात्यभवनं प्राविशेत्करी । ८८ ।
प्रधानं धनुषाशीशसप्तपष्ठमथाविधेत् ।
नृपेमपंचमं नागो गजो निजगृहं ततः ॥ ८९ ॥
परः प्रधानतो नागं गृह्णाद् न च वा पुनः ।
नृपालाकर्षणं स्पष्ट भटबंधः स्फुटस्ततः ॥ ९० ॥

जाड़ा	बारका	जाड़ा	बारका
१ ह.-रा घो. ७		१० ह.-रा उं. ६	+व.-ह. ५
२ ह.-रा घो. ५		११ ह.-उं. ७	रा. घो. ३
३ ह.-व घो. ७		१२ ह.-रा घो. ७	रा.-ह ३
४ व.-रा घो. ६		१३ व.-उं. ७	+व.-ह. ७
५ ह.-ह. ५		१४ ह.-घो. ६	
६ ह.-ह. १	+ व.-ह. ३	१५ व.-उं. ५	
७ व.-उं. ७	+ व.-ह. २	१६ रा.-घो. २	
८ ह.-व घो. ६	+ व.-ह. ३	१७ प्या.-(श.) प्यादी.	
९ व.-उं. ८	रा-ह. २		

“दुसरा तफावत चालत्यास थोडक्यांत मात होले.” -प्रं.

डात्र ५४.

पञ्चचामरः,

प्रधानमुष्ट्रपष्ठक, गजात्तुरगसप्तम ।
 गजेन मर्त्यसहतिः करी तुरगसप्तम ॥
 इमेन पत्तिस्तडन गजस्तुरगसप्तम ।
 ततस्तुरगपष्ठक स्वषष्ठमंदिर ततः ॥ ११ ॥
 प्रधानमश्वपष्ठक गजो निजातिम ततः ।
 करी प्रधानकातिम प्रधानमात्यपष्ठक ॥
 गजो रथातिमं ततः प्रधानमुष्ट्रपष्ठक ॥
 ततो गजातिम विशेषज्ञो रथस्थ पष्ठक ॥ १२ ॥
 गजपष्ठ मजेन्मत्री भटः पश्चाद् दृढव्रतः ।
 अमे गच्छन्भूमिपाल निरुध्यान्नात्र सशयः ॥ १३ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.-व. उं. ६		१० ह.-ह. ८	
२ ह.-घो. ७		११ ह.-व. ८	
३ ह.-प्या.		१२ व.-व. ६	
४ ह. घो. ७		१३ ह.-उं. ८	
५ ह.-प्या.		१४ व.-उ. ६	
६ ह.-घो. ७		१५ व.-ह. ८	
७ ह.-घो. ६		१६ ह.-उ. ६	
८ ह.-ह. ६		१७ व.-ह. ६	
९ व.-घो. ६		१८ प्या.-(शह) प्यादी.	

डात्र ५५.

पञ्चचामरः,

गजो नृपातिम रथस्तृतीयमात्मनो हयो ॥
 रथातिम हयस्ततो नृपालसप्तम विशेष ॥

नृपोऽश्वमदिर ततो नृपो गजद्वितीयक ॥
 नृपो हयात्तृतीयक नृपाद्भट्टस्य सद्धतिः ॥९४॥
 पुनर्हयात्तृतीयक भटो रयात्तृतीयक ॥
 भटोऽयच्चक्रितुर्यक प्रमुस्तुरंगतुर्यक ॥
 इनोरथस्य पचम प्रमुः प्रधानषष्ठक ॥
 नृपः प्रधानसप्तम हयो रयातिम ततः ॥९५॥
 रथस्य पचम मर्त्यस्ततः षष्ठ विशेषद्वटः ॥
 ततस्तुरंगमनुजाद्भूमिपालो निबध्यते ॥ ९६ ॥

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ ह.-रा. ८		११ प्या.-उ. ४	
२ स.-उ. ३		१२ रा.-घो. ४	
३ घो.-उ. ८		१३ रा.-उ. ५	
४ घो.-रा. ७		१४ रा.-ब. ६	
५ रा.-घो. १		१५ रा.-ब. ७	
६ रा.-ह. २		१६ घो.-उ. ८ +	
७ रा.-घो. ३		१७ प्या.-उ. ५	
८ रा.-प्या.		१८ प्या.-उ. ६	
९ रा.-घो. ३		१९ प्या.-घो. ७ (श.)-प्यादी.	
१० प्या.-उ. ३			

+ धुलें प्रतीत १६ वी खेळी, घो-उ ६ अशी आहे, ती चूक आहे. मूळ संस्कृत 'हयोरयातिम' घो-उ. ८, असें बरोबर आहे. आमच्या प्रतीत १८ वी खेळी नाही. परंतु मूळ संस्कृत पहाता, 'ततःषष्ठं (रथस्य) विशेषद्वटः' असें बरोबरच आहे. -स.

डाव ५६.

पंचचामरः,

इनाशसप्तम विशेषप्रधानमजसा गजो ॥

निजातिम गजो नृपद्वितीयमदिर ततः ॥

प्रधानमीशसप्तम गजो नृपालपष्ठक ॥
 परोऽथ युक्तिकुठितः प्रधानतो गज हरेत् ॥९७॥
 अमात्यचक्रिषष्ठक गजः प्रधानमात्मनो ॥
 रथस्य सप्तम ततो गजस्य पचम ततः ॥
 तुरगपष्ठक ततो गजस्य पष्ठमदिर ॥
 गजोऽथ सप्तिपष्ठक स्ततस्तुरगसप्तम ॥९८॥
 अधान्यभूमिपो निजप्रधानगेहमाभये-॥
 ततः स्वपष्ठमाविशेत्प्रधानमन्यभूमिपः ॥
 स्वचक्रिसप्त सभयेत्प्रधानमुष्ट्रपष्ठक ॥
 गजः प्रधानसप्तम गजो नृपालसप्तमं ॥९९॥
 अधान्यभूमिप, पुनः प्रधानगेहमाभयेत् ॥
 स्वचक्रिसप्तम तदा प्रधानमाभयेत्पुनः ॥
 स्वसप्तम तत. पर स्वपष्ठमाविरशेत्पुनः ॥
 पदातिष्ठाहतः परो महीपतिर्निबध्यते ॥१००॥

परस्यान्यथाचलने स्वस्वसख्ययैव बंध उन्नेयः ।

जाडा बारका जाडा बारका

१ व.-रा घो. ७	११ ह.-घो. ६	
२ ह.-ह. ८	१२ ह.-घो. ७	+ रा.-व. १
३ ह.-रा. २	१३ व.-व. ६	+ रा.-रा. १
४ व.-रा. ७	१४ व.-व उ. ६	
५ ह.-रा. ६	१५ ह.-व. ७	
६ ह.-व उ. ६	१६ ह.-रा घो. ७	+ रा.-व. १
७ व.-व उ. ७	१७ व.-व उ. ७	
८ व.-ह. ५	१८ व.-व. ७	
९ व.-घो. ६	१९ व.-व. ६	
१० व.-ह. ६	२० प्या. (श.)-प्यादी.	

हु. त. चा. थोडक्यांत मात. -मं.

ढाव ५७.

प्रधानरथपञ्चम, तुरग आविशेदन्यराट्—।
 रथचमवन हयः सचिवसप्तम चेत्परः ।
 प्रधानमवन हयस्तदनु सप्तिपष्ठ विशे— ।
 द्वयो रथग्रहातिम, परमहीडमात्यालय ॥ १ ॥
 हयो नृपतिसप्तमं, तदनु चक्रियष्ठ हयो ।
 हयः सचिवकातिम, परमहीपतिः स्वालय ।
 हयोऽथ रथसप्तम, सचिवपष्ठगेह ततो, ।
 रथातसदन ततः, कलमसप्तम प्राविशेत् ।
 ततो विगतसशयो, हयतृतीयगेह भटः ।
 चतुर्थमथ पञ्चम, तदनु षष्ठगेह विशेत् ॥ ३ ॥
 ततः कलममानवः करिनिकाय्यगेह व्रजे— ।
 द्वयोऽथ रथपष्ठक, तदनु मर्त्यशाहासृपः ।
 परोऽथ विनिवध्यते, फलयतां विधित्रं बुधा ।
 स्तुरंगवरमात्रतो, नृपतिकर्पणं दुर्धरं ॥ ४ ॥

परस्यान्यथाचलने स्वल्पसंख्यया बंध उन्नेयः ।

जाडा.	बारका	जाडा.	बारका
१ घो.—ब उं. ५ + रा.—उ. १		११ घो.—रा घो. ७	
२ घो.—ब. ७ + रा.—ब. १		१२ घो.—रा. ६	
३ घो.—घो. ६ रा.—रा. १		१३ घो.—उं. ८	
४ घो.—उं. ८ + रा.—ब. १		१४ घो.—ह. ७	
५ घो.—रा. ७ रा.—रा. १		१५ प्या.—घो. ३	
६ घो.—उ. ६ रा.—उ. १		१६ प्या.—घो. ४	
७ घो.—ब. ८ + रा.—रा. १		१७ प्या.—घो. ५	
८ घो.—उं. ७ रा.—उ. १		१८ प्या.—घो. ६	
९ घो.—ब. ६ रा.—घो. १		१९ प्या.—ह. ६	
१० घो.—रा. ८ + रा.—उ. १		२० घो.—उ. ६	
		२१ प्या.—(श.)—प्यादी.	

‘ दुसरा तफावतीने ’ चालल्यास थोडक्यांत मात ’ -अ.

एकट्या घोड्याने परराजा खेचीत नेऊन, प्यादी करण्याची कल्पना आश्चर्यकारक असून, खेळ मनोरंजक आहे. -स.

डाव ५८.

पंचचामरः,

अथापरचलनप्राथम्ये बधनक्रम दर्शयति ।

निजोष्ट्रषष्ठक परप्रधानमाविशेद्यदा ॥

गजो निजातिम परः प्रधानतो गज हरेत् ॥

गजो नृपाश्वसप्तम प्रधानमुष्ट्रसप्तम ॥

निजेभपचम ततः प्रधानमाविशेद्रथः ॥ ५ ॥

नृपोष्ट्रतुर्यमजसा प्रधानकस्ततः पर ॥

द्विपस्य षष्ठमात्मनस्ततो हि षष्ठमदिर ॥

परो नृपो निजालय प्रधानमीशषष्ठक ॥

परो नृपोष्ट्रमदिर प्रधानमुष्ट्रषष्ठक ॥ ६ ॥

गजो नृपालसप्तम प्रधानमात्मषष्ठक ॥

रथस्य सप्तम गजः प्रधानमश्वषष्ठक ॥

प्रधानमुष्ट्रषष्ठक गजो ह्यस्य सप्तम ॥

गजो ह्यातिम विशेषप्रधानमुष्ट्रसप्तम ॥ ७ ॥

गजस्तुरगषष्ठक प्रधानमश्वपचम ॥

प्रधानमुष्ट्रषष्ठक गजो ह्यस्य पचम ॥

गजो नृपालपचम प्रधानमुष्ट्रषचम ॥

गजोऽवनीशतुर्यक रथो निजातिम तत ॥ ८ ॥

प.-अ.-न्यनसंख्यया बंधः ।

वारका प्रथम खेळणें

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ ह.-ह. ८	व.-व उ. ६	१४ व.-व उ. ६	
२ ह.-रा घो. ७		१५ ह.-व घो. ७	
३ व.-व उं. ७		१६ ह.-व घो. ८	
४ व.-ह. ५		१७ व.-व उ. ७	
५ उ.-रा उ. ४		१८ ह.-व घो. ६	
६ व.-ह. ६		१९ व.-व उ. ५	
७ व.-व. ६	+ रा.-रा. १	२० व.-व उ. ६	
८ व.-रा. ६	+ रा.-रा उ. १	२१ ह.-व घो. ५	
९ व.-रा उ. ६		२२ ह.-रा ५	
१० ह.-रा. ७		२३ व.-व उ. ५	
११ व.-व. ६		२४ ह.-रा. ४	
१२ ह.-व उ. ७		२५ उ.-व उ. १	
१३ व.-व घो. ६		२६ प्या.- (श.)-प्यादी.	

दुसरा वफावतीनें चालल्यास थोडक्यात प्यादमात होतो. -अं.

डाव ५९.

मूळ पोधीत डावाचा आंकडा आहे; पण उत्तर नाही.

डाव ६०.

पंचचामरः,

अमात्यमर्त्यमदिर रघो गजः स्वतुर्यक ।

प्रधानमीशपठक गजो निजातिम विद्येत् ।

● ह्या डावाच्या मराठी खेळी छापताना धुळें प्रतीत चुका झालेल्या आहेत. त्यात दिलेल्या मराठी भाषांतरात जो क्रम दिला आहे त्याप्रमाणे डाव झळत नाही, व खेळीत न. ३, १५, १६ व २७ या चुकलेल्या आहेत. आमच्या प्रतीतील क्रम बरोबर आहे. -स.

गजो नृपाष्टम ततः प्रधानमीशषष्ठक ।
 गजो रयाष्टम ततः प्रधानमुष्टषष्ठक ॥ १३ ॥
 गजोऽयचक्रिसप्तम करी तुरगसप्तम ।
 गजो हयात्तृतीयक प्रधानमश्वषष्ठक ।
 निजाष्टम हयाष्टम तुरगसप्तम पुन-
 र्हयस्य षष्ठक पुनः स्वतुर्यमाविशेत्ततः ॥ १४ ॥
 तुरगतुर्यमदिर हयस्य पचम ततः ।
 पुनर्हयस्य षष्ठक रयस्य षष्ठक ततः ।
 गजोऽथवीतिसप्तम करी रयस्य सप्तम ।
 गजो रथातिम ततः प्रधानको गजाष्टम ॥ १५ ॥
 करी रयस्य षष्ठक गजस्तुरगमदिर ।
 ततः परप्रधानक तुरगषष्ठमाविशेत् ।
 नृपः प्रधानतुर्यक परप्रधानमजसा ।
 स्ववीतिचम विशेन्नृपस्तृतीयमाविशेत् ॥ १६ ॥
 परप्रधानक यदा हयस्य षष्ठमाविशे-
 न्दृषोनित्रद्वितीयक विशेत्ततोऽतिनिर्भयः ।
 परोऽथ युक्तिकुठितः प्रचालयेदमात्यक ।
 क्वचित्ततः पदातिना महीशवधन स्फुट ॥ १७ ॥
 परस्योक्तनियमातिक्रमे झटिति बंध इति विक्षेयः ।

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ उं.-व. २		४ ह.-ह. ८	
२ ह.-ह. ४		५ ह.-रा. ८	
+३ व.-रा घो. ६		६ व.-रा. ६	

+ ३ री खेळी, संस्कृत श्लोकात 'प्रधानमीशषष्ठम'च्या ऐवजीं
 'प्रधानवीतिषष्ठम' असे पाहिजे. -स.

डाव फार सुंदर व रत्नमोलाचा आहे. -स.

जाहा	वारका	जाहा	वारका
७ ह.-व उं. ८ (घ.)		१९ व.-व घो. ५	
८ व.-व उं. ६ (घ.)		२० व.-व घो. ६	
९ ह.-व उं. ७		२१ व.-व उं. ६	
१० ह.-व घो. ■		२२ ह.-व घो. ७	
११ ह.-व घो. ३		२३ ह.-व उं. ७	
१२ व.-व घो. ६		२४ ह.-व उ. ८	
१३ व.-व. ८		२५ व.-व ह. ८	
१४ व.-व घो. ८ (घ.)		२६ ह.-व उ. ६	
१५ व.-व घो. ७		२७ { ह.-व घो. १	
१६ व.-व घो. ६		२७ { वा.+व-घो. ६ (घ.)	
१७ व.-व. ४		२८ { रा.-व. ४	
१८ व.-व घो. ४		२८ { वा.+व-घो. ५ (घ.)	
हु. त. थो. मा.		२९ { रा.-रा. ३	
येथ पांच प्रकार सुलभ आहेत. -अं.		२९ { वा.+व-घो. ६ (घ.)	
		३० रा.-रा. २	
		३१ प्या.- (घ.) प्यादी.	

डाव ६१.

पंचचामरः,

प्रधानमात्मचक्रिणो द्वितीयमाविशेत्ततो ।

निजद्वितीयमंदिरं नृपद्वितीयकं ततः ॥

तुरंगतुर्यकं ततो रथो रथस्य तुर्यकं ततः ।

ततः प्रधानमंजसा हयात्तृतीयमाविशेत् ॥१८॥

रथात्तृतीयकं पुनः परो नृपो रथाष्टमं ॥

प्रधानमात्मभूपतेस्तृतीयसद्य सविशेत् ॥

रथो नृपद्वितीयकं प्रधानतस्तृतीयकं ॥

प्रधानमाविशेद्रथात्तृतीयमंदिर पुनः ॥१९॥

परप्रभुर्निजाष्टम प्रधानमीशतुर्यक ॥
 गजस्य तुर्यमदिर परप्रभुर्निजाष्टम ॥
 प्रधानमश्वतुर्यक हयास्तृतीयक पुनः ॥
 परो नृपो निजाष्टम प्रधानमुष्टसञ्जन. ॥२०॥
 तृतीयमाविशेद्रथो रथाद्वितीयक पुनः ॥
 परो नृपो रथाष्टम रथो हयादिम गज ॥
 प्रधानमर्त्यमदिर प्रधानमीशतृतीयक ॥
 गजो रथद्वितीयक करी रथस्य पञ्चम ॥२१॥
 परो नृपेभसप्तम प्रधानमुष्टकाग्रिम ॥
 रथास्तृतीयक पुनः परो गजस्य सप्तम ॥
 प्रधानमुष्टतुर्यक गजः स्वपञ्चम ततः ॥
 स्तुरगपञ्चम ततस्तुरगमातृतीयक ॥ २२ ॥
 ततो रथास्तृतीयक परो नृपो हयाष्टम ॥
 प्रधानमश्वसञ्जनस्तृतीयमाविशेत्पुनः ॥
 गजो रथादिम विशेदमात्यको रथाग्रिम ॥
 गजो रथास्तृतीयक परः प्रधानपञ्चम ॥ २३ ॥
 गजोऽप्यमात्यसञ्जनस्तृतीयक परप्रभुः ॥
 स्वतुर्यमाविशेद्रथो नृपास्तृतीयमदिर ॥
 परो रथस्य तुर्यक गजो रथातृतीयक ॥
 परः स्वतुर्यक पुन प्रधानको नृपाग्रिम ॥ २४ ॥
 परः प्रधानपञ्चम गज प्रधानसञ्जन-॥
 स्तृतीयक परप्रभू रथस्य पञ्चम ब्रजेत् ॥
 अमात्यको रथाग्रिम परस्तुरगपञ्चम ॥
 गजो हयास्तृतीयक परः करीद्रतुर्यक ॥ २५ ॥
 प्रधानमुष्टसञ्जनस्तृतीयमाविशेत्परो ॥
 नृपो गजस्य पञ्चम प्रधानमुष्टतुर्यक ॥

करी तुरंगपंचमं प्रधानमुष्ट्रपष्ठक ॥

गजो ह्यस्य सप्तम करी रयस्य सप्तम ॥ २६ ॥

प्रधानमश्वपष्ठक ततो गजस्य पष्ठकं ॥

गजस्तुरंगसप्तम प्रधानमुष्ट्रपष्ठक ॥

गजः प्रधानसप्तम प्रधानमीशपष्ठक ॥

गजो नृपोष्ट्रसप्तमं करी नृपोष्ट्रमदिरं ॥ २७ ॥

प्रधानमुष्ट्रपष्ठक गजो नृपाश्वमदिर ॥

पदातिशाहतस्ततो महीशवचन भवेत् ॥

इद किलोत्तमोत्तमं समस्तचित्तमोहदं ॥

पदातिवचन मुहुर्विचिंत्यता सुधीवराः ॥ २८ ॥

परस्यान्यथाचलने न्यूनसंख्यया बंधो विशेषः ।

हा डाष नवशिके खेळाडूनी चारचार अम्यासण्यासारखा आहे. विजयीपष्ठ (जाडा) याच्या मार्गात ५ अडचणी आहेत. त्या त्याने चतुराईने दूर करून प्यादी केली आहे. उत्तराचे टप्पे (१८, ३१, ४०, ४५,) खेळीमार्गे आगही या ११ खुणेने दर्शविले आहेत. खेळीपैकी १८।२१।५४।५६ या चार सुंदर आहेत. -स.

जाडा	थारका	जाडा	थारका
१ व.-व उ. २		११ व.-उ. ३	+ रा.-रा. ८
२ व.-व. २		१२ व.-रा. ४	
३ व.-रा. २		१३ व.-व ह. ४	+ रा.-रा. ८
४ व.-रा घो. ४		१४ व.-घो. ४	
५ उं.-व उ. ४		१५ व.-घो. ३	+ रा.-रा. ८
६ व.-रा घो. ३		१६ व.-उं. ३	
७ व.-रा उ. ३	+ रा.-व उ. ८	१७ उ.-उ. २	+ रा.-उं. ८
८ व.-रा. ३		१८ उ.-घो. १	
९ उ.-रा. २		१९ ह.-व. २	
१० उ.-व. ३		२० व.-रा. ३	

परप्रभुर्निजाष्टम प्रधानमीशतुर्यक ॥
 गजस्य तुर्यमदिर परप्रभुर्निजाष्टम ॥
 प्रधानमश्वतुर्यक हयात्तृतीयक पुनः ॥
 परो नृपो निजाष्टम प्रधानमुष्टसञ्जनः ॥२०॥
 तृतीयमाविशेद्वयो रथाद्वितीयक पुनः ॥
 परो नृपो रथाष्टम रयो हयादिम गजः ॥
 प्रधानमर्त्यमदिर प्रधानमीटृतीयक ॥
 गजो रथद्वितीयक करी रथस्य पञ्चम ॥२१॥
 परो नृपेभसत्तम प्रधानमुष्टकाग्रिम ॥
 रथात्तृतीयक पुनः परो गजस्य सप्तम ॥
 प्रधानमुष्टतुर्यक गजः स्वपञ्चम तत ॥
 स्तुरगपञ्चम ततस्तुरगमात्तृतीयक ॥ २२ ॥
 ततो रथात्तृतीयक परो नृपो हयाष्टम ॥
 प्रधानमश्वसञ्जनस्तृतीयमाविशेत्पुनः ॥
 गजो रथादिम विष्टेदमात्यको रथाग्रिम ।
 गजो रथात्तृतीयक परः प्रधानपञ्चम ॥ २३ ॥
 गजोऽप्यमात्सञ्जनस्तृतीयक परप्रभुः ॥
 स्वतुर्यमाविशेद्गजो नृपात्तृतीयमदिर ॥
 परो रथस्य तुर्यक गजो रथात्तृतीयक ॥
 परः स्वतुर्यक पुनः प्रधानको नृपाग्रिम ॥ २४ ॥
 परः प्रधानपञ्चम गजः प्रधानसञ्जन-॥
 स्तृतीयक परप्रभू रथस्य पञ्चम व्रजेत् ॥
 अमात्यको रथाग्रिम परस्तुरगपञ्चम ॥
 गजो हयात्तृतीयक परः करीद्रतुर्यक ॥ २५ ॥
 प्रधानमुष्टसञ्जनस्तृतीयमाविशेत्परो ॥
 नृपो गजस्य पञ्चम प्रधानमुष्टतुर्यक ॥

करी तुरंगपंचमं प्रधानमुष्ट्रपठकं ॥
 गजो ह्यस्य सप्तमं करी रथस्य सप्तमं ॥ २६ ॥
 प्रधानमश्वपठकं ततो गजस्य पठकं ॥
 गजस्तुरंगसप्तमं प्रधानमुष्ट्रपठकं ॥
 गजः प्रधानसप्तमं प्रधानमीशपठकं ॥
 गजो नृपोष्ट्रसप्तमं करी नृपोष्ट्रमंदिरं ॥ २७ ॥
 प्रधानमुष्ट्रपठकं गजो नृशायमंदिरं ॥
 पदातिशाहवस्ततो महीशबंधनं भवेत् ॥
 इदं किलोत्तमोत्तमं समस्तचित्तमोहदं ॥
 पदातिबंधनं मुहुर्विचित्र्यतां सुधीवराः ॥ २८ ॥

परस्यान्यथाचलने न्यूनसंख्यया बंधो विज्ञेयः ।

हा डाव नवशिके खेळाईनी वारंवार अभ्यासण्यासारखा आहे. विजयीपट्ट (जाडा) याच्या मागोव ५ अडचणी आहेत. त्या त्याने चतुराईने दूर करून प्यादी केली आहे. उत्तराचे टप्पे (१८, ३१, ४०, ४५,) खेळीमागे आम्ही या ५ खुणेने दर्शविले आहेत. खेळीरीती १८।२९।५४।५६ या फार सुंदर आहेत. —सं.

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.-व. २		११ व.-उं. ३	+ रा.-रा. ८
२ व.-व. २		१२ व.-रा. ४	
३ व.-रा. २		१३ व.-व. ४	+ रा.-रा. ८
४ व.-रा. ५		१४ व.-पो. ४	
५ उं.-व. उं. ४		१५ व.-पो. ३	+ रा.-रा. ८
६ व.-रा. ३		१६ व.-उं. ३	
७ व.-रा. उं. ३	+ रा.-व. उं. ८	१७ उं.-उं. २	+ रा.-उं. ८
८ व.-रा. ३		१८ उं.-पो. १	
९ उं.-रा. २		१९ व.-व. २	
१० उं.-व. ३		२० व.-रा. ३	

२१ ह.-उ. २		१४० ह.-घो. ३	+ रा.-ह. ४
२२ ह.-उ. ५	+ रा.-राह. ७	४१ व.-उ. ३	+ रा.-ह. ५
२३ व.-उ. २		४२ व.-उ. ४	
२४ व.-उ. ३	+ रा.-ह. ५	४३ ह.-घो. ५	
२५ व.-उ. ४		४४ व.-उ. ६	
२६ ह.-ह. ५		१४५ ह.-घो. ७	
२७ ह.-घो. ५		४६ ह.-उ. ७	
२८ ह.-घो. ३		४७ व.-घो. ६	
२९ ह.-वउ. ३	+ रा.-घो. ८	४८ व.-ह. ६	
३० व.-घो. ३		४९ ह.-घो. ७	
१३१ ह.-उ. १		५० व.-उ. ६	
३२ व.-घो. २		५१ ह.-व. ७	
३३ ह.-उ. ३	+ रा.-व. ५	५२ व.-रा. ६	
३४ ह.-व. ३	+ रा.-रा. ४	५३ ह.-उ. ७	
३५ ह.-रा. ३	+ रा.-उ. ४	५४ ह.-रा. ३	
३६ ह.-उ. ३	+ रा.-रा. ४	५५ व.-उ. ६	
३७ व.-रा. २	+ रा.-व. ५	५६ ह.-घो. १ (शह)	
३८ ह.-व. ३	+ रा.-उ. ५	५७ व्या.- (श.)-प्यादी.†	
३९ व.-उ. २	+ रा.-घो. ५		

दुसरा तफा० चा० थोडक्यांत प्यादी मास -म.

“उत्तमातील उत्तम आणि सर्वोच्या वित्तास मोह पाडणारी प्यादी.” -म.

† परपक्ष (वारका) याचा राजा इच्छित ठिकाणीं आणणे व त्याच्या हत्तीचा शह चुकविणे, हे साधण्यासाठी १ ते १८ पर्यंतच्या खेळी असून, खरा खेळ येथूनच सुरू होतो. विजयी (जाड्या) पक्षाचे प्यादी देणारे एकुलते एकच प्यादे शत्रूच्या हत्तीच्या तडाक्यातून चाल करून प्यादी देते.

टप्पे दाखविलेल्या खेळीपर्यंत डाव खेळून झाल्यावर एकवार पटाचें निरीक्षण करून पुढें जावें, म्हणजे कटाळा येणार नाही. याच पद्धतीनें ७६ ते ८० चा अभ्यास निरलसपणें केल्यास त्यातील कत्यांचें चातुर्य पटून आनंद होईल. -स.

डाव ६२.

अनुष्टुप्,

[प्रथकारांनं हा सर्व डाव सोडवून न दाखविता, १२ खेळी-पर्यंत सोडवून, दाखवून पुढील मार्गक्रमणाची दिशा दाखविली आहे व पुढें आपल्या बुद्धीनें डाव सोडवावा, अशी सूचना दिली आहे.]

उच्छ्रपष्टे प्रधानेन शाहः पश्चान्मतगजात् ॥

ह्यस्य सप्तमात्यश्चात्ताग घोटकसन्ननि ॥ १९ ॥

कर्पणप्रधानतः पश्चात्ततो दूरे नृप वदन् ॥

निजमातगभवने प्रधानेन नृप वदन् ॥ २० ॥

ततो भूमीशनागेंद्रमयनादष्टमे वदन् ॥

ततो नृप गजामात्यशाहाम्भामपकर्षयन् ॥ २१ ॥

वीतिद्वितीयसदने पातयेन्नृपति ततः ॥

स्ववीतिपक्षम गच्छेद्यत्र नागो गतो मयेत् ॥ २२ ॥

तत्पुरस्तान्नृप क्षिप्त्वा मनुजान् चालयेत्ततः ॥

तदूर्ध्वं भटवधस्तु क्षुट एव न सशयः ॥ २३ ॥

जाडा	शारका	जाडा	शारका
१ व.-उं. ६		७ व.-व. ह १	
२ ह.-घो. ७		८ व.-रा. ह ८	
३ ह.-व. घो. १		९ व.-घो. ८	
४ व.-उं. ५	+ रा.-ह. १	१० व.-उं. ८	+ रा.-ह. २
५ व.-व. ५		११ ह.-घो. ७	
६ व.-व. ४	+ रा.-ह. १	१२ व. उं. ६	[पुढील पानावर टीप

* पहा.

“ त्यानंतर अनुक्रमे वजीराचा व हत्तीचा शहाचे लगट” दुसरा राजास, घोड्याचे सातवे” घरी आणून, आपला राजा घोड्याचे पाचवे घरी निघावे, त्याउपर दुसऱ्याचा हत्ती त्या पटीत जेथे जाईल, त्याचे आढवे राजास आणून आपले हत्तीचे प्यादे, अनुक्रमे चालवावे. त्यानंतर सुमार सव्वादोनशें” बाजीत प्यादमात होते. पुढे सर्व स्पष्ट स्वबुद्ध्या जाणावे.” -प्र.१

[पान १७७ वरून पुढे चाल.

* धुळे प्रतीत या वारा खेळी पुढे दिव्याप्रमाणे आहेत. परंतु त्या-प्रमाणे खेळ जुळत नाही. आमच्या प्रतीत तिसरी खेळी ३ इ-रा. धो.११ अशीच चुकीची आहे.

३ हत्ती-राधो १ ८ वजीर-इ. ५

४ + वा. राजाचा हत्ती १ ९ वजीर-धो ५

६ वजीर-रा. इ ४. १० य उ. ६

दोन्ही प्रतीत हा फरक का पडला असावा याचें कारण सम-जण्यास मार्ग नाही. चुकाची मौज अजून पुढेंच आहे.

११ ही सूचना धुळे प्रतीत छापली आहे. तीत जाड्या दाहपातील शब्दान्दल पुढील शब्द आहेतः—

१ ‘हत्तीचा शहाचें उंट’ सर्वथ जावात उट हें मोदरे नाही. आमची अशी कल्पना घावते कीं ‘शहाचें’ व ‘ट’ हीं अक्षरेच धुळे प्रतीत असतील व मधला भाग कसरीनें खाला असावा म्हणून बुद्धि-बळातील ‘ट’कारात शब्द जो ‘उट’, तो तेथें ठोकून दिला असावा. अर्थात् हा आमचा तर्कच आहे.

२ ‘नवा घरी आणून’ पटांत आठच घरे असतात. मग नवव्या घरी उट आणायचा कसा! याचा समादकानीं काहींच खुलासा केला नाही. मुळात नसलेला जर उट आला आहे तर त्याची या ‘नवा’ घरात राहण्याची आयती सोयच झाली, म्हणावयाची!

३ ‘त्या सुमारांस सवादोनशें’ ‘सुमार(रें) सवादोनशें’ या वाक्याची ‘सुमारास सवा दोनशें’ अशी मुगळेंतोंड होऊन सधि तोड-ण्यात चूक झाली आहे.

(टीप पुढें चाल

ढाव ६३.

अनुष्टुप्.

परस्य वंघनानुक्रमः ।

अमात्यपचमं चक्री विशेषागो निजाष्टमं ॥

रथपटं विशेषश्चो मत्वंशाहस्ततो भवेत् ॥ ३४ ॥

अथ स्वस्य वंघनग्रहणानुक्रमः ।

प्रधानपंचमं चक्री विशेषागो निजाष्टमं ॥

स्वतृतीन हयश्चक्री सतिः पचममाविशेत् ॥ ३५ ॥

हयो गजादिमग्रहमुष्ट्रोऽपि निजमदिर ॥

निरुपायात्परः पश्चाद्भटाच्छाह प्रदास्यति ॥ ३६ ॥

(पृ. १७८ वरून टीप संपूर्ण.)

ग्रंथकाराच्या या सूचनेचा अर्थ असा आहे की, हत्ती व घोड्यांचे जोड शह देऊन, बाराव्या खेळीनंतर परराजास घोड्याचे सातव्या घरी आणवें व आपला (जाडा) राजा घोड्याच्या ५ वे घरी न्यावा. त्यानंतर दुसऱ्याच्या हत्तीचा शह वाचविण्यासाठी, त्या पट्टीत हत्ती जेथे आईल, त्याच्या आडवे (पर) राजा आणून, आपलें हत्तीचें प्यादें, पुढें सारावें. याप्रमाणें राजाच्या हत्तीचें तिसरें प्यादें, सुमारे सव्वादोनशें खेळीत प्यादी करतें.

अशा रीतीने छापलेली या बहुमोल डावाखालील सूचना खुद्द ग्रंथकार प. त्रिवेगढाचार्य यांना तरी कळेल की नाही कोण जाणे !

सर्व पुस्तकात संपादकांनी आपल्या पोथ्याचें कोठेंच वर्णन केलें नाही, म्हणून यातील प्रमादपरंपरा ही मूळ लेखकाची की संपादकाची हे समजण्यास मार्ग नाही. या डावाच्या उत्तरात, डावांत नसलेला संट आला आहे यावरून व इतर काहीं चुकावरून मूळ लेखकाच्या चुका असतील असे वाटत नाही. संपादकांनी अद्यापहि खुलासा करावा अशी आमची त्यांना विनंति आहे. त्याच्या दोन्ही पोथ्यांची अखेरची पाने मुद्रित असावीत असे दिसते. कारण पोथीचा लेखनकाल व ग्रंथ-संख्या ही त्यात नमूद नाहीत. —सं.

प्यादी देणें

प्यादी घेणें

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ उ.-घ. ५		१ उ.-व. ५	उ.उ.
२ ह.-ह. ८		२ ह.-ह. ८	उ.-घो. १
३ घो.-उ. ६		३ घो.-घो. ३	प्या.-ह. ४
४ प्या.- (शह.)		४ उं.-रा घो. ५	प्या.-ह. ५
प्यादी		५ घो.-ह. १	प्या.-ह. ६
		६ उ.-उ. १	प्या.-ह. ७
			प्यादी.

डाव ६४.

मटो नृपचतुर्थकं प्रसृतृतीयगेह मटो-॥

पृष्ठी,

भटः सचिवतुर्थक परनृपो निजाम्र विशेत् ॥

अमात्यरथमानवो यदि निजाम्रिभ तस्युशेत् ॥

परस्य मनुजस्तदा सचिवतुर्थगेह विशेत् ॥ ३६ ॥

प्रधानकरथो यदा तुरगपचम प्राविशे-॥

त्परस्य तुरगस्तदा नृपगजात्तृतीय विशेत् ॥

प्रधानमिभतुर्थक परनृपोऽप्यमात्यालया- ॥

स्तृतीयममिकाक्षयेत्तदनु मर्त्यशाहस्कृट ॥ ३७ ॥

अत्र नृपमंत्रिणोर्वैमुख्य वेदितव्यं । इति हेंदुस्थानरहस्य ।

जाडा.	बारका.	जाडा.	बारका
१ प्या.-रा. ४ + प्या.-रा. ३			
२ प्या.-व. ४ + रा.-रा. २			
३ प्या.-व. उ. ३ + प्या.-व. ४			
४ उं.-रा घो. ५ + घो.-रा ह. ३			
५ व.-व. ह. ५ (अ.) + रा.-व. ३			
६ प्या.-व. ५ (श.)-प्यादी.			

हिंदुस्थानी डाव आहे, म्हणून राजे वजीर समोरासमोर नार्हीत -ग्र.

डाव ६५.

पृथ्वी, अनुष्टुप्.

अथ वैलायतमटवधः ।

मटः सचिवतुर्गक परमटः प्रधानालया-।

तृतीयप्रचम विशेषेन्तृपचतुर्थगोह मटः ॥

परोऽपि रयमानवो यदि निजद्वितीय विशेषे- ।

ततस्तुरगपचम पर नृपो रयस्याग्रिम ॥ ३८ ॥

नृपेऽपचम मत्री स्वतृतीय परग्रमुः ।

ततो मनुजशोहेन बद्धो भूयान्महीपतिः ॥ ३९ ॥

जाहा

बारका

जाहा

बारका

१ प्या-ब. ४ + प्या.-ब. ३ ४ ब -रा ह. ५ + रा.-रा. ३

२ प्या-रा. ४ + प्या.-रा. उ. २ ५ प्या.-ब. ५

३ उ.-घो. ५ + रा.-उ. २ (शह.) -प्यादी.

‘ परबुद्धयप्रागल्भ्याधीन ’ Fool's mate. -स.

डाव ६६.

यसततिल्का,

परयंघनानुक्रमः ।

गधर्चगठमवन सचिव. प्रयाया-।

दुष्टः स्वपचमगृह रयतुर्थगोह ॥

मर्त्यो मटोऽपि रयपचममुष्टुर्थे ।

पत्ति. पदातिरय धोटकनाशु इत्यात् ॥४०॥

अथ यंघमहणानुक्रमः ।

हरिणी,

तुरगमवनात्यग मत्री रयो निजपचम ।

यदि निजमटागार भूषो नृपोऽप्य रयाग्रिम ॥

तुरगमनुजागार भूष. परस्तदनतर ।

यदि च मनुजागृहा दद्यात्तदा निजवधन ॥ ४१ ॥

प्यादी करणें.		प्यादी करावयास लावणें.	
जाढा	बारका	जाढा	बारका
१ व.-व घो. ६		१ व.-घो. ६	घो.-उ. १
२ उ.-रा उं. ५		२ उं.-उ.-५	घो.-व. २
३ प्या.-व उ. ४		३ रा.-रा. २	प्या.-ह. ४
४ प्या.-उं. ५		४ रा.-उं. २	प्या.-ह. ५
५ प्या.-उ. ६		५ रा.-घो. २	प्या.-ह. ६ (घ.) +
६ प्या. × घो. (श.) प्यादी.		६	कुजी- (कुंठितवधः)

Stale-mate

+ प्रभातील संस्कृत श्लोकात 'कुंठितवध' असे आहे. ही प्यादी नव्हे.-उ.

टाव ६७.

अनुष्टुप्, पंचमामरः,

गजभटाद्वंधनक्रमः ।

नृपाष्टम विज्ञेनागः प्रधान रयसप्तम ॥

निजाष्टम गजश्वक्रीतुर्यमुष्टस्ततः स्फुट ॥ ४२ ॥

अथ तुरगभटाद्वंधनक्रमः ।

सतीतुर्य भटो गच्छेद्भटोऽथ गजतुर्यक ॥

नृपाष्टम गजो मर्त्यो रयोपात्यनिकेतन ॥ ४३ ॥

धनुधाधीशमवन पंचम कुजरो व्रजेत् ॥

भटशाहात्ततो भूयाद्भूमीपतिनिबधन ॥ ४४ ॥

अथ वधप्रहणानुक्रमः ।

प्रधानमश्वपंचम नृपो हयात्तृतीयक ॥

नृपो गजेद्रतुर्यक भटो गजात्तृतीयक ॥

भटस्तुरगतुर्यक प्रधानमुष्टपृष्ठक ॥

गजो नृपातिम विज्ञेत्प्रधानमुष्टसप्तम ॥ ४५ ॥

उष्टस्तुरगमागारतृतीयमथ सविशेत् ॥

निरुपायात्पराः पद्यात्भटः शाह प्रदास्यति ॥ ४६ ॥

१ हत्तीच्या प्याद्यानें मात
करण्याचा प्रकार.

२ मात करून घेण्याचा
प्रकार.

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.-रा. ८

२ व.-उ. ७

३ ह.-ह. ८

४ उं.-उं. ४

५ प्या.- (श.)-प्यादी.

३ घोड्याच्या प्याद्यानें मात
करण्याचा प्रकार.

+ १ प्या.-घो. ४

+ २ प्या.-ह. ४

३ ह.-रा. ८

४ व.-उ. ७

+ ५ ह.-रा ५

६ प्या.- (श.)-प्यादी.

+ लुगा केलेल्या खेळी सुंदर आहेत. -स.

* डाव ६८.

पृथ्वी, पंचचामर;

गजमटबंधनक्रमः ।

धरेणरथपटक सचिन आविशेबेत्तलो ॥

रथो निजतृतीयक तदनु वारणस्वाधम ॥

प्रधानमपि वारणातिमनिकेतन प्राविशे-॥

चतस्तु मटशाहतः परमहीगतिर्बध्यते ॥ ४७ ॥

अथ तुरगमटाद्धनक्रमः ।

प्रधानमुष्ट्रपटक नृपस्तुरगपचम ॥

प्रमुद्गिनस्य पचम मटस्तुरगपचम ॥

रथः स्वपञ्चम विशेषद्रव्यः प्रधानतुर्यक ॥

निजाष्टम प्रधानकस्ततो भटान्निबधन ॥ ४८ ॥

अथ बधमहणानुक्रमः ।

प्रधानमुष्टपृष्ठक नृपः स्तुरगपञ्चम ॥

नृपोऽथदति पञ्चम रथः प्रधानकामिम ॥

रथस्तुरगपञ्चम गजो नृपालसत्तम ॥

गजो नृपाष्टम विशेषप्रधानमश्वपृष्ठक ॥ ४९ ॥

निरुपायात्परः पश्चाद्भटात्सचिवमाहरन् ॥

शाह प्रदास्यति तदा भवेत्त्वस्थ नियन्त्रण ॥ ५० ॥

१ हत्तीच्या व्याघानें मात.

२ घोड्याच्या व्याघानें मात.

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ व.-रा. उं. ६

१ व.-रा. उ. ६

२ उं.-उं. ३

२ रा.-घो. ५

३ ह.-ह. ८

३ रा.-ह. ५

४ व.-ह. ८

४ व्या.-घो. ५

५ व्या.- (श.)

५ उं.-व उं. ५

प्यादी

६ उं.-व. ४

७ व.-व. ८

८ व्या.- (श.)-प्यादी.

३ मात घेण्याचा क्रम.

१ व.-रा उं. ६

२ रा.-घो. ५

३ रा.-ह. ५

४ उ.-व. २

५ उं.-घो. ५

६ ह.-रा. ७

७ ह.-रा. ८

८ व.-घो. ६ प्या. X व (श.)-प्यादी.

(काळा) प्याद्याने वजीर घेतो.

हा डाव, वधग्रहणाचा उत्तम नमुना आहे. —स.

या डावाच्या मराठी उत्तराच्या खेळीत, दुसऱ्या डावातील खेळी घातल्या आहेत. त्यावरून नकल करताना दुसऱ्या डावाचे पान नजरेपुढे असावे अथवा ज्या पोथीवरून नकल केली ती चूक असावी, असे दिसते. अर्थात् अशा खेळी वगळून बरील उत्तर दिले आहे. —स.

डाव ६९.

गजतुर्यं हयो गच्छेदमात्यो निजपचम ॥ अनुष्टुप्,
मटशाहस्ततो भूयात्परभूपनिबधन ॥ ५१ ॥

अथ वधग्रहणविधिः ।

नृपालपष्ठ सचिबो रथोऽय हयवष्टक ॥

नृपतुर्यं रथः पश्चाद्रथोऽमात्यनृतीयक ॥ ५२ ॥

रथो भूमीक्षमवन चतुर्यं प्राविशेत्ततः ॥

निरुपयात्पर. पश्चाद्मटशाह प्रदास्यति ॥ ५३ ॥

मात देण्याचा क्रम

मात घेण्याचा क्रम.

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ घो-व ह. ४

१ व-रा. ६

२ व.-व ५

२ उं.-घो. ६

३ प्या.-(शह)

३ उं.-रा ४

प्यादी

४ उं.-व. ३

५ उं.-रा. ४ प्या X प्या. (शह) प्यादी.

हा डाव, उत्कृष्ट रचनेचा व मात घेण्याच्या (वधग्रहण) प्रकाराचा सर्वोत्तम नमुना आहे. —स.

डाव ७०

हयवष्ट रथो गच्छेद्मटो भूपालसमम ॥

अनुष्टुप्,

ततः पदातिशोहेन परभूपो निबध्यते ॥ ५४ ॥

अथ बंधग्रहणविधिः ।

करी निजाष्टम गच्छेदुष्टो हयतृतीयक ॥

इभतुर्ये हयः पश्चात्ततः परभटाभटि ॥ ५५ ॥

भटाभटि-एकमेकावर प्यादी, या अर्या हा सुटसुटीत शब्द, लक्ष्यात ठेवण्यासारखा आहे. -स.

प्यादी देणें.

प्यादी घेणें.

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ उ.-घो. ६		१ ह.-ह. ८	उ.-उ. १
२ प्या.-रा. ७ +		२ उ.-घो. ३	प्या.-ह. ४
३ प्या.-(श.)-प्यादी.		३ घो.-ह. ४ + प्या.×प्या.-(शह)	प्यादी.

+ धुळें-मतीत २ री खेळी, प्यादा-राजाचे ५, अशी दिली आहे. सी चुकीची आहे. संस्कृतात 'भटो भूपालसप्तमं' आहेच.

डाव ७१.

रथाष्टम विशेन्मत्री प्रभुतुर्यग्रह रथः ॥

अनुष्टुप्,

ततो भटो गज निमन्यरस्मै शाहमर्पयेत् ॥ ५६ ॥

अथ बंधग्रहणानुक्रमः ।

रथाष्टम विशेन्मत्री भूपतुर्ये रथस्ततः ॥

रथघष्ट हयः पश्चादयोऽपि निजपंचम ॥ ५७ ॥

निरुपायात्परः पश्चाद्गदात्तुरगमाहरन् ॥

शाह प्रदद्यात्तदनु स्वस्य वध. स्फुटो भवेत् ॥ ५८ ॥

प्यादी देणें.

मात घेण्याचा क्रम.

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.-उं. ८		१ व.-उं. ८	
२ उ.-रा. ४		२ उ.-रा. ४	
३ प्या. × ह. -प्यादी.		३ घो.-उं. ६	
		४ घो.-घो ५.प्या.×घो. प्यादी.	

डाव ७२.

अनुष्टुप्, पंचचामरः,

निजाष्टम विद्येन्मन्त्री प्रधानं रयसत्तमं ॥

मटस्तुरंगसत्तमं ह्यो निजाष्टमं विद्ये-॥

अथ घंघप्रहणानुक्रमः ।

निजाष्टम प्रधानकः प्रधानतुर्यमुष्टकः ॥

प्रधानमुष्टसत्तमं रयः प्रधानमंदिरं ॥

मटस्तुरंगसत्तमं ह्यो निजाष्टमं विद्ये-॥

त्रयो ह्यात्तृतीयकं ह्यद्वितीयमुष्टकः ॥ ६० ॥

आत्मपष्टं विद्येन्मन्त्री ह्यतुर्यं ततो वजेत् ॥

परः षडातिनाऽप्यात्थं गृह्णन् शाहं प्रदात्विति ॥ ६१ ॥

प्यादी देणें

मात घेण्याचा प्रकार

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.-व. ८		१ व.-व. ८	रा.-घो. २
२ व.-उं. ७		२ उं.-व. ४	रा.-व उं. ३
१ प्या.- (घ.)-प्यादी		३ व.-उं. ७	रा.-व घो. ४
		५ प्या.-घो. ७	प्या.-रा ह. ५
		६ घो.-घो. ८	प्या.-रा ह. ६
		७ उं.-व घो. ३	प्या. X उं.
		८ उं.-घो. २	प्या.-व ह. ५
		९ व.-व. ६	प्या.-व ह. ४
		१० व.-घो. ४ (श.)	प्या. X व. (श.)
			प्यादी.

डाव ७३.

पंचचामर, अनुष्टुप्,

गङ्गो रयस्य सत्तमं प्रधानमात्मपष्टकं ।

करी घरेशसत्तमं प्रधानमुष्टपष्टकं ॥

नृपाश्वसत्त्वमे गजस्ततो नृपोष्ट्रसत्तमः ।
 विश्वम्प्रधानतः पुनर्नृपस्य शाहदो भवेत् ॥ ६१ ॥
 रथाष्टम गजो मन्त्री गजात्य रथपष्ठकं ॥
 गजोऽमात्यो दतिपृष्ठ भटशाहस्ततो भवेत् ॥ ६२ ॥

अथ बंधग्रहणानुक्रमः ॥

रथः कलभमदिर रथपदातिगेह हयो ।
 गजोऽय रथमदिर करितृतीयगेह भटः ॥
 इभोऽय तुरगातिमं सचिवचक्रिणोऽत्यं गजः ॥
 स्वसत्तममात्यकस्तदनु चोष्ट्रपृष्ठ गजः ॥ ६३ ॥
 स्वर्षचम गृह मन्त्री रथतुर्यं गजो विशेत् ॥
 स्वतुर्यं सचिवोऽन्योऽय भटशाहः पदात्यति ॥ ६४ ॥

मात देण्याचा प्रकार

मात घेण्याचा प्रकार

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.-व उं. ७	१ उ.-व ह. १
२ व.-व. ६	२ घो.-व उं. २
३ ह.-रा. ७	३ ह.-व उ. १
४ व.-रा उं. ६	४ प्या.-रा ह. ३
५ ह.-रा घो. ७	५ ह.-व घो. ८
६ ह.-रा उ ७	६ ह.-व उ ८
७ ह.-रा उ. ८	७ व.-व. ७
८ व.-रा ह. ८	८ ह.-व उ ६
९ ह.-रा उ. ६	९ व.-व. ५
१० व.-रा ह. ६	१० ह.-व उ. ४
११ प्या.-(श)-प्यादीमात.	११ व.-व ४ प्या.-(श.)

प्यादीमात.

डाव ७४.

पृथ्वी,

नृपस्तुरगसप्तमं तदनुचक्रिणः सप्तमं ॥
 ततः सचिवसप्तमं नृपतिसप्तमं मानवः ॥
 नृपोऽथ निजपष्ठकं तदनु चक्रिणः पंचमं ॥
 ततो हयचतुर्यकं करिचतुर्यगेहं ततः ॥ ६५ ॥
 ततः कलमपंचमं तदनु मानवः प्राविशे—॥
 नृपोऽष्टहसप्तमं तुरगसप्तमं मानवः ॥
 अथाश्वमनुजो यदा तुरगपष्ठगेहं व्रजे—॥
 सदा परमहीयतेर्भवति बंचनं दुर्धरं ॥ ६६ ॥

जाडा.

बारका.

जाडा.

बारका.

१ रा.-घो. ७

७ रा.-घो.-४

२ रा.-डं. ७

८ रा.-इ. ४

३ रा.-ब. ७

९ रा.-इ. ५

४ प्या.-रा. ७

१० प्या.-सं. ७

५ रा.-रा. ६

११ प्या.-घो. ७

६ रा.-सं. ५

१२ प्या.-घो. ६ (शह)-प्यादी.

निष्कल प्यादांचा गमतीदार डाव. —सं.

डाव ७५.

पृथ्वी,

नृपालतनयो यदा नृपरयाष्टमं प्राविशे— ॥
 ततस्तु निजसप्तमं परनृपो निजाश्वालयं ॥
 ततः प्रमुसुतो निजं दशममंदिरं संस्पृशे—॥
 नृपेभ्यश्चतुष्टयसप्तमं करिणहाष्टमं चेत्ततः ॥ ६६ ॥
 रथाष्टममथाविशेद्वयगहाष्टमं स्वाष्टमं ॥
 रथाष्टममिनाष्टमं निजगहाष्टमं संस्पृशेत् ॥

ततस्तु सचिवाष्टम प्रमुग्धाष्टम प्राविशे-॥

दमात्यतनयाष्टम तदनुचेदमात्माष्टम ॥ ६७ ॥

रथाष्टमगृह यजेत्तदनु मन्त्रिपुत्राष्टम ॥

ततस्तु तुरगाष्टम तदनु मर्त्यग्राहः स्फुटः ॥

इदं क्षतगृहोद्धतसत्सचिवभूषपुत्रोज्ज्वल-॥

तुरगयुगराजितप्रभुसधर्मिणीमण्डिते ॥ ६८ ॥

जाहा

वारका

१ रा. पु.-रा उ. ८	+ह.-घो. २
२ रा. पु.-रा. पु. ७	+रा.-घो. १
३ रा. पु.-रा पु. १०	रा.-ह. २
४ रा. पु.-रा. ह. ७	रा.-घो. १
५ रा. पु.-ह. ८	रा.-उ. १
६ रा. पु.-उ. ८	ह.-उ २ (हरेष)
७ रा. पु.-घो. ८	रा.-रा पु. १
८ रा. पु.-रा पु. ८	ह-रा पु. २ (हरेष)
९ रा. पु.-उ ८	रा.-रा. १
१० रा. पु.-रा. ८ (श)	ह.-रा. २ (हरेष)
११ रा. पु.-रा. पु. ८ (श)	रा.-व. १
१२ रा. पु.-व. ८	रा.-व. २
१३ रा. पु.-रा. ८	रा.-व पु. १
१४ रा. पु.-व पु. ८ (श)	ह-व पु. २ (हरेष)
१५ रा. पु.-व ८ (श)	रा.-व उ. १
१६ रा. पु.-व उ. ८	ह.-व उ. २ (हरेष)
१७ रा. पु.-व पु. ८	रा.-व घो. १
१८ रा. पु.-व घो. ८	ह.-व घो. २ (हरेष)
१९ व्या.- (श.)	

‘ ही बाजी थोरली असे झंभर घरांची जाणावी ’

-प्र.

‘जाड्या’ बाजूच्या खेळी ग्रंथकाराने दिलेल्या आहेत. त्या संक्षे-
पाने लिहिल्या आहेत जसे:-१ राजपुत्र राजाचे उंटाने ८ वे घरी=रा.
पु.-रा उंट ८. इ०. ‘बारक्या’ बाजूच्या, मुळांत नसलेल्या खेळी, उत्तर
समजण्यास सोपे जावे म्हणून मुद्दाम दिल्या आहेत. ग्रंथकाराने संस्कृत
श्लोकांत देवटी, दोन ओळीत ह्या पटांतील मोहण्याची नावे (उंट व हत्ती
खेरीज) पुनः दिली आहेत. प्रमुखधर्मिणी=राजा व राणी; इ. -सं.

१०० घराच्या पटाविषयी, हल्लीं युरोप अमेरिका वगैरे खंडांत
कल्पना निघाल्या आहेत. पूर्वी तैमुरलंग याचाहि ११० घरांचा पट
होता, वगैरे विषयी अधिक चर्चा उपोद्धातांत केली आहे.-सं.

डाव ७६.

पृथ्वी,

स्वकीयरथपंचमं सचिव आविशेदोदको ॥

नृपोष्ट्रपृष्ठपंचमं तदनुचेदमात्पः पुनः ॥

धरापतिरथाष्टमं नृपतिसप्तमं षोडको ॥

रथाष्टमग्रं गजः सचिवनागमर्त्यस्ततः ॥ ६९ ॥

गजाष्टममनुव्रजन् सचिवमुद्धरेत्केकमा- ॥

नृपालगजपंचमं कलभमानयेद्युक्तितः ॥

अथान्यवसुधापतिं सचिवदंतिदुर्ये नयन् ॥

तुरंगमनुजं ततस्तुरगपष्टमेहं नयेत् ॥ ७० ॥

ततः पर महीपतिं नृपरमालयं प्रापये- ॥

क्रमेणसचिवेमयोरनु परंपराशाहतः ॥

ततो विगतसंशयस्तुरगसप्तमं मानवो ॥

व्रजन्परमहीपतिं द्रुतजवेन संरोधयेत् ॥ ७१ ॥

‘[हा विषय डाव असून त्यांत ‘जाड्या’ बाजूने आपला राजा,
दिलेल्या ठिकाणावरून हलवावयाचा नाही. व परपक्षाची दोन्ही प्यादी
प्यावयाची नाहीत, या अटी पालून डाव करावयाचा आहे. (विषय)
डावावद्दल अधिक खुलासा पृ. ९५ डाव ६८ त पहा. -सं.]

जाहा

बारका

जाहा

बारका

१ व.-उं. ५	रा.-रा ह. १	२४ ह.-रा ह. १	रा.-व ह. ७
२ प्या.-ह. ४	रा.-रा घो. १	२५ व.-घो. १	रा.-व ह. ६
३ प्या.-ह. ५	रा.-रा ह. १	२६ ह.-रा ह. ५	रा.-व ह. ५
४ प्या.-ह. ६	रा.-रा घो. १	२७ व.-व घो. २	रा.-व ह. ४
५ प्या.-ह. ७	रा.-रा ह. १	*२८ प्या.-रा घो. ६ + रा.-व ह. ५	

(काटशह)

६ घो.-रा उं. ५	रा.-रा घो. १	२९ व.-घो. ५	रा.-व ह. ६
७ व.-रा उ. ८	रा.-व.	३० ह.-रा ह. ३	रा.-व ह. ७
८ घो.-रा. ७	रा.-रा. १	३१ व.-व घो. ३	रा.-व ह. ८
९ ह.-व उं. ८	रा.-व. २	३२ व.-व उं. ३	रा.-व ह. ७
१० प्या.-ह. ८	रा.-रा. ३	३३ ह.-रा ह. २	रा.-व घो. ८

(वजीर करतो) [किंवा व. ६]

११ ह.-व उ. ६ (घ.)	रा.-व. २	३४ ह.-रा ह. १	रा.-व ह. ७
१२ ह.-ह. ६	रा.-व उ. २	३५ व.-व उ. २	रा.-व ह. ६
१३ व.-रा. ८	रा.-घो. २	३६ ह.-व ह. १	रा.-व. घो. ५
१४ व.-उ. ६	रा.-व घो. १	३७ ह.-व. ह. ४	रा.-व. घो. ४
१५ ह.-घो. ६	रा.-व. ह. २	३८ व.-व उ. ४	रा.-व घो. ३
१६ ह.-घो. ७	रा.-व ह. १	३९ ह.-व ह. ६	रा.-व घो. २
१७ ह.-व घो. १	रा.-व ह. २	४० व. व उं. ६	रा.-व घो. १
१८ व.-व घो. ६	रा.-व ह. १	४१ व. व ह. ८	रा.-व उ. २
१९ व.-व ८	रा.-व ह. २	४२ व.-व ह. ७	रा.-व १
२० व.-व घो. ८	रा.-व ह. ३	४३ ह.-व ६	रा.-रा. १
२१ व.-घो. ७	रा.-व ह. ४	४४ व.-व ७	रा.-रा. उ. १
२२ व.-घो. ६	रा.-व ह. ५	४५ प्या.-घो. ७ (प्यादी)	
२३ व.-घो. ५	रा.-व ह. ६	डु. त. चा. थो. मा.	

(पृ. १९२ मधील खेळीवरील टीप.)

*युद्धकौशल्याच्या दृष्टीने अत्यंत चातुर्याची ही (२८वी) खेळी आहे. येथपर्यंत विजयीपक्ष (जाडा) आपले प्यादें परपक्षाच्या (बारका) दोन प्यादांचा मारा चुकऊन पुढें नेण्यासाठी खेळतो. त्या प्याद्याची प्रगति येथें पूर्ण झाली. पुढें सर्व खेळी 'बारक्या' राज्यास प्यादी देण्याकरितां योग्य ठिकाणी आणण्यासाठी आहेत. —सं.

डाव ७७.*

पृष्ठी,

क्रमेण वस्तुधापतिं निजगजाष्टमं प्रापये—॥

ततः क्रमबद्धादिभं नृपतिनागपक्षं नयेत् ॥

ततो नरपतेर्भटं निजगृहाग्रिमं प्रापयन् ॥

क्रमेण परभूपतिं सचिवचक्रिणोत्पं नयेत् ॥ ७२ ॥

भटो नृपचतुर्थकं तदनु संविशेभिर्मय—॥

स्ततः परमहीपतिं सचिवसत्तितार्तीयकं ॥

नयन्नृपतिपंचमं तदनु मानवं प्रापये— ॥

ततः स्वभटमंदिरं परधरापतिं पातयेत् ॥ ७३ ॥

ततस्तुरगपंचमे रथवरेण शार्हं वदन् ॥

धरापतिभटं ततो नृपतिपक्षकं प्रेरयेत् ॥

परोऽथ विनिबध्यते कथितमेतदत्यद्भुतं ॥

कलाधरवतंसकाः कलयतां कलामात्रतः ॥ ७४ ॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.-घो ५	रा.-ब ह. २	७ ह.-रा ह. ६	रा.-ह. २
२ रा.-घं. २	रा.-, ह. १	८ प्या.-रा. ३ + रा.-ब ह. १	
३ रा.-ब. २	रा.-ह. २	९ व.-घो. ४	रा.-ह. २
४ ह.-घो. १	रा.-ह. १	१० ब.-घो. ६	रा.-ह. १
५ ह.-घो. २	रा.-ह. २	११ व.-ब. ८	रा.-ह. २
६ ह.-रा ह. १	रा.-ह. १	X १२ व.-घो. ८	रा.-ह. ३

१३ व.-घो. ७	रा.-ह. ४	२७ रा.-व. ८	रा.-ह. ८
१४ व.-घो. ६	रा.-ह. ५	२८ रा.-रा. ८	रा. घो. ८
१५ व.-घो. ५	रा.-ह. ६	२९ रा.-उं. ८	रा.-ह. ८, ३
१६ ह.-व घो. ३ +	रा.-व ह. ७	३० रा.-रा घो. ८	रा.-घो. ८
१७ व.-घ. ३	रा.-ह. ८	३१ रा.-रा ह. ८ +	रा.-व ह. ८
१८ व.-उ. ३	रा.-ह. ७	३२ व.-व ह. ३	रा.-घो. ८
१९ ह.-घो. २	रा.-ह. ८	३३ ह.-व घो. २	रा.-उ. ८
२० ह.-उ २	रा.-घो ८	३४ प्या.-रा. ४	रा.-व. ८ १
२१ व.-व. ३	रा.-ह. ८	३५ व.-व. ३	रा.-रा. ८
२२ रा.-उ. ३	रा.-व घो. ८	३६ व.-व. २	रा.-रा उ. ८
२३ रा.-घो. ४	रा.-ह. ८	३७ व.-रा घो. २	रा.-रा. ८
२४ रा.-घो. ५	रा.-घो. ८	३८ व.-रा उ. २	रा.-व. ८
२५ रा.-घो. ६	रा.-ह. ८	३९ ह.-व. २	रा.-व उ. ८
२६ रा.-व. उ ७	रा.-घो ८	४० ह.-व. ३	रा.-व घो. ८

●पृ. १९३ वरून टीप-आमच्या प्रतीत व धुळें प्रतीत या डावाच्या मराठी खेळी व त्याचा क्रम चुकलेला आहे. प्रत्यक्ष खेळून उच्चर दिलें आहे.

× १२ खेळीपर्यंत प्राथमिक हालचाल झाली.

† ही यातील मध्यवर्ती खेळी आहे. येथपर्यंत विजयी पक्षाचे (जाडा) सर्व प्रयत्न परपक्षाच्या राजास उटाच्या शहात वरून राजाचे प्यादे (प्या.-रा. २) पुढे सरकावण्यासाठी आहेत. त्यापैकी १ला टप्पा या खेळीत झाला. आणखी दोन गडातंर टाळून प्यादे त्याच क्रमाने पुढे जाते. खेळी न. ५२ पर्यंत दुसरा व खेळी न. ६४ पर्यंत तिसरा असे पुढील दोन टप्पे होतात.

परपक्षाच्या सर्व चाली मुळात नाहीत. त्या डाव समजण्यास सुलभ जावे म्हणून दिल्या आहेत. ६१ डाव्याच्या उच्चराप्रमाणे ११ या खुणेने टप्पे दाखविले आहेत.

-स.

४१ व.-रा. १	+ रा.-घो. ७	५३ व.-घो. ४	+ रा.-उं. २
४२ व.-य. २	रा.-घो. ८	५४ ह.-व ह. ७	+ रा.-उं. ३
	किंवा ह. ८]	५५ व.-ह. ४	रा.-घो. ३
४३ व.-उ. १	+ रा.-ह. ७	५६ व.-ह. ५	रा.-उं. ३
४४ व.-उं. २	रा.-ह. ८	५७ ह.-ह. ६	रा.-घो. २
४५ व.-उ. ३	+ रा.-घो. ८	५८ व.-घो. ५	+ रा.-उं. १
४६ व.-उं. १	रा.-ह. ७	५९ ह.-व ह. ८	रा.-उं. २
४७ ह.-व. २	रा.-घो. ६	६० ह.-व ह. ७	+ रा.-उं. १
४८ ह.-घो. १	रा.-ह. ६	६१ व.-घो. ७	रा.-व. १
४९ व.-उं. ३	+ रा.-ह. ५	६२ व.-घो. ८	रा.-रा. २
५० ह.-ह. २	रा.-घो. ४	६३ उं.-घो. ५ (घह)	रा.-रा. उं २
५१ ह.-ह. ५	रा.-घो. ३	६४ प्या.-रा. ६ (घ.)	-प्यादेमात. १
५२ प्या.-रा. ५	रा.-व.घो २१		हु. व. यो. मात.

हाव ७८.

अनुष्टुप्,

शाहेनैव हयं वर्णन् गज तत्र निवेशयन् ॥
 इयद्वयं बलि दत्त्वा सप्तिथीत्या भटं नयन् ॥७५॥
 उष्ट्रयुग्ममथोत्पाद्य क्रमात्ताम विकर्षयन् ॥
 एक तत्राभिपिच्यैव तत्पृष्ठेऽन्यमयाधिपन् ॥७६॥
 निजाष्टम परं कर्षन्महतुर्यं भट नयेत् ॥
 परं मंत्रिरयागारं क्रमादधीत्वा ततो भटः ॥७७॥
 तुरंगपञ्चम याप्यस्ततोऽप्यात्यश्व परं ॥
 आनीय तुरगागारपठे भटमयापयन् ॥ ७८॥
 ततः परानुषं स्वेममंदिर पातयेत्तमाह् ॥
 भटग्राहात्परः पश्चात्परिमाप्यो न संशयः ॥७९॥

जाडा	बारका	जाडा	बारका
१ व.-व. ८	रा.-घो. २	उट करून पुढील डावाची प्राथमिक	
२ घो.-उं. ५	रा.-घो. ३	आखणी घेयून सुरू झाली.	
३ ह.-रा ह. ४ +	प्या.-व. ४	२३ उं.-घो. २	रा.-घो. १
४ घो.-व. ४	रा.-घो. २	२४ उं.-व उं. ७	रा.-ह. १
५ व.-रा उं. ६(घ)	रा.-घो. १	२५ उं.-व ८	रा.-घो. १
६ व.-उं. ७ (घ)	रा.-ह. १	२६ व.-व ७	रा.-ह. १
७ व.-रा. ७	रा.-घो. १	२७ उ.-रा उं. ६(घ)	रा.-घो. १
८ घो.-रा उं. १	रा.-ह. १	२८ रा.-व ५	रा.-उ. १
९ घो.-व. २	रा.-घो. १	२९ व.-रा घो. ७	रा.-रा. १
१० घो.-व उ. ४ +	प्या × घो.	३० व.-घो. ८	रा.-व २
११ घो.-व घो. १	प्या × घो. †	३१ उं.-रा ह. १(श.)	रा.-व उ २
१२ प्या. × प्या.	रा.-ह. १	३२ व.-व. ८	रा.-घो. २
१३ प्या.-ह. ४	रा.-घो. १	३३ ह.-व घो. ४ +	रा.-ह. १
१४ प्या.-ह. ५	रा.-ह. १	३४ उं.-रा ह. ४	रा.-ह. २
१५ प्या.-ह. ६	रा.-घो. १	३५ व.-घो. ८	रा.-ह. ३
१६ प्या.-ह. ७	रा.-ह. १	३६ व.-घो. ७	रा.-ह. ४
१७ प्या.-ह. ८	रा.-घो. १	३७ ह.-घो. ५	रा.-ह. ५
उट करतो.		३८ व.-उं. ६	रा.-ह. ६
१८ प्या.-घो. ४	रा.-ह. १	३९ व.-उं. ५ +	रा.-ह. ५
१९ प्या.-घो. ५	रा.-घो. १	४० ह.-घो. ४	रा.-ह. ६
२० प्या.-घो. ६	रा.-ह. १	४१ व.-उं. ३	रा.-ह. ७
२१ प्या.-घो. ७	रा.-घो. १	४२ ह.-घो. २	रा.-ह. ८
२२ प्या.-घो. ८	रा.-ह. १ *	४३ ह.-रा ह. २(का.श.)	रा.-घो. ८
उट करतो.		४४ व.-उं. २	रा.-ह. ८
* १ ते २२ पर्यंत खेळीत, एरवी		४५ व.-ह ४	रा.-घो. ८
निरूपयोगी वाटण्याऱ्या प्याचाचि दोन		४६ व.-ह. २	रा.-उ. ८

जाडा	बारका	जाडा	बारका
४७ व.-घो. २	रा.-व ८	६१ ह.-ह. ६	रा.-घो. २
४८ रा.-रा. ५	रा.-रा. ८	६२ व.-व. ६	रा.-घो. १
४९ व्या.-घो. ४ (का.घ.) रा.-व ८		६३ ह.-घो. ६	रा.-ह. २
येथें मुख्य ध्येय साधण्यास सुर-		६४ ह.-घो. ७	रा.-ह. १
वात होऊन प्यादी करणारे प्यादे		६५ ह.-रा घो. ७	रा.-घो. १
एक चौकी चुकवून पुढें गेलें !		६६ व.-उं. ७	रा.-ह. १
५० व.-रा. २	रा.-व उं. ८	६७ व.-ह. ५	रा.-घो. १
५१ व.-व. २	रा.-घो. ८	६८ व.-ह. ७	रा.-उं. १
५२ व.-उं. २	रा.-ह. ८	६९ व्या.-घो. ५ (का.घ.) रा.-व. १	
५३ व.-उं. ३	रा.-घो. ८	येथें प्याद्यानें दुसरी चौकी टाळली !	
५४ ह.-व घो २	रा.-ह. ८	७० व्या.-घो ६ (का.घ.) रा.-रा. १	
५५ ह.-उं. २	रा.-घो. ८	प्यादे आतां अखेरचा एक पंढरा	
५६ ह.-उं. १	रा.-ह. ७	ओलांडून पुढें गेलें.	
५७ व.-उं. २	रा.-ह. ६	७१ व.-व. ७	रा.-रा उं. १
५८ ह.-व ह. १	रा.-घो. ५	७२ ह.-घो. ८	रा. X ह. .
५९ ह.-ह. ४	रा.-घो. ४	७३ व.-उं. ७	रा.-ह. १
६० व.-उं. ४	रा.-घो. ३	७४ व्या.-घो. ७ शह. प्यादी !	

पृ. १९६ वरून ११ व्या खेळीची टीप:-

† ११ व्या खेळीत 'बारका' बाजूवें प्यादे, घोडा न मारतां जर व ह ६, येथें गेलें तर जादे प्यादे घोड्याच्या घरी न नेतां तसेंच पुढें चालवून १ उंट करावेत. व बारकें प्यादे मारून प्यावें. ~उं.

डाव ७९.

अनुष्टुप्,

परोष्ठाननादक्षवीप्या रयमटं नयन् ॥

तेनेव रयमुप्याय हयं शाहात् कचित्रयन् ॥ ८० ॥

रय तन क्रमाज्जीत्वा परभूप निजाष्टम ॥

आकृष्य मनुजो नेयो ह्यतुर्यनिकेतन ॥ ८१ ॥

शाहैरेव परं पश्चात्स्वेभगेहात्तृतीयक ॥

नीत्वैकेभ ततः पूर्वं नागपठे निवेशयन् ॥ ८२ ॥

अन्यागाराणि सर्वाणि प्रधानेनैव रोधयन् ॥

स्वबुद्ध्यैव ततः पूर्वं सर्वमेतद्विधारयन् ॥ ८३ ॥

तुरगपचमागार मनुज प्रापयेत्ततः ॥

पश्चात्परमहीषालः कश्चिद्विनिबध्यते ॥ ८४ ॥

[ह्या डावात प्रथकारानें मराठींत उत्तरें दिलीं माहीत. संस्कृत श्लोकांत मुख्य खेळींची दिशा दाखविली आहे. ७५ ते ७८ व ८० डाव खेळून पाहिल्यास, हा डाव श्लोकांत दिलेल्या सूचनाप्रमाणें सहज खेळता येण्यासारखा आहे. यात दोन मध्यवर्ती खेळी आहेत. पहिली राजाच्या घोड्याचे ३ रें घरचें प्यादे रा घो ४ येथें नेणें; त्या करता अशी डावात स्थिति (Position) पाहिजे:—बारका राजा आपल्या ८ व जाडें प्यादें आहे तेथेंच म्हणजे रा घो ३ घरीं; व त्यास इरेस घरण्याकरता राह ४ येथे एक जाडा उट; अशी स्थिती निर्माण करण्याकरतां आरमीच्या खेळीं खेळल्या पाहिजेत. 'जाड्या' बाजूस उट नाही म्हणून उटाच्या घरच्या प्याद्याचा उट बनवावा. व तो बनविल्या नंतर वरील स्थिति (Position) आणावी. ही प्रास्ताविक सूचना नीट लक्षात घेतल्यास वरील संस्कृत श्लोकाचें पुढें दिलेंल मापातर लक्षात येऊन डाव सोडविता येईल. —स.]

दुसऱ्याचा ('बारक्या' बाजूचा) उट मारावा. व उटाचा प्यादा (म्ह. रा उ ४ ये घरचा) घोड्याच्या घरीं (राघो. ५) आणून त्याचाच उट करावा. व आपला (जाडा) घोडा—(राह ४ ये घरचा) सह देत बाजूस काढावा. ८०.

त्या घोड्याच्या जागीं क्रमानें उंट न्वावा. † व दुसऱ्या राजाला त्याच्या आठव्या घरीं आणावा व प्यादें घोड्याच्या ४थ्या घरीं न्वावें. ८१.

नंतर दुसऱ्या राजास तेथून शह देत देतच त्याच्या हत्तीच्या तिसऱ्या घरीं न्वावें. अगोदर एका हत्तीस (यजीर) हत्तीच्या ६ व्या घरीं आणून ठेवावा. ८२.

बाकीचीं सर्व घरे यजीरानें रोखून घरापीत, या सर्वांचा आपल्या बुद्धिनें विचार करून ८३.

घोड्याच्या ५ व्या घरीं प्यादें आणावें. या नंतर कशीही राजा-वर प्यादी होईल. ८४.

† यावेळी परराजाचें प्या.-रा उ. ३ हें हत्तीच्या शहात इतेंच घरायें लागेल. म्हणजे येथें पहिली मुख्य खेळी झाली. टप्पा १. -सं.

डाव ८०.

पृथ्वी,

क्रमेण विनिवेशयेत्सचिवदतिपद्ये गज ॥
 प्रधानकरिमंदिरातिमग्रह क्रमाद्घोटक ॥
 प्रधाननुरगं ततो निजनिकेतनात्सप्तम ॥
 रथं सचिवदंतिनो यदि गृह कयचिन्नयेत् ॥ ८५ ॥
 कयचन नृपः पुनः स्वरथपंचम प्रापये- ॥
 क्रमेण परभूपतिं सचिवघोटकात् नयेत् ॥
 ततस्तु मनुजस्तदा रथचतुर्थगेहे व्रजे- ॥
 व्यापानकरिकर्षणैः परममात्यकाम्यं नयेत् ॥ ८६ ॥
 प्रधानमिनपठक तदनु सविशेषप्रापये- ॥
 स्वरं यमुमतीपतिं रथतृतीयगेहं ततः ॥
 भटं निगतसंशयस्तदनु पंचमं प्रापये- ॥
 त्वकीयगृहसप्तमं तदनु चेदमात्यो विशेत् ॥ ८७ ॥

अमात्यरयमानवो यदि रयस्य पटं विधे-॥

सदास्पतरयत्नतः परनृपोऽनिबद्धो भवेत् ॥

इदं किल निबंधनं रसिकमानसानंदनं ॥

कुयुद्धिजनबंधनं सकलबंधमूलं धनं ॥८८॥

जाया	भारका	जाया	भारका
१ घो.-रा ६	रा.-घो. १	२१ ह.-घो. ६	रा.-ह. २
२ घो.-व. ७	रा.-ह. १	२४ ह.-घो. ७	रा.-ह. १
३ घो.-ह. ८	रा.-घो. १	२५ ह.-घो. ६	रा.-ह. २
४ घो.-रा. ७	रा.-ह. १	२६ व.-उ. ७	रा.-ह. १
५ घो.-उ. ६	रा.-घो. १	२७ व.-उं. ८	रा.-ह. २
६ घो.-व. ८	रा.-ह. १	२८ ह.-घो. ७	रा.-ह. २
७ ह.-व. ७	रा.-घो. १	२९ व.-उ. ६	रा.-ह. ४
८ उं.-रा. १	रा.-ह. १	३० व.-घो. ६	रा.-ह. ५
९ उ.-व. २	रा.-घो. १	३१ व.-घो. ५	रा.-ह. ६
१० उ.-उ. १	रा.-ह. १	३२ व.-घो. ४	रा.-ह. ७
११ उं.-घो. २	रा.-घो. १	३३ व.-घो. ३	रा.-ह. ८
१२ उ.-ह. १	रा.-ह. १	३४ व.-उ. ३	रा.-ह. ७
१३ ह.-व. ६	रा.-घो. १	३५ ह.-घो. २	रा.-ह. ८
१४ घो.-व. घो. ७	रा.-ह. १	३६ ह.-रा. २	रा.-घो. ८
१५ व.-रा. उ. ५	रा.-घो. १	३७ व.-उ. २	रा.-ह. ८
१६ व.-रा. ६ (श.)	रा.-ह. १	३८ व.-ह. ४	रा.-घो. ८
१७ रा.-रा. उ. २	रा.-घो. २	३९ व.-ह. २	रा.-उ. ८
१८ रा.-उ. ३	रा.-ह. १	४० ह.-घो. २ का. श. रा.-रा. ८	
१९.-रा.-उ. ४	रा.-घो. २	४१ व.-घो. ३ श. रा.-व. ८	
२० रा.-उ. ५	रा.-ह. १	४२ व.-उं. ३	रा.-रा. ८
२१ ह.-रा. ह. ६ (श.)	रा.-घो. २	४३ व.-उं. २	रा.-व. ८
२२ व.-उं. ६	रा.-घो. १	४४ व.-रा. २	रा.-व. उ. ८

जाडा	बारका	जाडा	बारका
४५ ह.-रा.ह.२,,	रा.-व घो. ८	६४ व.-घो. ६	रा.-रा उं. १
४६ प्या.-उं. ४ (का.श.)	रा.-व उं. ८	६५ ह.-ह. ८	रा.-रा. २
	रा.-व उं. ८	६६ ह.-रा. ८	रा.-व. २
४७ व.-व घो. २श. रा.-व. ८	६७ व.-रा. ६	६८ व.-रा. ६	रा.-व उं. ३
४८ व.-व उं. २,,	रा.-रा. ८	६९ प्या.-व उं. ५ + रा. X घो.	
४९ ह.-रा. २,,	रा.-रा उं. ८	७० व.-व. ७ शह + रा. X ह.	
५० ह.-रा. ३ का.श. + रा.-घो. ८	७१ प्या.-उं. ६ + रा.-ह. ४		
५१ व.-व. १	रा.-घो. ०५ह. ७	७२ ह.-रा. ७	रा.-ह. ३
५२ व.-रा. २	रा.-घो. ०५ह. ८	७३ घो.-उं. ७ शह + रा.-ह. ४	
५३ व.-उं. १	रा.-ह. ७	७४ घो.-रा. ६	रा.-ह. ३
५४ ह.-रा. २	रा.-घो. ६	७५ घो.-व. ८	रा.-ह. ४
५५ ह.-घो. २ + रा.-ह. ५		७६ ह.-रा उं. ७	रा.-ह. ३
५६ व.-उं. ४	रा.-ह. ६	७७ घो.-व घो. ७	रा.-ह. २
५७ व.-उं. ३	रा.-ह. ५	७८ घो.-व उं. ५ + रा.-ह. १	
५८ व.-घो. ३	रा.-ह. ४	७९ घो.-रा. ६	रा.-घो. १
५९ व.-घो. ४	रा.-ह. ३	८० व.-ह. ७ शह	रा.-उं. १
६० व.-घो. ५	रा.-ह. २	८१ व.-ह. ६,,	रा.-घो. १
६१ व.-घो. ६	रा.-ह. १	८२ प्या.-उं. ७,,	
६२ व.-उं. ६	रा.-ह. २		प्यादेमात.
६३ ह.-ह. २	रा.-घो. १		

● ४६ वी खेळी महत्वाची असून विलायती पद्धतीप्रमाणे प्यादे एकदम दोन घरे गेले आहे.

प्यादे दोन वेळा पुढे वारण्याच्या प्रसंगी मोहण्याची रचना लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. नेहमीप्रमाणे महत्वाचे टप्पे रचणानी दाखविले आहेत. -०.

हीं ध्यादी रसिकाच्या चित्तास आनंद देणारी, व दुष्टबुद्धिच्या लोकास बंधन करणारी असून सर्व डावाचे मूल माडवल (मूल घन) असल्याप्रमाणे आहे ” असें संस्कृत श्लोकात अखेरच्या जाड अक्षरातील ओळीत ग्रंथकार म्हणतात. -स.

हा व मागील ५ डाव ह्यास ग्रंथकारानेंच स्वतः रत्नमोलाचे डाव असें सर्वोचितें आहे. वाचकांनीं ह्यातील प्रत्येक डाव पटावर माडून आपणास सुटतो कीं नाहीं याचा विचार करून, चांतिपणानें उत्तराप्रमाणें डाव खेळून पहावा. कल्पनाशक्ति बुद्धिचातुर्य व धिमेपणा यांची या डावात हद्द झाली आहे ! -स.

डाव ८१.

अथ शुद्धवधाः ।

अनुष्टुप्,

उच्छ्रंसमनिष्काताञ्छाहो देयस्तुरगमात् ॥

परो गजान्ध्याहाम्या निरुपायो नियत्रितः ॥८८॥

जाडा

बारका

१ घो.-उं. ७ मात.

हा अत्यंत सोपा डाव ग्रंथकाराने १ ल्या डावाप्रमाणें, एक खेळीपासून चढत्या क्रमात डाव देण्याच्या केलेल्या प्रतिशपूर्तिसाठीच, दिला आहे असें दिसतें.

डाव ८२.

अनुष्टुप्,

प्रधानेन मट हत्वा शाह राजे निवेदयेत् ॥

नृपाश्वषष्ठमवने रयान्छाह ततो वदेत् ॥ ८९ ॥

जाडा.

बारका

१ व. X प्या.

२ उ.-रा घो. ६ मात.

डाव ८३.

द्रुतविलंबितम्,

परमटो नृपचक्रितृतीयकं, नृपचतुर्यगृहं प्रविशेद्भटः ॥

परनृपाश्वभटो ह्यतुर्यकं, सचिवकः करिपंचममाविशेत् ॥९०॥

जाडा

बारका *

१ प्या.-रा. ४

+ प्या.-रा. उं. ३

२ घ.-रा. ह. ५

+ प्या.-घो. ४ मात.

* प्रथम बारका खेलतो. Fool's mate 'पराप्रागल्भ्यात्'.

डाव ८४.

द्रुतविलंबितम्,

परनृपालचतुर्यगृहं भटः, सचिवचक्रितृतीयगृहं हयः ॥

परनृपाश्वतृतीयगृहं भटः, प्रमुचतुर्यगृहं तुरगो विधेत् ॥९१॥

परहयो नृपमर्त्यनिकेतन, तदनुषोढकशाह उदीर्यते ॥

यदि परः परिपकमर्तिर्न चेत्कलयतामिदमद्भुतबंधनं ॥९२॥

जाडा

बारका +

१ घो.-घ. उं. ३

+ प्या.-रा. ४

२ घो.-रा. ४

+ प्या.-रा. घो. ३

३ घो.-उं. ६(श.) मात.

+ घो.-रा. २

+ बारका प्रथम खेलतो.

Fool's mate. दुसरा कथा असेल तर त्याच्या अज्ञानाचा फायदा

घेतला आहे.

डाव ८५.

पंचचामरः,

रयाष्टमं गजो ब्रजेत्यरो गजद्वितीयकं ।

प्रधानमक्षयष्टकं पदातिना रथं हरन् ॥

नृपात्तृतीयमदिरे रथस्य घाहतस्ततः ।

परो नृपो नियत्रितो भवेद्विचित्रमूढता ॥१३॥

परस्यान्यथा चलने न्यूनसत्यया वपो श्रेयः ।

जाडा

बारका

जाडा

बारका

१ ह.-उ. ८

रा.-ह. २ ३ प्या. X उ. + रा. X प्या.

२ व.-व घो. ६ + उ. X व. ४ उ.-रा. ३ मात

डु व. घो. मात.

डाव ८६.

अनुष्टुप्,

रथोपात्य भटो गच्छेत्परभूपो रयालय ॥

रथघट्ट नृपः पश्चाद्घोटको रथतुर्यक ॥ १४ ॥

ततस्तुरगशाहेन भूपतिर्विनिबध्यते ॥

प्रकारांतरमप्यत्र चितनीयमतिस्फुट ॥ १५ ॥

प्रकार १

जाडा

बारका

१ प्या.-उ. ७ + रा.-उ. १

२ रा.-उ ६
ह. अथवा
प्यावापेकी
कोणतेही.

३ घो.-उ. ४

४ घो.-रा. ६ किंवा

रा घो. ६.

प्रकार २

जाडा

बारका

१ प्या.-उ. ७ + रा.-रा. उ १

२ रा.-उ. ६ ह.-ह. ७ or ८

३ घो. उ. ४ ह.-व. ७ or ८

४ घो.-रा -६

or घो. ६ मात.

	अथवा
	प्रकार ३
येथें दु. तराहि मात आहे. -ग्र.	वारका २ रे खेळीस हत्ती न
प्रकार २।३ हे ग्रंथकारानें दिले	खेळता प्यादें खेळील तर
नाहीत. परंतु ते आम्ही दिले आहेत.	जाडा वारका
-स.	प्या.-उं. ४ प्या.-रा. ७
	रा.-उं. ६ प्या.-रा. ८
	बजीर करतो.
	घो.-रा घो. ६ शह
	मात.

डाव ८७.

पंचचामरः,

प्रधानमात्मपंचम परो नृपो गजादिमं ॥

हयो रथस्य सप्तम ह्योऽथ दतिपट्टकं ॥

परो नृपो गजादिम ह्यातिम प्रधानको ॥

विशेषुरंगशाहतः परो नृपो निबध्यते ॥९६॥

परस्यान्यथा चलने न्यूनसंख्ययैव वधो विज्ञेयः ।

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ व.-ब. ५	+ रा.-ह. १	४ व.-रा घो. ८	+ ह. X व.
२ घो.-उं. ■	रा.-घो. १	५ घो.-उ. ७ (शह) मात.	
३ घो.-ह. ६ (वा.श.)	+ रा.-ह. १		

दुसरा तफावत चालत्यास थोडक्यांत मात होत्ये.-ग्रं.

डाव ८८.

पंचचामरः,

रथेन पत्तिखंडनं, ततः प्रधानमंबसा ॥

नृपाष्टमास्यं विशेषत्वचक्रिपट्टकं ततः ॥

प्रधानमात्मचक्रिणो निकेतनांतिम विद्य-॥

न्मतं विदुंठवेत्ततः परप्रमुनिबध्यते ॥९७॥१

जाडा

वारका

जाडा

१ उं. X प्या.

४ व.-व उं. ८

२ व.-रा. ८

५ घ X प्या. (६ ह. ६ वरील)

३ व.-व उ. ६

मात.

§ आमच्या प्रतीत मागील ८७ डावच्या उत्तराचा श्लोक (१६) येथें पुनः ९७ वा म्हणून दिला आहे. या डावाचें उत्तर वास्तविक या श्लोकांत आलें आहेच. मग हा श्लोक या डावात कां आला ! धुळें प्रतीतहि असेच आहे व संपादक ह्या (१७) श्लोकातील उलगडा येथें लागू पडत नाही ' अशी टीपहि देतात. दोन्ही प्रतीत तीच चुक आहे. त्या अर्थां ज्या प्रतीवरून धुळें प्रत व ही आमची प्रत केली आहे ती मुळची प्रतच चुकलेली नकल असावी. ७६-८० डावाच्या मराठी खेळी दोन्ही प्रतीत अशुद्ध, चुकीच्या, डावात नसलेल्या अद्या दिलेल्या आहेत. यावरून वरील अनुमानास बळकटी येते. याप्रमाणें धुळें प्रत ही नकलेची नकल ठरली तर, १८०७ ते १८२७ च्या दरम्यान या प्रथाच्या अनेक प्रती प्रसार पाऊन, तो फार लोकप्रिय झाला असला पाहिजे, असे ओघानेंच म्हणावें लागते. इतकेंच नव्हे तर M. D. Cruz वानीं १८१४ सालीं याचे भाषांतरहि केलें होतें. आजहि ४ प्रति उपलब्ध आहेतच ! (पृष्ठ ९७ टी. पहा) पण हें कळण्यास नकलाकाराच्या चुकाच उपयोगी पडल्या म्हणून अद्या नकलाकाराचे आभारच मानलें पाहिजेत ! -स.

डाव ८९.

सुजगप्रयातम्,

रथोपातिक घोटकः सप्रयायात्तुरगः पुनः स्वदनोपात्यगेह ॥

गजान्मर्त्यभगः परोक्षेन नागः निहन्यात्प्रधानात्तुरगस्य भगः ॥९८॥

परः पदातिनामात्य गृण्हीयाचदनतर, उष्ट्र्याहेन नृपतिर्वद्धो भूयादति-

परस्यान्यथा चलने न्यूनसंख्यया बंधः स्फुटः ।

[स्फुटं ॥

जाढा	बारका	जाढा	बारका
१ घो.—उं. ७	+ ह. × घो.	४ व. × घो.	+ प्या. × व.
२ घो.—उं. ७	+ व. × घो.	५ उं.—रा घो. ५ (घ.) मात.	
३ ह. × प्या.	+ घो. × ह.	येथें सर्व प्रकारी मात. —ग्रं.	

डाव ९०.

अनुष्टुप्.

प्रधानेन भटं हन्याद्भजः स्यंदनसप्तमं ॥

परो रथाद्भजं हन्याद्भजान्मर्त्यमयाहरेत् ॥ १०० ॥

परो रयतृतीयस्यो गजेन रयमाहरेत् ॥

राट्तृतीये रथो गच्छेत्करी नृपतिसप्तमं ॥ १ ॥

सर्वैः प्रकारैरपि धंघः स्फुट एव ।

जाढा	बारका	जाढा	बारका
१ व. × प्या.		४ ह. × उं.	
२ ह.—उं. ७	+ उं. × ह	५ उं.—रा. ३ (घ.)	
३ ह. × प्या.	+ रा.—उ. ३.	६ ह.—रा ह. ७	मात.
' येथें सर्व प्रकारी मात '		—ग्रं.	

डाव ९१.

पृथ्वी,

हयात्तुरगकुंतनं, तदनु वारणोपातिमं ॥

ब्रजेद्रथवरस्ततस्सचिवसप्तिपद्यं हयः ॥

हयः सचिवसप्तमं नृपरयातिमं घोडको ॥

हये तुरगषष्ठगे परमहीपतिर्विष्यते ॥ २ ॥

जाड़ा	बारका	जाड़ा	बारका
१ घो. X घो.	प्या. X घो.	४ घो.-व. ७	
२ उ.-रा ह. ७		५ घो.-रा उ. ८	
३ घो.-व घो. ६		६ घो.-घो. ६	मात.

डाव ९२.

भुजगप्रयातम्,

प्रधानाष्टम स्यंदनः सप्रयायाद्रजान्मर्त्यभगः परोदतिह (तः ?) स्यात् ॥
 नृपोपात्यगेह प्रधानं प्रयायात्परस्सतिगेह प्रधान परस्तात् ॥ ३ ॥
 रयोपान्त्यगेह प्रधान रथात्य, रथस्सतिपष्ठ प्रधान ह्यात्य ॥
 सतोऽनन्यमार्गः परो भूमिनाथो निबद्धो भवेद्यित्यतामाशु चीराः ॥ ४ ॥

जाड़ा	बारका	जाड़ा	बारका
१ उ.-व. ८ (श.)		५ व.-उ. ८	
२ ह. X प्या.	+ प्या. X ह.	६ उ.-घो. ६	
३ व.-व. ३	+ रा.-घो. १	७ व.-घो. ८ (श.)	मात.
४ व.-उ. ७			

दुसरा तफा • चा थोडक्यात मात होतो. -म.

डाव ९३.

पृथ्वी,

रथस्य किल सप्तम सचिवघोटकः प्राविशे- ॥
 त्वरोऽपि हयमाहरेत्तदनुघोटकाघोटकि ॥
 हयोऽथ निजपक्षम परनृपो गजांस्त्य मजे- ॥
 सतस्तु सचिवो गज परिमवेत्ततो निर्भयः ॥ ५ ॥
 रघोपात्यं हयो गच्छेद्घोटको नृपपंथमं ॥
 स्वपष्ठमदिरे सतेः शाहो भूयास्ततः पर ॥ ६ ॥
 परस्यान्यथाचछने म्यूनसंस्थया बंधो विज्ञेयः ।

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ वघो-उं. ७	+ घो. X घो.	५ घो.-उं. ७	+ रा.-घो. १
२ घो. X घो.	+ रा.-घो. १	६ घो.-रा ५ (का.घ.)+ रा.-ह. १	
३ घो.-घो. ५	+ रा.-ह. १	७ घो.-घो. ६ (शह)-मात.	
४ व. X उं.	+ घो. X व.		

डाव ९४

पृथ्वी,

हयोऽथ रयसप्तमं परनृपो ह्याद्यं व्रजे-॥

द्वयान्नटपरामवः परहयो रयात्सप्तम ॥

ह्येन रयस्वहनें तुरगपचमं धोटकः ॥

परः कलममंदिरं करिवराद्रयं सहरेत् ॥ ७ ॥

रयस्य सप्तमं सतिधोटको निन्नपन्नमं ॥

निजपष्ठगवादश्वाच्छाहो भूयाचतः पर ॥ ८ ॥

परस्यान्यथाबलने न्यूनसंख्यया वंधो ज्ञेयः ।

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ घो(व ८ चा)-उं. ७+ रा.-घो	१ ६ ह. X उं.	+ घो. X ह.	
२ घो. X प्या.	+ रा.-ह. १ ७ घो.-उं. ७	+ रा.-घो. १	
३ घो. (रा. ५)उं. ७	+ उं. X घो.	८ घो.-रा. ५ (का.घ.)+रा.-ह. १	
४ घो. X उं.	+ रा.-घो. १ ९ घो.-घो ६. शह. मात		
५ घो.-घो. ५ (का.घ.) + रा. X ह. १		डु. त. चा. यो. मात.-मं.	

डाव ९५.

पृथ्वी,

रयो निजतृतीयक परनृपो ह्यात्सं व्रजे-॥

द्रयः कलममंदिरं यदि परो रय सहरेत् ॥

नृपोऽथ रयमंदिरं मनुजतो मनुष्याहतिः ॥

मटोऽथ नृपपष्ठकं नृपतिसप्तम मानवः ॥ ९ ॥

इनेन भटखंडनं परजृपो हयांत्यं विशे-॥

ततः सचिवमुद्धरेत्सचिवमुद्धरेच्चेत्परः ॥

प्रधानमिनतुर्यकं परजृपो हयोपातिमं ॥

स्वघोटकचतुर्यकं सचिवकस्ततः संविशेत् ॥ १० ॥

प्रधानं वारणागारचतुर्यं प्राविशेत्ततः ॥

रथद्वितीये प्राप्तेन काहो भूपात्ततः परः ॥ ११ ॥

सर्वप्रकारैरपि परस्यैव पराजयो ज्ञेयः ।

जाडा	वारका	जाडा	वारका
१ छं.-छं. १	+ रा.-घो. ८	७ रा. × प्या.	+ रा.-घो.
२ छं.-ह. १	+ रा. × छं.	८ प्या.-रा ८ †	+ प्या.-ह. ८ †
३ रा.-छं. १	+ प्या.-रा. ४	९ व.-रा. ४ शह	+ रा.-घो. ७
४ प्या. × प्या.	+ प्या.-व. ५	१० व.-व घो. ४	+ रा.-ह. ७
५ प्या.-रा. ६	+ प्या.-व. ६	११ व.-व ह. ४	+ रा.-घो. ७
६ प्या.-रा. ७	+ प्या.-व. ७ (घ.)	१२ व.-छं. २ (घ.)	मात.

† वभीर करतो.

डाव ९६.

हुतविलंबितम्,

परमहीपतितुर्यगृहे भटो, नृपरधस्य तृतीयगृहे हयः ॥

परनृपाश्चतृतीयगृहे भटः, सचिवतुर्यगृह प्रविशेद्वयः ॥ १२ ॥

परहयो नृपमर्त्यगृहं व्रजेदथ हयो रथषष्ठनिकेतन ॥

नृपतिमंत्रिपराङ्मुखतो भवेदिदमतीव विचित्रनिबंधनम् ॥ १३ ॥

एकैकचलनप्रचारोऽप्यत्रोन्नेयः ।

जाडा	वारका
१ घो.-रा छं. ३	+ प्या.-रा. ४
२ घो.-व. ४	+ प्या.-रा घो. २
३ घो.-व छं. ६ मात.	+ घो.-रा २

‘राजा वजीर विमुख जाणावे’ (वारका प्रथम खेळतो) -मं.

डाव ९७.

मालती,

अथ आद्यतवंधानवांतरकतिपयभेदैः सह चतुर्धा प्रदर्शयिष्यन्
तत्र उत्तमयो प्रचारक्रम दर्शयति ।

रथयुगुलतृतीय मानवौ द्वौ मजेता ॥
नृपसचिवचतुर्थे तन्मनुष्यौ विधेता ॥
हनसचिवतृतीय चेत् क्रमादुष्ट्रकौ द्वौ ॥
प्रभुसचिवमनुष्यागारमश्वौ विधेता ॥ १४ ॥
नरपतिरथगेह वारणः सप्रयायात् ॥
स्वरथमनुजगेह भूमिनाथोऽभिगच्छेत् ॥
प्रभुरथहयवेगाग्न्यागसद्य प्रयायात् ॥
सचिवरथनिकाय्य वारणः सभयेत ॥ १५ ॥
हययुगमयन चेदुष्ट्रयुग्माभिषिक्त ॥
नृपतिरथतुरीय पतिरीयाद्युयुत्सु ॥
भवति यदि परश्चेत्तत्र तुल्यप्रचार-॥
स्तदनुविजयपंथाश्चितनीयः कवीद्वैः ॥ १६ ॥

(येथें 'आद्यतवंधाने' चार डाव त्याच्या इतर काहीं भेदासह दाखवून त्यापैकीं सुरवातीची मोडणी (प्रचारक्रम=opening) सांगतात. त्याप्रमाणें खेळल्यास उभयतांची बरोबरी (तुल्यप्रचार) आरम्भापासून होते.

आद्यतवंध = सुरवातीपासूनच बरोबरीचे डाव टाकणें.

१४ते१६ श्लोकाचा साराश्व मराठीत ग्रथकारानें दिल्या आहे तो-(हा माग धुळें प्रतीत नाही). हिंदुस्थानी पद्धतीची मांडणी आहे.-सं.

॥०॥ काळा सफेत (पांढरा) दोन जाणावे ॥०॥

१ प्यादा-राजाचा ४	१४ काळा राजा आपले उटाचे २
२ प्यादा-वजीराचा ४	१५ ॥०॥ सफेत बरोबर. ॥०॥
३ प्यादा-राजाचे उटाचे ३	१६ काळा राजा हत्तीचे १ (२½ घर.)
४ प्यादा-वजीराचे उटाचे ३	१७ ॥०॥ सफेत बरोबर. ॥०॥
५ ॥०॥ सफेत बरोबर ॥०॥	१८ काळा उट रा-घोड्याचे १
६ काळा उट-राजाचे ३	१९ ॥०॥ सफेत बरोबर. ॥०॥
७ ॥०॥ सफेत बराबर ॥०॥	२० काळा ह्-व उटाचे १
८ काळा उट वजीराचे ३	२१ ॥०॥ सफेत बराबर. ॥०॥
९ ॥०॥ सफेत बराबर ॥०॥	२२ काळा प्यादा व-उटाचे ४
१० काळा घोडा वजीराचे २	२३ ॥०॥ सफेत प्यादा रा-उटाचे ४
११ ॥०॥ सफेत बराबर ॥०॥	सफेत बराबर म्हणजे 'काळा' जी खेळी
१२ काळा राजाचा हत्ती उटाचे १	खेळतो तशीच 'पादरा' खेळतो.
१३ ॥०॥ सफेत बराबर ॥०॥	१ ते ४ 'काळ्या'च्या खेळी आहेत.

डावाची बरोबरी अनेक प्रकारांनी होते. येथे पुढील प्रकार आहे:—

"It is a draw (the game) is drawn also when both parties persist in repeating the same move and usually when they are left with equal force "

-Staunton, -The Laws and Practice of Chess, P 57

दोन्ही पक्षांचे बल सारखे राहिले म्हणजे एक पक्ष खेळेल, तीच खेळी खेळण्याचा आग्रह दुसरा पक्ष धरतो, त्यावेळी बरोबरी होते.

लॉज अँड प्रॅक्टिस ऑफ चेंस,

हॉवर्ड स्टॉटनकृत पृ. ५७.

सूचना:—घुळें प्रतीत एका डावाचा मजकूर दुसऱ्या डावात छापल्यामुळे १६ ते १०० डाव अत्यंत दुर्बोध झाले आहेत. येथे जागेच्या अभावी त्या चुका दाखवितां येत नाहीत. —स.

डाव ९८।९९.

अनुपदमुपदिष्टप्राक्तनापूर्ववधे ॥

मालती,

अधिकदशसमानास्तुल्ययो स्युः (स्तु!) प्रचाराः ॥

तदनु विविधमार्गाः संति ते चिंतनीयः ॥

कति च कति वदामः कोविदाः काव्यदक्षाः ॥ १७ ॥

मागील अपूर्व डावात 'बरोबरीच्या' सुरवातीचे १३ प्रचार (opening) सांगितले. त्याप्रमाणे अनेक मार्ग आहेत. ते विचार करून ठरवावेत. ते काव्यादक्ष व ज्ञानी वाचकास किती म्हणून आम्ही सांगायचे ? —सं.

डाव १००.

अनुष्टुप्,

प्रकारातरमुजेय स्वधियैव मनीषिभिः ॥

तदवातरभेदास्तु ज्ञेया शिष्टप्रचारतः ॥ १८ ॥

डावास सुरवात करण्याचे दुसरे प्रकार आहेत ते आपल्या बुद्धीने विचार करून ठरवावेत; आणि जे अवातर भेद आहेत ते या खेळातील निष्णात खेळाडूंची खेळण्याची पद्धति पाहून समजूत घ्यावेत. —सं.

[श्रीमत दुसरे बाजीराव यांची प्रशस्ति ।]

श्रीबाजीसार्धभौमः विजयतु नितरां सर्वतंत्रस्यतत्रो ॥

यस्य ज्ञानार्थमुक्तमणिरवनिभुजा शोखरालंकरिष्णुः ॥

यस्यापागप्रभावाद्भुवि किल समभून्मंजरीमंजुबंधाः ॥

तस्मै मोदाय भूयादियमरिलजगजेप्रयात्रा विभाषी ॥

[हा मंत्र वाचण्यास आस्तास येथो.]

शाणोल्लेखप्रदीप्यद्वियिधशतगभिप्रसरत्नमदीति- ॥

मैखत्पादान्जगुग्मप्रशमिततमसः पञ्चजापालिताभिः ॥

एषा भूपाभयंति कथमपि विगुर्णा मानरां तोषयंती ॥

प्रायो भूपालमौलिरिभतमभिनिकराभूपदेव भूयः ॥ ६ ॥

[श्रीगुरुस्तवन,]

मालती,

परगुणलबलेशैरेव मोदं वहन्तो ॥

जगति किल कियंतः संति ते संतु संतः ॥

मम परमभिरामो धीमतां सार्वभौमः ॥

श्रितनिबहभरण्यस्त्र्यंबकः स्याच्छरण्यः ॥

इति श्री त्रिवेंगडाचार्यविद्वत्कविविरचि-
तायां विलासमणिमंजर्यां चतुर्थः स्तवकः ॥ समा-
प्ताचेयं विलासमणिमंजरी॥श्री कृष्णार्पणमस्तु श्री॥

...सख्या ४९०; प्रथमसख्या १५३०; शके १७४९ .. कृष्ण ५
शुक्रवासरे इम विलासमंजरीः समाप्ता । †

† कै. प्रो. बालाजी प्रभाकर मोडक यांच्या ज्ञानीप्रमाणे, शके १७४९ सालात, शुक्रवार कृष्ण ५ ज्येष्ठ, कार्तिक व फासुन महिन्यात आली आहे; व तिच्या इंग्रजी तारखा व इसवी सन अनुक्रमे. १५-६-१८२७; ८-११-१८२७; आणि ६-३-१८२८ असे येतात. आम्हासहि या हस्तलिखिताचे दर्शन १९२८ साली म्हणजे बरोबर शंबर वर्षांनी झाले ।

श्री.

बालकहितबुद्धिवलक्रीडनम्

[संस्कृत अप्रकाशित ग्रन्थ]

‘ मामिनी ’ नांवाच्या टीकेसहित.

संपादक:—गणेश रंगो कुलकर्णी हळदीकर,
बी. ए. एल्एल्. बी.,
वकील, कोल्हापूर.

१९३७

परिचय

संस्कृत भाषेतील 'बुद्धिवलक्रीडा' या विषयावरील अपूर्व अशा एका ग्रंथाचा वाचकांस परिचय करून देण्याच्या बळी, आणखी एक त्याच विषयावरील आजवर प्रसिद्ध नसलेल्या, दुसऱ्या एका प्रकरण-ग्रंथाची ओळख करून देण्याचें भाग्य आम्हास लागेल, याचा आम्हांस जितका आनंद झाला आहे, तितकाच आपल्या देशाच्या प्राचीन ग्रंथसंपत्तीचा अमिमान बाळगणारांसहि होईल अशी आमची खात्री असल्याने, त्याचेंहि प्रकाशन, याच (विलासमणिमंजरीच्या) प्रकाशना-बरोबर करण्याचें आम्ही योजिलें आहे.

ग्रंथकारानें या छोट्या ग्रंथास 'मुलाच्या बुद्धीची वाढ करणारा खेळ' असें समर्पक नाव दिलें आहे. हा अवघ्या सात श्लोकांत पुरा झाला असून त्यावर 'भामिनी' नावाची सुबोध संस्कृत टीका आहे. यात युद्धाची सुरवात, सैन्याची रचना, बुद्धिवळाच्या पदाची माहिती, (बुद्धवळांत ग्रंथकारानें 'व्यक्ति' - 'Individual wooden piece' हा शब्द लावला आहे) व त्याच्या गति, विजयाचे प्रकार, मेलेलीं मोहरीं जिवंत करणें इ० विषय आहेत. परंतु ग्रंथकार किंवा टीकाकार याचा नाम-निर्देश नाही. यामुळें ग्रंथ कोठें व कधी झाला हें समजण्यास स्पष्ट साधन नाही. टीकेमध्ये कोणा लक्ष्मण नावाच्या पंडितांचा या विषयावर मोठा ग्रंथ असल्याचा उल्लेख असून त्याच्या ग्रंथातील श्लोक 'उक्तंच लक्ष्मणेन' म्हणून दिले आहेत.

शिवाय 'उक्तंच' 'केचित्' 'शास्त्रैः' 'अपरे' इत्यादि शब्दांनी दुसऱ्या ग्रंथकाराचे उल्लेखहि यात आहेत यावरून आणखी कितीतरी ग्रंथ असले पाहिजेत हें सिद्ध होतें. मोहऱ्याच्या गति, त्याचें पुनरुज्जीवन व डावाची अखेर यासंबंधानें यांत तात्विक विवेचन मार्मिकरणें केलें आहे. हा ग्रंथ पुरवणीदाखल असून यातील विषय विलासमणिमंजरीमध्ये

तेक आले असल्याने, आधीच अदमासाबाहेर वाढलेली या पुस्तकाची पृष्ठसंख्या वाढून नेथे म्हणून व संस्कृत टीकेच्या सहाय्याने ग्रंथहि सहज समजेल म्हणून, याचे मराठी माघांतर देत वसलों नाहीं.

सशोधनाच्या दृष्टीने याग्रंथास महत्व असून हा मिळाल्याने 'बुद्धि-बल' क्रीडेंत कोणती अधिक भर पडली हे आरभीं प्रस्तावनेत व उपोद्घातांत सांगितलें आहे. वि. म. त मुसलमानी भाषेतील शब्द, मात, बुर्जि इत्यादि आहेत. तसा यात एकहि नाहीं. यावरून हा ग्रंथ १० ते १२ शतकांच्या अलिफडील नसावा. 'बुर्जि' या अर्थी संस्कृत शब्द मिळत नव्हता. ७ व्या श्लोकातील 'विंदुकः' हा शब्द त्या अर्थी आहे. तसेंच वजीरास आरंभी राजाप्रमाणें प्रथम अडीच घरे जाता यावें, असें काहीचें म्हणणें यांत नमूद केलें आहे. ही माहिती वाचकास पुनः नव्याने मिळत आहे.

'बुद्धिबल' या नावानें या खेळाचा उल्लेख सिंहासन वृत्तिशीत मिळतो; त्यामुळे फाशानें खेळला जाणाऱ्या चतुरंगक्रीडेची निव्वळ 'बुद्धि-बल' क्रीडेंत उक्तातिहि हिदुनीच केली याबद्दल संशय वाटे. तो आतां छान्या प्रकाशनानें वाटण्याचें कारण राहिलें नाहीं.

लक्ष्मण पंडितांच्या ग्रंथाचा शोध लावण्याची अमूल्य सधि महाराष्ट्रीय संशोधक दबडणार नाहींत अशी उमेद आहे.

हा ग्रंथ आम्हास येथील आयुर्वेदिक केमिकल लॅबोरेटरी मालक, राजवैद्य श्रीयुत शंकरराव आनंदराव जगताप यांच्या हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहातून मिळाला. याचा वैद्यकविषयक ग्रंथ संग्रहित करण्याचा व संशोधनाचा उत्साह व व्यासंग जबर असून, त्यांना तसले ग्रंथ मिळविण्याची खटपट करीत असता हा मिळाला; व त्यांनी तो आम्हास गेल्या वर्षी प्रसिद्ध करण्यास मोठ्या आनंदानें दिला. याबद्दल आम्ही त्याचे फार आभारी आहो.

श्री ॥

बालकहितबुद्धिवलक्रीडनम् ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ।

लक्ष्मीशं प्रणिपत्य बालकहिता बुद्धिवलक्रीडन- ॥

व्याख्येयं सनुते लघुः क्षितिभृतोः सैन्यं द्वयोर्यत्समं ॥

अष्टप्राष्टसुकोष्टके शुभपटे स्थाप्यं तदित्यं गजा ॥

अष्टोष्ट्रह्मापतिमंत्रिकोष्ट्रतुरगस्तंभेरमा धूम्रराः ॥

[यावरील भामिनी टीका.]

बालकहिताग्रसरमीननायक यशोदयाराजितविग्रह सदा ॥

मुपाणिगोवर्धनभूपपावन मुयादव वा प्रणमामि राघव ॥ १ ॥

बालप्रज्ञाबुद्धिकरे टीका बुद्धिवलाष्टके ॥

स्पष्टार्थहेतवे कुर्वे नामधेयेन भामिनी ॥ २ ॥

तत्र चिकीर्षितमयसमाप्यर्थं कृतमगल शिष्यशिक्षायै निबन्धनाद् ॥

लक्ष्मीशमिति लक्ष्मी शब्दो मगलार्थः 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तु-
निर्देशो वाऽपि तन्मुखमि'त्युक्तत्वात् । लक्ष्मीशं भोषति । प्रणिपत्य
नमस्कृत्य इदं द्वितीयमपि मगलम् ।

स्वप्रथमप्रयोजनमाह ।

बालकेति बालकेभ्यो हिता चतुर्थी, तदर्थेत्यादिना समासः ।
इदेवंल येन तत् बुद्धिवलं अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
तस्य यत्क्रीडनं तस्य व्याख्या व्यवस्था क्रियते ।

[अपूर्वता] ननु लक्ष्मणादीना अथैरवगतायत्त्वादय किमित्याह ।
अपुनरिति । एतेन तेषां ग्रन्था गुरुतरा इति हेतोः नानादरणीया इति सूचितं ।

खेलनविषयमाह ।

क्षितिभृतोः अधिपयोः सम सैन्यं यत् दावादिविशेषाणां तत्
तद्व्यक्तयः कर्तव्याः । तासां प्रत्येकं अधिपादि सञ्ज्ञा । तत्र सैन्यसाक्यनिवृत्त्यर्थं
वर्णद्वयमपि । यथा कश्चन समुदायः ताम्र. कश्चन पीत इति ।

अथ खेलनागणमाह ।

अष्टेति अष्टगुणिता अष्टौ च ते कोष्टका सति यस्मिन् चतुःषष्टि-
कोष्टकवति पटे इत्यर्थः । उक्तं च लक्ष्मणेन । 'पञ्क्तयोष्टावष्टकोष्टा पटे
यस्य प्रकीर्तिता इति । तस्य अयं भावः । प्रतिपत्तौ अष्टा कोष्टकाः एतादृश्यः
पञ्क्तयोऽपि अष्टाविति चतुःषष्टि कोष्टका इति भावः । (सैन्यस्थापन-सं.)

सैन्यमित्यस्य स्थाप्यमित्यत्रान्वयः । ननु तत्कथं स्थाप्यं । सैन्यं च
कतिचन लोकैः प्रसिद्धं । यत् गजादिविशिष्टं तदेवेति वाच्यं । कोष्टकाः
प्रतिपत्तौ अष्टौ । तत्र कदाचिद्दश पदातयोऽपि स्युः । ततो व्ययस्था
न स्यात् । नवचतुःषष्टिकोष्टविशिष्टः पटः । तत्र दशानां समावेशः
स्यादेवेति (स्यात् एव इति) वाच्यं । शतपदातीनामपि प्रसंगात् ततो
गजादिं समावेशो न स्यात् । अतः

सैन्यपरिगणनं तद्व्यवस्थां च आह ।

क्षमापतिः राजा, मन्त्री प्रधानः, स्तंभेरमो हस्ती, धुरि अग्रभागे-
चराः पदातयः येषां ते धूश्चराः । गुडादेः परात्सप्तमीति शपकाद्यधिकरण
बहुव्रीहिः । उभयोरपि सैन्ययोरिवमेव व्यवस्थेति भावः । उक्तं च

राजा मन्त्री उष्ट्रयुग्म द्वौ गजौ घोटकद्वय ॥

पदातयोष्टावित्येकं सैन्यमेव द्वितीयक इति ॥

पञ्क्त्यारंभककोष्टकेषु च परेष्वेवं स्थिते सेवकः ॥

त्वेकं कोष्टकमेव गच्छति सकृन्मन्त्रीश्वरेभाभिमाः ॥

मञ्ज्यादावपचालिते द्वयमसौ तिर्यग्बले घातने ॥

उष्ट्रोऽयं कुटिलं गजस्तु सरलं सार्द्धद्वयं घोटकः ॥ २ ॥

ननु गजादयो मध्यमकोष्टे स्थाप्या वा आदिकोष्टे इति सदेहे आह ।

पञ्क्त्यारंभेति प्रथमकोष्टकेष्वेव नागादिसमाकुलोऽप्यित्यर्थः ।

अथ युद्धमारम्भणीयं,

(पञ्च) तत्रैकैश्चित् एकः पञ्चो गाह्यः । कैश्चित् परः । तत्र द्वयोरपि
लेखनपरिमाणा एकैव । अतः तत्र शानार्थं हस्त्यादीनां

(चाली) गतिमाह । सेवक इति । सकृदिति । अग्रे एव पदातिः
गच्छति, न तु पुरस्तात्, अन्ये तु गच्छति आगच्छति ।
उक्तं च पदातयोऽप्येककोट् गच्छत्येव तु सन्मुखमिति ।
अपचालिते इति । उक्तं च ।

हस्तिराजप्रधानानां अग्रिमा ये पदातयः ॥

पदद्वयं हि गच्छति सकृदेव न सशयः ॥

हस्तिप्रधानौ जीवतौ वर्तते यदि पृथक् ॥

एतद्वाक्येऽपि जीवताविति उक्तं तदचालितोल्लेखं न जान हस्ति
प्रधानयोरेवोक्तत्वात् । अयं नियमो राजाग्रिमपदातौ न स्यात् इति चेन्न ।
नृपस्यामृतित्वात् । तद्वाक्ये जीवतावितिपदात् किञ्च साहचर्यात् यथा
तृतीयस्यापीत्यदोषः । तिर्यगिति लक्ष्मणोऽप्याह

पत्नीनां तु बलं प्रोक्तं यक्रमग्रिमकोटके ॥

पत्नीनां हनने यक्रा गतिर्नित्यं निगद्यते ॥ १ ॥

उष्ट्रोऽयमित्यादि । आह च ।

हस्ती तु सन्मुखं याति हयः सार्धपदद्वयं ॥

उष्ट्रो यक्रं सदा याति मनी उष्ट्रेभ्यस्तदा ॥ २ ॥ इति

मंथ्र्युष्ट्रेभ्यदेककोट्मधिपः । तद्वन्न यावत्परैः ॥

नागाद्यैरभिषेधितस्तुरगवन्तावस्तकृत्सं प्रभुः ॥

त्रीयन्ते नृपतीतरे युधिचराः सर्वे प्रधानादयः ॥

किं च प्रंति परं बलेनसहितं पृथ्वीपतिर्निबलं ॥ ३ ॥

मंथ्र्युष्ट्रेति प्रधानः सरलं यक्रं च गच्छतीत्यर्थः । तद्वदिति प्रधानव-
दित्यर्थः । तुरगवदिति । उक्तं च ।

सकृदविद्धो राजा स एव हयवद्वच्छतीति । तच्चित्य । मानाभावात् ।

किं च अचालितस्यैव यत्र प्रथमं हयवेषः तत्र राजा हननं स्यादुत न स्यात् ।

नायः । निद्वत्वादधिपस्य । नात्यः । अचालितत्वात् हयवद्वमनाधिकारात् ।

किं च राजा बलनिमानं युद्धेन विना यक्तुमशक्यं । प्रकृते च युद्धप्रसंगः । वेष

एव तस्मिन् युद्धे सति हयवद्वमनाधिकारो नास्ति । बलनिमानात् । अविद्धे

तु चालितेऽपि बलनिमानाभावात् अधिकारोऽस्त्येव ।

ननु प्रथममाप्तहयवेधे तद्वहननमेव स्यात् बलानिमानादधिकारोऽ-
स्त्येवेति वाच्य । योऽयमाश्रित्य जायते स न तद्विधातः उपजीव्यविरोधा-
दितिन्यायादिति दिक् ।

अथ अपचालितः प्रधानोऽपि सकृदश्ववधाति इति केचित् । नेदं
सिद्धातसंमत । लक्ष्मणादिमिरनुक्तत्वात् इति अवधेय ।

श्रीयंत इति नागाद्यैरिति शेषः । नृपेति अत एव तस्यैव प्रहामाके
अन्यकूर्दनासमवे खेलनसमाप्तिरिति भावः ।

सहितमिति यदि तु निर्बलस्यैव सर्वत्र हननं तर्हि राजवदिति
बोध्य । वस्तुतस्तु निर्बलपक्षो न सिद्धातसंमतः । तथा हि । शूराः शूरैर्यत्र
हन्यते तत्रैव समामव्यवहारः । तत्र निर्बलस्यैव नियमे दोषः । निर्बल के
नाम न इति इति न्यायात् । तथा च तस्यैव हनने शूरामा न स्यात् ।
अतः सपक्षो दुर्बल इति तत्पक्षेऽपि अयं विशेषः । एकस्यापि द्वयोरपि बल
वेधमध्यपतिते तु नास्ति ।

अथ एव गतिहननं चोक्त्वा लोके पुनरधिकसैन्यागमनदर्शनात्
अत्रापि अधिकसेनागमनमस्ति इति । ध्वनय—मृतस्य पुनरुज्जीवनमाह ।

नागादीन् गतमारुतान् सहचरास्तत्तत्तद्वेसराः ॥

शत्रोः कोष्ठमवेधितं परिगता उज्जीवयंत्येव तं ॥

निर्वर्त्य स्वयमीश्वरस्य सचिबौ कोष्ठे तथा मंत्रिणः ॥

ओड्डाणं कुरुतेऽथ आहुरपरे तिष्ठत्यसौ वेधितः ॥ ४ ॥

नागादीनिति । आवेधिते इति । वेधिते तु कश्चन मद्-
घातका भविष्यति इति शक्या न भवतीति भावः । तथा च यदि
कश्चन्नर्यः साधयति तदा भविष्यत्येव । निर्वर्त्य स्वयमिति स पदातिरेव
तद्रूपो भवतीति केषाचिन्मतः । ननु अधिपकोष्ठे को नाम स्यादिति आश-
क्याह । ईश्वरस्येति ननु एव मंत्रिणः कोष्ठे कः स्यादतः आह । मंत्रिण
इति ननु राजकोष्ठे मंत्रिणि जाते पुनर्मंत्रिकोष्ठे पदातिगमने कः
स्यादतः इति चेत् । अत्र केचित् । मंत्रिणि जीवति सति तत्स्थाने
इस्तिना भवितव्यमित्याहुः । तेषामयमाशयः । यथायोग्यमधिकारः, तत्र

तत्र मन्त्री श्रेष्ठः । तदपेक्षया हस्ती किञ्चिन्म्यूनः । स एव भविष्यति न तु
उष्ट्रश्वो योग्यताचिरहादिति ।

अत्रेद अवशेषः । यदि सर्वेऽपि जीवन्ति एव सति तत्कोष्ठे पदाति-
गंतश्चेत्तदा गर्भवत्तथैव तावत् तिष्ठति यावत् तत्स्थानगतस्य मृतिर्मवेत् ।
तत्स्थानगे मृते पुनः स तत्कोष्ठे पुनरुच्यीवतीति । एतेन मंत्रिणि
जीवन्तीत्यादि प्रागुक्तमत परास्त । तद्वीत्या गजयोः जीवतौः सतौः तत्कोष्ठे
हमस्यापि समवात् एव ह्यस्याने उष्ट्रस्यापि संमवादिति दिक् ।

उज्जनमिती । उक्तं च । उत्पन्नस्तत्क्षणादश्वः स्वगत्योद्गीय
गच्छति । ननु एव वेधितेऽपिमद्घातो भविष्यतीति शका न स्यात् ।
नूतमात्रस्योद्गानात् तथा च ऋग्वेदेऽपि स स्वादतः सिद्धातमाह । आहु-
रिहि । अपरेति सिद्धातिन इत्यर्थः । तिष्ठतीति एतेन विद्वेऽश्वोपि न
मवतीत्यपास्तम् ॥ ४ ॥ [Xपोधीति 'वेधेतेपिसस्यादतः' असें आह, -स.]

पृथ्वीपालकवेधमध्यपतिते नान्यत्र तद्वेधन ॥

राक्षः स्यादथ केचिदाहुरपि तद्वेधस्तुभूयादिति ॥

उष्ट्रे कोष्ठगते भवेन्न च परः तत्कोष्ठगश्चोष्ट्रको- ॥

ऽन्ये तु स्युर्गतकोष्ठकेन नश्यतौ (?) भूतास्तु सा

भृत्तिका ॥ ५ ॥

अथ वेधप्रसंगात्सत्यपि वेधे केषाञ्चित् वेधामात्र इत्याह ।

पृथ्वीति । नान्यत्रेति । सर्वैर्नृपः सरक्षणीयः । एव च अपरं प्राप्तमपि
काम विहाय नृपसंरक्षणार्थं (स ?) तिष्ठत्येव । अन्यथा अन्यत्र लामाय
तस्मिन्नाते अत्र राक्षो मृतिः स्यादिति । अयं मावः । तद्वेधिते कोष्ठे अन्य-
राजे प्राप्ते तदननंन स्वराजविजयो भवतीति । न च एष स्वराजमृतिरपि
प्राप्नोति सममेवेति वाच्य । आदौ परराजनाथे तत्क्षपातिनाशोक्तत्वात् ।
भनायत्वादिति दिक् ।

केचिदिति । अपसिद्धातिन इत्यर्थः । तद्वेध-राजमध्यपतितस्य वेधः
इत्यर्थः । इतीति । अत्र यदरुचिबीज तत्प्रागेवोपपादित । तत्कोष्ठग इति ।
सर्वेषां राजादीनां चतुःषष्टिकोष्ठगमन संभवति । उष्ट्रयोस्तु द्वयोः मिलित्वा

चतुःषष्टिकोऽष्टमवः । एवं च यदि द्वयोः मिलित्वापि द्वात्रिंशत्कोष्ठेष्वेव गमनं तर्हि अन्यस्याप्रयोजकत्वं स्पष्टमेवेति बीजादिति भावः ।

खेलनसमाप्तिमाह । गतकोष्ठेति ॥ ५ ॥

राज्ञोऽयं यदि वेधनं प्रकृतिजं नागाभिभूतं यदि ॥

तत्तत्पूर्वकनामधेयरचिता सा सा भवेन्मृत्तिका ॥

शास्त्रज्ञैरियमुत्तरत्र गदिता पुंसां प्रतिष्ठाकरी ॥ ६ ॥

(या श्लोकात् फक्त तीनच ओळी आहेत. —स.)

यद्यत् वेधे कोष्ठाभावः तत्र नामांतराण्याह । राज्ञोऽयमित्यादि । तत्तत्पूर्वेति । यथा मन्त्रिणोऽप्यवेधे मन्त्रिमृत्तिकेयमित्यादि । अथ सामान्य पराक्रमादि भेदमाह । शास्त्रज्ञैरित्यादि ॥ ६ ॥

यत्रेभोऽतुल्यगमत्रिण इमे सर्वेऽपि नाशं गताः ॥

स प्रोक्तः खलु विदुः सम इति प्राप्ता द्वयोश्चेत्तथा ॥

एतावुत्तरती (१) लघुप्रतिकरो न्यूनीचयौ पूर्वतः ॥

सा क्रीडा नहि कैवल्यैश्च पदगैः पृथ्वीपतिभ्यां कृता ॥ ७ ॥

यत्रेति फूटनेत्यर्थः । पूर्वत इति मन्त्रिमृत्तिकादिभ्य इत्यर्थः । ननु यत्रात्यस्थितस्य हनने वेधः पतति कोष्ठांतरं च नास्ति तत्र तत्र किंनामेति चेद्ग्रहाण मृत्तमृत्तिकेति । सा क्रीडेति इह शास्त्रेतिभावः ॥७॥

इति बलशास्त्रं बुद्धिवलसप्तकं समाप्तं ॥

† मूळ पोधीत टीकेच्या ओळी बाजूस दिल्यामुळे समजत नाही, हे प्रतीक या श्लोकातील नव्हे. कदाचित् सहाव्या श्लोकांतील ४ व्या ओळी-तील असेल; व ती ओळ नष्ट झाली असावी. —स.

बालकहितबुद्धिवलक्रीडनं

भराठी भाषांतर.

(पुढील भाषांतर करताना प्रचलित संस्कृत कोशात काही शब्दांचे अर्थ मिळत नाहीत व टीकेतील कल्पनाहि अपरिचित आहेत. तेव्हा केवळ मार्गदर्शनाकरता, हे भाषांतर काही लोकानी सूचना केल्यावरून दिले आहे. वाचकांनी विवादस्यकें आमच्या नजरेत आणावीत, -स.)

भोगणेशायनमः । ओसरस्वत्यनमः

श्लोक १ ला

भगवान् लक्ष्मीपती (जो विष्णु) त्यांस नमस्कार करून बालकांना हितकारक (म्ह. त्यांच्या बुद्धीची वाढ करणारी अशी) बुद्धिबलक्रीडेचो पद्धत धोडक्यात वर्णन करित आहो. ती अशी:- चमय पक्षाकडील राजांचे सैन्य (झावांतील मोहरी व प्यादी) सारखे असावे. ते आठ गुणिले आठ, झ. ६० अशी स्पष्ट कोष्टकें (घरे) असणाऱ्या पटावर मांडावे. ते असो:- (उजवीकडून डावीकडे आरंभ करून उजवीकडील पहिल्या घरी) हत्ती, घोडा, उंट, राजा, मंत्री, उंट, घोडा, आणि हत्ती, या क्रमाने सांइन पुढील घरांत प्रत्येकापुढे पदाति (प्यादी) मांडावी.

(मूळ प्रभावरील ' भामिनी ' टीकेचे भाषांतर)

१ टीकाकाराचे मंगलाचरण:-

[या श्लोकातील पदे श्रीकृष्ण व श्रीराम या उभयताकडे स्तंभाने लागत असल्याने दोन अर्थांची आहेत. म्हणून प्रथम श्रीकृष्णपर अर्थ देऊन नंतर श्रीरामपर अर्थ दिला आहे.]

श्रीकृष्णपर:-श्रेष्ठ इंजनायक (गडडाचा घनि) व आपल्या लक्ष्मणा नावाच्या भावेंसह असलेला, आणि ज्याचे स्वरूप (विग्रह) पयोदेमुळे घोमिवत दिसत आहे व आपल्या सुंदर हातांनी गोवर्धन पर्वतास पावन करणारा असा यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण, किंवा लक्ष्मण नावाच्या बहुसहित असलेला, श्रेष्ठ, इंजनायक (सूर्यकुलात श्रेष्ठ) (इन = सूर्य), ज्याचे शुद्ध, वज्र व दया यांनी सुशोभित असते आणि

जो आपल्या सुंदर हातांनी गोपालक (धर्मनिष्ठ) राजाना पावन (अभयदानादिकांनी) करतो, असा राघवश्रेष्ठ म्हणजे श्रीराम, यास मी नमस्कार करतो.

१ सलक्ष्मणः=लक्ष्मण्या सहितः श्रीकृष्णाची लक्ष्मणा नावाची पत्नी अष्टनायिकेंत होती, तिच्यासहित. लक्ष्मणेन सहितः—रामपर अर्थ स्पष्ट आहे. २ यशोदया राजितं=यशोदा या शम्भूची तृतीया, यशोदया. यशोदेनें राजित=असा कृष्णपर. रामपरः—यशश्च दयाच यशोदये ताभ्या राजितः; यद्य च दया या गुणानीं मंडित.

विग्रहः—१ शरीर—कृष्णपर; युद्ध—रामपर; जिताचहल आदर व दया राम दोखवीत असें हे प्रसिद्ध आहे.

गोवर्धनभूष=गोवर्धन पर्वत—भूष=पर्वत.

भूष ह्या कृष्णपर शब्दानें भूभूत् शब्द लक्षित होतो त्यावर लक्षित लक्षणेनें भूष शब्द पर्वत अर्थाचा होतो. गोवर्धन=गोपालन करणारे भूष=राजे, रामपर.)

२ टीकेचें प्रयोजनः—

१ बालमुद्धीची वाढ करणाऱ्या अशा ' बुद्धिमत्ताष्टका ' × पर, त्याचा स्पष्ट अर्थ समजण्यासाठी मी भामिनी नांवाची टीका करित आहे.

३ श्लोकावर टीका

आरंभलेला ग्रंथ निर्विघ्नपणाने समाप्त व्हावा म्हणून प्रपकार मंगल करून शिष्यांना बळण लागण्यासाठी व परंपरा पुढे चालायी म्हणून हे मंगल श्लोकांत प्रयत्न केले आहे.

× ' अष्टक ' या पदावरून हा ग्रंथ आठ श्लोकांचा असें दिसते. परंतु आम्हांस मिळालेल्या पोथीत छापलेल्या मजकुरात आठवा श्लोक, व सहाव्या श्लोकातील अखेरची ओळ नष्ट झाली असावी असे दिसते.

१ मुळांतील ' बुद्धिकरे ' च्या ऐवजी ' वृद्धिकरे ' असे पाहिजे. ' भामिनी ' च्या ऐवजी ' भामिनीम् ' पाहिजे. —७.

लक्ष्मीशं-लक्ष्मी शब्द मंगलवाचक आहे-आशीर्वाद देणें, इष्ट देयतेस नमस्कार करणें, किंवा ग्रथाच्या विषयाची एकदम सुरुवात करणें असे 'मंगला'चे तीन प्रकार आहेत. लक्ष्मीशं=भीषतीस=विष्णुस. प्रणिपत्य=नमस्कार करून. वरील व्याख्येप्रमाणें हें दुसरें मंगल सार्ले.

४ ग्रंथरचनेचें प्रयोजन:-बालकेति-बालकासाठी; 'चतुर्थी तदयं' अशा पाणिनीच्या सूत्रानें हा चतुर्थी तत्पुरुष समास झाला आहे.

(पुढील टीकेंत आणखी दोन वेळा पाणिनीच्या सूत्राचा टीकाकारानें आधार घेतला आहे. ते गैरसमजानें घेतले दिसतात. वरील आधार मात्र बरोबर आहे.)

बुद्धिबलं-बुद्धेर्बल येन; ज्या खेळानें बुद्धीची वाढ होते तो खेळ-बुद्धिबळ; बुद्धिबळ या शब्दाचा उच्चार करताना 'दि'चा उच्चार दीर्घ 'ई' होतो. त्याच्या सिद्धतेकरता पाणिनीच्या 'अन्येभ्योपिदृश्यते' इति पूर्वे पदस्य दीर्घः. हें सूत्र टीकाकारानें दिलें आहे ते चुकीचें असावें. छंदोरचनेकरता उच्चार दीर्घ आहे. वैयाकरणांनी विचार करावा.

५ अपूर्वता:-शकाः-लक्ष्मण बगैरे मोठ्या ग्रंथकारांनी या विषयावर ग्रंथ केले असून त्यावरून शान होत असता, हा आणखी कथासाठी रचता! उत्तर:-हा लहान सक्षित आहे. तथापि त्याचे ग्रंथ मोठे असले तरी ते आदरणीय आहेतच.

६ खेळाचा विषय सांगतात:-क्षितिभूतोः-अधिरयोः=दोन राजांचे; समं=बरोबर, सम सख्येचे; लार्ह वगैरेपासून केलेल्या त्या त्या नावाच्या व्यक्ति समजाव्यात. त्या प्रत्येक लुक्कृपासून सैन्यानीच 'राजा' बगैरे अधिकाऱ्यांची नांवे घावीत; दोन्ही राजांच्या सौमत्याची सळमिसळ होऊ नये म्हणून ओळखण्याकरता दोघांच्या सौमत्याचे रंग निरनिराळे असावेत. उदा० एक गट तांबडा तर दुसरा निळा असावा.

७ पटाची रचना. (खेळनांगण)

आठ गुणिले आठ अशा म्हणजे चौमह कोटकाच्या पटावर; लक्ष्मण म्हणतो:-प्रत्येक ओळीत आठ बरे आहेत अशा आठ पट्टीचा पट असतो. ओळीनील 'मैत्र्य' या पदाचा अन्वय 'स्याप्यं'=मांडाई रचते करावा.

सैन्य किती असावे व कसे माडावे ?

येथे टीकाकारानें सैन्याची माडणी कशी करावी, सख्या किती असावी याबद्दल उदापोद केला आहे. तो असाः—आठच घरे का ? व व्यक्ती आठच का ? प्यादीं दहा का असू नयेत ? उत्तरः—अनवरथा होईल. नेहमींचे चतुरंग सैन्य नाही. पटात आठ घरे आहेत, म्हणून आठ असावीत; दहा प्यादीं घातल्यास हरकत काय ? उत्तरः—१०० बसवावीत व तसें केलें तर हत्ती, घोड्यास जागा राहणार नाही म्हणून सैन्याची संख्या आठ व माडण्याची पद्धत श्लोकात सांगितली आहे. (' नवचतुषष्टि० ' याबद्दल ' ननु चतु० ' असें असावे -स.)

दोघाचें सैन्य या व्यवस्थेनें माडावें. कारण म्हटलें आहे कीः—
(वरील मोहऱ्याची सख्या सांगणारा ' राजा मरी ' इ. श्लोक आहे).

श्लोक २ रा.

पटांतील ओळीच्या आरंभाच्या व त्यापुढील घरांत या-
प्रमाणें मांडणी झाल्यावर, (सोंगट्यांच्या गति सांगतात.)
(यांतील) प्यादें, (सेवक) एकच घर जाते (य) मंत्री, राजा व
हत्ती यांच्यापुढील प्यादीं, ते आपल्या स्थानावरून हलविले
नसतील तर दोन घरे, फक्त एकदांच जातात. मात्र, मारण्याचा
प्रसंग असतां प्यादें तिरकस गतीने जातें. उंट तिरकस (कर्ण
रेपेनें), हत्ती सरळ व घोडा अडीच घरांच्या गतीनें जातो.

टीकाः—शका—हत्ती वगैरे (मोहरीं) मघल्या घरात ठेवावी किंवा
आरभीच्या घरी ठेवावी ! अशा शकला उत्तर देतात. पंक्त्यारभेति म्हणजे
पहिल्या घरात (हत्ती वगैरे श्लोकात सांगितलेल्या क्रमानें ठेवावे असा अर्थ)

युद्धास सुरवातः—न्यापेकीं काहीनीं (कैश्चित्) एक व काहीनीं
दुसरी बाजू (पक्ष) घ्यावी. येथे दोन्ही बाजूंची पट वगैरे माडण्याची
पद्धत एकच समजावी. आतां खेळाच्या समजुतीसाठीं हत्ती वगैरेच्या
गति सांगतात. सेवक इति सकृत् इति; प्यादा पुढेच जातो मागे जात
नाही (टीकेंत ' पुरस्तात् ' या ऐवजी परस्तात् अथवा पश्चात् असें
असावे !) याकीची मोहरी (पुढें) जातात (मागे) येतात. म्हटलें

आहे (उक्तच):-प्यादीं पुढें एकच घर फक्त समोरच जातात. अप-
चालिते इति- म्हटलें आहे (उक्तच):-हत्ती, राजा, व प्रधान यांच्या-
पुढें जीं प्यादां असतात तीं दोन घरे एकदाच जातात, यात सहाय नाही.
मात्र त्या प्याद्याच्या मागे हत्ती व प्रधान हे जिवत असले पाहिजेत.

या श्लोकातमुद्धा (जीवतो=जिवत) असें जें म्हटलें आहे तें मूळ
२ व्या श्लोकातील 'अचालित' 'न हलबिलेल' अशा अर्था आहे.
येथें बरील 'हस्ति राज०' या श्लोकात हत्ती व प्रधान हे जिवत
पाहिजेत असें सांगितल्यामुळे हा नियम राजाच्या पुढील प्यादास लागू
नाहीं असें म्हणू नये कारण राजा मरत नाही (शिवाय) बरील
वाक्यात (श्लोकाच्या) 'जिवत असणारे' हें पद घातलें आहे, म्हणून
आणि साहचर्याने (एकत्र असण्याने) जो दोघाना न्याय तोच तिसऱ्यास
म्हणून (राजाचेंही प्यादें प्रथम एरुदा दोन घरे जातें, असें समजावें).

तिर्यन् (प्याद्याची मारण्याची तिरकस गति पावइल) लक्ष्मण-
हि असें म्हणतो :-

'प्याद्याचें सामर्थ्य पुढील घरीं तिरकस असतें, अस सांगितलें
आहे मारण्याच्या प्रसंगीं वक्रगति प्याद्याची नेहमी सांगितलेली आहे.

उपद्रोयमित्यादि:-लक्ष्मण (?) असें म्हणतो -हत्ती समोर जातो,
घोडा अडीच घरे, उट तिरकस (कोण गतीनें) आणि मंत्री उट आणि
हत्तीप्रमाणें. ॥ २ ॥

श्लोक ३ रा

प्रधान हा उट व हत्तीप्रमाणें जातो प्रधान व राजा बरील
प्रमाणें फक्त एक घरच जातो. परंतु परपश्चाकडून जोपर्यंत शस्त्र
(अभिधेधित.) लागला नाही, तोपर्यंत एरुदांच घोड्याप्रमाणें
जातो. रेल्यांत राजारोगीज प्रधान वगैरे सर्व मैनिक मरतात.
व परपश्चाकडील मरल (जोरांत असणाऱ्या) सर्वांस मागतात.
राजा हा फक्त दिनजोती (निर्यल) मोंगट्यास मारतो ॥ ३ ॥

टीका

मंथुप्रेति:-म्हणजे प्रधान हा सरळ व तिरकस जातो. तद्गत
म्ह प्रधानाप्रमाणें; तुरगवदिति-म्हटलें आहे (उक्तच):-उद्

सहितं-जर सर्वत्र निर्बलास (निजोरी सोंगच्यास) मारण्याचा निमन केला, तर राजा जसा निजोरी सोंगच्यास मारतो त्याप्रमाणे सनडावे. वस्तुतः हा पक्ष सिद्धात्तास मान्य नाही. तें असें युद्ध म्हटलें म्हणजे शूरांनी शूरासच मारावे. व यालाच स्वरा समान म्हणतात. म्हणून निजोरी असेल तें मारावें असा नियम केल्यास तो दोषास्पद होईल. दुबळ्यास कोणीहि मारावें, हा जगाचा न्यायच आहे. मग याला मारण्यात शीयें नाही म्हणून निजोरी पक्ष हा दुर्बल आहे. या पक्षाहि हा (पुढें सांगितलेला) विशेष प्रकार आहे. एकाचें किंवा दोनचें बळ (सोंगटें) हरेस पडलें (बेघ-मध्य-पतित), तर तें अनून नसल्यासारखें आहे. (निजोरी असल्यासारखें आहे.)

टीकाकार पुढील श्लोकाचें अवतरण देतात:- याप्रमाणें सोंगच्याच्या गति व मारण्याची श्रिया सांगितल्यानंतर, लौकिक सैन्यात प्रथमविशेषी अधिक सैन्याची कुमक (सहाय) येत असते, या न्यायास अनुसरून या खेळातहि अधिक सैन्य वेळ शकतें, हें सूचित करण्याकरता मेलेल्याचे † पुनरुज्जीवन कसें होतें तें सांगतात.

श्लोक ४ था

हत्ती वगैरे मेलेल्यानंतर त्यांच्या त्याच्या पुढील प्यादी शत्रूच्या मारा नसलेल्या (पडिल्या) घरांत गेलीं म्हणजे, त्या मृत झालेल्या हत्ती वगैरे (मोहल्यांना) जिवंत करतात. तें प्यादें परराजाच्या किंवा प्रधानाच्या घरीं गेलें असतां व नीरास जिवंत करतें.

अशा रीतीनें घोड्यांच्या घरीं गेलें म्हणजे घोडा होतो. व तो आपल्या गतीनें उढी मारतो, असें कित्येक म्हणतात. आणि जर शत्रू लागला असेल तर तेथेंच तो राहतो, असें दुसरे म्हणतात.

† पुनरुज्जीवनासवधी व प्याद्याची सख्या आठ असण्यासवधी ननिर्नीकाराचें हें समर्थन काल्पनिक आहे. मूल चतुरंगातील हें नियम बुद्धिवद्धात कायम ठेवले इतकेंच. पट्टपद=प्यादें आठव्या घरी जाणें हा तत्त्व स्वतः जय मानला आहे. -स.

टीका:-नागादीन् । अवेधितेति

वेध नसेल तर; कारण वेध असेल तर कोणीतरी आपणास मारणार म्हणून ते मोहरे जिवत होत नाही, असा भाव परंतु वेधात असून काही अर्थ साधत असेल तर मग जिवत होते. निर्वर्त्य स्वयम्-तो प्यादाच त्या मोह-याचें स्वरूप धारण करतो, असें कित्येक म्हणतात. आता राजाचें प्यादें शेवटच्या घरीं गेलें तर कोणास जिंघत करील ?

या शंकेचें उत्तर:-राज्याच्या प्यादाचा मंत्री होतो

यावर शंका:-राजाच्या प्यादाचा जर मंत्री होतो, तर मंत्र्याच्या प्यादा कोण होईल ?

उत्तर: त्याचा मंत्रीच होईल. याबद्दल कित्येकाचें असें मत आहे. जर प्रधान जिवत असेल त्या प्यादाचा हत्ती करावा. त्याच्या म्हणण्याचा अभिप्राय असा, कीं तसें केल्याने योग्यतेनुरूप केल्यासारखें होईल. कारण सर्वांत मंत्री भेष्ट व त्याच्या तुलनेनें हत्ती थोडा कमी आहे. म्हणून योग्यता नसल्यामुळें उट व घोडा न होता हत्तीच व्हावा.

येथें लक्ष्यात ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी की, जर सर्व मोहरीं जीवत असतील तर पुढे गेलेलें प्यादें, मोह्याच्या मरणाची वाट पहात गर्भांतील मुलाप्रमाणें वसेल. व त्या स्थानचा अधिकारी मृत झाला असता त्या घरात त्याला पुनः जिवत करील. या विवेचनावरून मंत्री जिवत असताना हत्ती व्हावा वगैरे मागें सांगितलेलें भताचें खडन झालें. कारण हें मत मान्य केलें, तर हत्तीच्या घरात प्यादें गेल्यास (हत्ती जिवत असता) त्याचा उट करावा व उंट्याच्या ठिकाणीं घोडा अशी अनवस्था होईल. हें तात्पर्य.

उज्जैनमिती ! (उड्डाणमिति) म्हटलेंच आहे. (उक्त च श्लो.):-
उत्तन्न झालेला घोडा त्याचक्षणीं आपल्या गतीनें उडी मारून जातो.
शंका:-मारा असला तरी माझा घात होईल, म्हणून तो घोडा होत नाही.
उ०:-ही शका घेऊ नये, कारण उत्पन्न झाल्याबरोबर उडण्याचा त्या घोड्याचा (जन्मसिद्ध!) इष्क आहे ! वेध (मारा) असला तरी त्या प्यादाचा घोडा होतो. (वाकीच्याना हा नियम नाही) म्हणून सिद्धात सांगतात.

अपरे-सिद्धांति. तिष्ठति यावरून विद्ध (मान्याच्या) घरात प्यादें गेल्यास त्याचा घोडा होतच नाही, या म्हणण्याचें खंडन झालें.

श्लोक ५ वा

राजास शह लागून त्याच्या इरेंत मोहरें असेल, तर त्याचा शह (दुसऱ्या) राजास लागत नाही. कित्येक तो लागतो असें मानतात. उंट आपल्या घरीं असेल, तर त्याच्या गतीच्या घरांत, (पगांत) दुसरा उंट येत नाही (डावांत उंट भिन्न पगी असावे लागतात.) याकीची मोहरी एका पट्टीत येतात. गेलेल्या घरीं त्यांचा नाश झाल्यास ती मृत्तिका मात होते. (नश्यतौ ३० ही पदं व्याकरणदृष्ट्या यरोवर लागत नाहीत.) ५॥

टीका:—आता येथून वेधाचा प्रसंग असताहि कित्येक मोहऱ्याचा वेध असून नसल्यासारखा असतो, हें सांगतात. पृथ्वीति । नान्यत्रेति । सर्वांनीं राजाचें संरक्षण केलें पाहिजे. म्हणून दुसरा लाभ होत असताहि हें इरेस बसलेलें सोगटें तेथे बसतेंच. नाहीतर ते दुसऱ्या लाभान्या आघेनें दुसरीकडे गेलें, तर इकडे राजाचें मरण पडेल हा अर्थ. (आता येथून टीकाकार, इरेंत बसलेल्या सोगट्याचा परराजास शह लागतो या म्हणण्याचा विचार करतात.) इरेस बसलेल्या सोगट्याच्या शहांत विरुद्ध बाजूचा राजा आला, व त्यास त्या सोगट्यानें मारलें, तर आपल्या राजाचा विजय होतोच. आणि विरुद्ध बाजूचें मोहरें त्याच वेळेस (समं) एकदमच आपल्यास मारील अशी शंकादि पेऊं नये. कारण अगोदरच परराजा मेल्या आहे. अर्थात् त्या राजाच्या बाजूचा नाश झाल्यासारखाच आहे कारण ते अनाथ झाले; म्हणून ते हाता वरून आपल्या राजाला मारणार नाहीत.

केचित् (इरेस बसणाऱ्या सोगट्याचा शह लागतो म्हणणारे) दुसरे म्ह. अपसिद्धांति असा अर्थ. त्याचा वेध म्ह. इरेस बसलेल्याचा वेध असा अर्थ. इतीति या ठिकाणीं आम्हांस शह लागतो म्हणणाराचें मत नापसंत असण्याचें कारण पूर्वी सांगितले आहेच. सत्कोट्टगः इत्ती यगैरे सवें मोहरी चौमट परें जाऊ शकतात. परंतु दोन्ही मिळून उंट चौमट घरांत जातात. म्हणजे (एका पगांत दोन उंट ठेवणे, तर

मिळून फक्त बत्तीस घरेंच जातील. म्हणजे एक उट निरर्थक राहिल हें उघड आहे. हें तात्पर्य. गतकोष्टकेन येथून डावाची समाप्ति कशी होते हें सांगतात. ५.

श्लोक ६ वा

टीका:-ज्याचा ज्याचा वेध लागून राजास जाण्यास घर उरत नाही म्हणजे त्या त्या समाप्तीस निरनिराळीं जीं नावें आहेत तीं आता सांगतात.

राजाला अखेरचा वेध प्रधानाचा, हत्तीचा असेल, तर तीं तीं नावें आरंभी असणारी मृत्तिका (मात) होते. (जसे:- मंत्रि-मृत्तिका, गजमृत्तिका). येथें नष्ट झालेल्या ओळीत उष्ट्र मृत्तिका, अश्व मृत्तिका, व पत्तिमृत्तिका, अशा अर्थाचें शब्द असावेत.) शास्त्रकारांनीं वरीलपैकी उत्तरोत्तर हलक्या दर्जाच्या सोंगट्यांनीं (व्याघ्रापयंत) होणारी अखेर अखेरची 'मृत्तिका' (=व्याघ्राने होणारी) ही पुरुषांस मान मिळवून देणारी आहे, असें सांगितले आहे.

टीका:-राज्ञोत्थ० । तत्तपू० । जसे मन्वाचा अखेरचा वेध लागला तर मन्त्रिमृत्तिका म्हणावे इ० ।

आता या वर सांगितलेल्या सामान्य पराक्रमाचे भेद पुढील शास्त्रज्ञ० (या ओळीत) सांगतात. ॥ ६१ ॥

श्लोक ७ वा

ज्या खेळांत हत्ती, वंट, घोडा, प्रधान हे सर्वच नाश पावले तर त्यांस बिंदुक असें म्हणतात. (कोणत्याहि गोष्टीचा अभाव दाखविण्यास बिंदू = शून्याचा उपयोग होतो म्हणून अभावदर्शक शब्द आहे.) उभयपक्षांचे सर्व हत्ती इ० मेले. म्हणजे समः= बरोबरी होते. हे दोन प्रकार बिंदुक=(बुर्जि) व सम (बरोबरी) हे दोन पूर्वापेक्षां (६ व्या श्लोकांत सांगितलेल्या) 'मृत्तिके' पेक्षां कमी प्रतीचे आहेत. कारण त्यांत शत्रूशी झुज हलक्या प्रतीची आहे कारण केवळ व्याघ्रांनींच क्रीडा कधी राजांनीं केली नाही. म्हणून

हाव न चालवितां यरोवरी समजावी. (न्यूनी च चौ अशी पदे सोडावीत.)

टीका:—यत्र=वृद्धने म्ह. खेळात । पूर्वतः । म्हणजे पूर्वाच्या मन्त्रि-
मृतिका इत्यादि डावापेक्षा.

शंका; अखेरचें मोहर् मारलें असता बेघ येतो व राजास जाण्यास
दुसरे घर नसेल तर त्यास काय नाव द्यावें ? ' मृतमृतिका ' (मारमात)
म्हणावें. सा क्रीडेति या शास्त्रात असा भाव.

याप्रमाणें बलशास्त्रांतोळ बुद्धिबलसप्तक (७ श्लोक) समाप्त
झालें (टीकाकार आठ श्लोक म्हणतो. सात श्लोकाची संख्या कदाचित्
नकलाकारानें पदरची घातली असावी अथवा बुद्धिबलाष्टक या शब्दा-
चाच अर्थ आठ परावर खेळण्याचा खेळ असा असावा. —सं.)

ॐ वत्सत् ।

शुभं भवतु ।